

RARE BOOK

GOVERNMENT ORIENTAL LIBRARY SERIES

BIBLIOTHECA SANSKRITA No. 8.

MELKOTE.

तैत्तिरीय संहिता

भट्टभास्करमिश्र विरचितभाष्यसहिता.

THE TAITTIRĪYA SAMHITĀ
OF THE
BLACK YAJUR-VEDA
WITH THE
COMMENTARY OF BHATTABHĀSKARAMIS'RA.

Vol. II.
(Kanda I—Prasnas 4—6).

EDITED BY
A. MAHA'DEVA S'A'STRI, B. A.,
Curator, Government Oriental Library, Mysore.
AND
PANDITARATHNAM K. RANGA'CHA'RYA,
Pandit, Government Oriental Library, Mysore.

Published under the Authority of the Government of
His Highness the Maharaja of Mysore.

MYSORE:
PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS,
1894.

RARE BOOK

PREFACE.

The manuscripts used in editing the portion comprised in this volume are the same as those referred to in the preface to the Volume I.

A. M. S.

विषयानुक्रमणिका.

तैत्तिरीयसंहिता.

१ काण्डे चतुर्थः । पाठकः.

			अनुवाकाः.
सोमाभिषवमन्त्राः	१
ग्रहग्रहणासादनादिमन्त्राः—	
उपांशुग्रहः	२
अन्तर्यामिग्रहः	३
वायव्यैन्द्रवायवग्रहौ	४
मैत्रावरुणग्रहः	५
आश्विनग्रहः	६-७
शुक्रग्रहः	८
मन्थिग्रहः	९
आप्रयणग्रहः	१०-११
उक्थ्यग्रहः	१२
ध्रुवग्रहः	१३
ऋतुग्रहाः	१४
ऐन्द्राग्रहः	१५
वैश्वदेवग्रहः	१६
मरुत्वतीयग्रहाः	१७-१९
माहेन्द्रग्रहः	२०-२१
आदित्यग्रहः	२२
सावित्रग्रहः	२३-२५
वैश्वदेवग्रहः	२६
पालीवतग्रहः	२७
द्वारियोजनग्रहः	२८

			अनुवाकाः.
अतिप्राग्बोध आग्नेयैन्द्रप्रही	२९-३०
षोडशिमहः	३१-३६
दक्षिणासङ्गता मन्त्राः (दाक्षिणहोमादिः)	३७
समिष्टयजुर्होममन्त्राः	३८
अवभृथसङ्गता मन्त्राः	३९
संहितायां २-२-४ र्यानुवाकशेषे समाम्नातानां काम्येष्टीनां			
याज्यापुरोनुवाक्याः	४०

			मन्त्राः.
पुत्रवद्यागे याज्यापुरोनुवाक्ये	१-२
ऐन्द्रयागे	३-४
रम्भयागे	५-६
वसुमद्यागे	७-८
वातमुद्यागे	९-१०
अग्निवद्यागे	११-१२
ज्योतिष्मद्यागे	१३-१४

१ काण्डे पञ्चमः प्रपाठकः.

पुनराधेयब्राह्मणम्	
कालव्यविधिः	१
याज्याव्यविधिः	२
पुनराधेयमन्त्राः	३
पुनराधेयमन्त्राणां ब्राह्मणम्	४
[अग्निहोत्राङ्गस्य] अग्न्युपस्थानस्य मन्त्रा ब्राह्मणानि च.			
आहवनीयोरुपस्थानमन्त्राः	५
सपरिकरगार्हपत्याहवनीयोरुपस्थानमन्त्राः	६
५मानुवा काम्नातानाम्मन्त्राणां ब्राह्मणम्	७
६ष्ठानुवाके समाम्नातानाम्मन्त्राणां ब्राह्मणम्	८
अग्निहोत्रब्राह्मणम् (सायम्प्रातर्विधिरुपस्थानविधिश्च)	९

प्रवत्स्यतः अग्न्युपस्थानमन्त्राः	अनुवाकाः. १० ^{१-६}
दार्ष्टिकयाजमानशेषाः आचमनव्रतोपायनादीनां मन्त्राः...			१० ^{७-१४}
संहितायां २, २, ९-६ नुवाकयोराम्नातानां काम्येष्टीनां			
याज्यापुरोनुवाक्याः—	११

मन्त्राः.

अभिषेक्यमानकर्तृके त्रिहविष्याद्यस्य वैश्वानरयागस्य पुरोनुवाक्या.	१
विद्विषाणावादननिमित्तके वैश्वानरयागे याज्या.	२
जातेष्टिरूपे वैश्वानरयागे पुरोनुवाक्या	३
दर्शाद्यतिपत्तिनिमित्तके वैश्वानरयागे याज्या.	४
जातेष्ट्याः याज्या.	५
त्रिहविष्याद्यस्य वैश्वानरयागस्य याज्या.	६
आयतनगमननिमित्तके वैश्वानरयागे याज्या.	७
सनिमेष्यतो वैश्वानरयागे याज्या.	८
त्रिहविषि मध्यमस्य वारुणस्य पुरोनुवाक्या	९
” याज्या.	१०
त्रिहविष्युत्तमस्य दाधिक्रावणस्य पुरोनुवाक्या	११
” याज्या.	१२
अभिमुद्रासयिष्यतः आग्नेये याज्या अनुवाक्या च	१३-१४
ग्रामकामस्य मारुते पुरोनुवाक्या याज्या च	१५-१६
संग्राममुपप्रयास्यत आदित्ये ” ”	१७-२०

१ काण्डे षष्ठः प्रपाठकः.

ऐष्टिकयाजमानमन्त्राः	
आज्यग्रहणानुमन्त्रणादिमन्त्राः	१
परिध्यनुमन्त्रणादिमन्त्राः	२
इडादिभागस्य भक्ष्यस्यानुमन्त्रणमन्त्राः	३
अनूयाजादीनामनुमन्त्रणमन्त्राः	४
ध्रुवानुमन्त्रणयजमानभागप्राशनादिमन्त्राः	५
आहवनीयोपस्थानादिमन्त्राः	६
ऐष्टिकयाजमानब्राह्मणम् किञ्चिदाध्वर्यवब्राह्मणं च—			
अन्वाधानव्रतोपनयनादिविधिः	७

प्रणयनयज्ञायुधसम्भरणादिविधिः

दर्शपूर्णमासयोस्तुतिः, द्वादशद्वन्द्वसम्पत्तिश्च

२यानुवाकाभ्रातमन्त्राणां विवरणब्राह्मणं द्विविगतादनविधिश्च

आश्रावणादिमन्त्रविधिः २यानुवाकाभ्रातप्रयाजानुमन्त्रणविवरणं च.

संहितायां २, २, ७ मानुवाकाभ्रातानां काम्येष्टीनां याज्यापुरो

वाक्याः

			मन्त्राः.
पशुकामस्यैन्द्रे पुरोनुवाक्या याज्या च	१-२
इन्द्रियावद्यागे	"	...	३-४
धर्मवद्यागे	"	...	५-६
अर्कवद्यागे	"	...	७-८
अहोमृग्यागे	"	...	९-११
वैमृध्यागे	"	...	१२-१५
साव्यागे	"	...	१६-१७
अर्काश्वमेधवद्यागे	"	...	१८-१९

हरिः ॐम् .

तैत्तिरीयसंहिता

भट्टभास्करीयभाष्ययुक्ता.

प्रथमः काण्डः.

चतुर्थः प्रश्नः

आ ददे ग्रावांस्यध्वरुकुदेवेभ्यो

^१एति । ददे । ^२ग्रावा । अ॒सि । अ॒ध्वरुकु॒दित्य-

ॐम् .

भट्टभास्करीयं स्यादयज्ञाख्यम्

तैत्तिरीयसंहिताभाष्यम्.

^१अतः परं ग्रहकाण्डं सोमार्षेयम् । उपांशुसवनं ग्रावाणमा-
दत्ते—आदद इति ॥ ग्रावाणमिति शेषः । ‘देवस्य त्वा’*
इति सावित्रोस्य शेषो व्याख्यात एव । ‘देवस्य त्वा सवितुः
प्रसव इति ग्रावाणमा दत्ते प्रमूत्यै’† इत्यादि ब्राह्मणम् । ‘पशवो
वै सोमो व्यान उपांशुसवनः’† इत्यादि च ॥

^२तमभिमन्त्रयते—ग्रावासीति त्रिष्टुभा पञ्चपदया ॥ यथोक्तं—
‘चतुर्भिरष्टाक्षरैः द्वादशाक्षरेण चैकेन त्रिष्टुप्’ इति । हे

गम्भीरमिमध्वरङ्गध्युत्तमेन पवि-
नेन्द्राय सोमं सुषुतम्मधुमन्तम्प-

ध्वर-कृत् । देवेभ्यः । गम्भीरम् । इमम् । अ-
ध्वरम् । कृधि । उत्तमेनेत्युत्-तमेन । पविना ।
इन्द्राय । सोमम् । सुषुतमिति सु-सुतम् । मधु-
मन्तमिति मधु-मन्तम् । पर्यस्वन्तम् । वृष्टिवनि-

उपांशुसवन अध्वरकृत् अध्वरस्य यज्ञस्य कर्ता अभिषवद्वारेण
सम्पादयिता ग्रावा त्वमसि । एवं नाम प्रशस्तोसि । यद्वा—
अध्वरकृत्यात्* स्तोतव्यस्त्वमसि । गृणातेः स्तुतिकर्मणः ‘अन्ये-
भ्योपि दृश्यते’ इति कनिष्, आडागमः, इत्वाभावश्च दृशि-
ग्रहणात् । गिरतेर्वा, गिरति सोममभिषवकाल इति । स त्वं
देवेभ्यो देवार्थम् । षष्ठ्यर्थे वा चतुर्थी । देवानां सम्बन्धिनं
गम्भीरं गहनमिमं प्रस्तुतमध्वरं कृधि सम्पादय । करोतेर्लोपि
‘बहुलं चन्दसि’ इति शपो लुक्, ‘श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि’
इति हेर्धिभावः, पादादिरपि व्यत्ययेन निहन्यते । तदर्थं
किं क्रियतामित्यत आह—उत्तमेनोत्कृष्टेन पविना पवनेनां शो-
धनेन अभिषवात्मना तत्कर्तृकेण । इन्द्राय इन्द्रार्थं सोमं सुषुतं
सुष्ठु अभिमतं कृधीत्यत्रापि सम्बध्यते । ‘गतिरनन्तरः’ इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्, ‘उपसर्गात्सुनोति’ इति षत्वम् । य-
द्वा—इन्द्राय इन्द्रस्य यः पविर्वज्रः उत्तमस्तेन सोमं सुषुतं
कुरु । तेनैव खल्विदं कृतं भवति, यच्चया क्रियत इति भावः ।

*कृत्, ग-कृत्वात्.

†क. ख—पवनेन.

यस्स्वन्तं वृष्टिवनिग्निद्राय त्वा
वृत्रघ्न इन्द्राय त्वा वृत्रतुर इन्द्राय

मिति वृष्टि-वनिम् ।^३ इन्द्राय । त्वा । वृत्रघ्न इति वृत्र-
घ्ने ।^४ इन्द्राय । त्वा । वृत्रतुर इति वृत्र-तुरे ।^५ इन्द्राय ।

‘अच इः’ इति पवतेरिप्रत्ययः । उत्तमशब्द उञ्छादिरन्तो-
दात्तः । सोमो विशेष्यते—मधुमन्तं मधुररसवन्तं स्वादुभूतम्*
पयस्वन्तं क्षीरवन्तम्, ‘पयसा श्रीणाति’† इति श्रवणात् ।
यद्वा—‘पयः पिबतेः प्यायतेर्वा’‡ इति निर्वचनात् सेचन-
वन्तं वृद्धिमन्तं वा । उभयत्राप्यसुनि पीभावः§ । वृष्टिवनिं
यागसाधनद्वारेण वृष्टेर्द्वितारं सम्भक्तारं वा । ‘छन्दसि वनसन’
इतीन्प्रत्ययः, कटुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

^३तमभिमिमिती राजानम्—इन्द्राय त्वेति । इन्द्राय त्वा वृत्रघ्ने
वृत्रमसुरं हतवते त्वा सोमं मिमे इति शेषः । ‘ब्रह्मभ्रूण’
इति क्तिप्, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

^४द्वितीयं मिमीते—इन्द्राय त्वा वृत्रतुर इति ॥ तुर त्वरणे,
वृत्रं बाधितवत इत्यर्थः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति क्तिप्,
कटुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

^५तृतीयं मिमीते—इन्द्राय त्वाभिमातिघ्न इति ॥ अभिमातिः
पाप्मा, तस्य॥ हन्त्रे । द्वितीयवत्प्रत्ययः, प्रथमवत्स्वरः ॥

*ख. ग—स्वादुभूतमिति नास्ति.

†सं. ६-४-८.

‡निह. नै. २-२-१.

§ख—असुन्नन्तान्मनुष्य.

॥क. घ—तस्येत्यस्य स्थाने ‘पाप्मानां’ इति पाठः.

त्वाभिमातिघ्न इन्द्राय त्वादित्यवत्
इन्द्राय त्वा विश्वदेव्यावते श्वात्रा-

त्वा । अभिमातिघ्न इत्यभिमाति-घ्ने । 'इन्द्राय । त्वा ।
आदित्यवत् इत्यादित्य-वत्ते । 'इन्द्राय । त्वा ।
विश्वदेव्या-त इति विश्वदेव्य-वत्ते । 'श्वात्राः ।
स्थ । वृत्रतुर इति वृत्र-तुरः । राधोगूर्ता इति

^१चतुर्य मिमीते—इन्द्राय त्वादित्यवत् इति ॥ आदित्यैस्तद्धते ॥

^२पञ्चमं मिमीते—इन्द्राय त्वा विश्वदेव्यावते इति ॥ विश्वे
देवा एव विश्वदेव्याः । स्वार्थिको यत्, 'मन्त्रे सोमाश्च'
इति दीर्घः, मरुद्दृष्टादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा—
देवार्हं देव्यं, 'छन्दसि च' इति यत्प्रत्ययः । देवेषु वा
साधु देव्यम्, विश्वं देव्यं येषामिति विश्वदेव्याः देवविशेषाः,
तद्धते । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ।
'इन्द्राय त्वेन्द्राय त्वेति मिमीते'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

^३तं राजानं होतृचमसीयाभिरुपसृजति सोमेव [च] नयति†—
श्वात्रास्थेति ॥ श्वात्रास्थ आशुत्राः स्थ आशु त्रायकाः स्थ,
आशु वा अभिमतसम्पादने वर्तमानाः स्थ । यूयं हे होतृचम-
सीया आपः । आशुपूर्वात्त्रायतेः 'आतोनुपसर्गे कः' । अततेर्वा†
औणादिकस्त्वप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृत्रतुरः वृ-

*सं. ६-४-४.

†क. घ—सोमे वाचमसे वा अप उपनयति.

‡क—अन्ततेर्वा. ख.—वृणातेर्वा.

स्थं वृत्रतुरो राधोगूर्ता अमृतस्य
पत्नीस्ता देवीर्देवत्रेमं यज्ञन्धत्तोपहू-
तास्सोमस्य पिबतोपहूतो युष्माक-

राधः—गूर्ताः । अमृतस्य । पत्नीः । ताः । देवीः ।
देवत्रेति देव—त्रा । इमम् । यज्ञम् । धत्तु । उपहू-
ता इत्युप—हूताः । सोमस्य । पिबतु । उपहूत
इत्युप—हूतः । युष्माकम् ॥ १ ॥ सोमः । पिबतु ।

त्रमसुरं बाधितवत्यः । राधोगूर्ताः राधोन्नम् सोमलक्षणम्,
तस्मिन् गूर्तमुद्योगो यासां ता राधोगूर्ताः तत्सम्पादनायोद्युक्ता
इत्यर्थः । गुरी उद्यमने, भावे निष्ठा, 'श्रीदितो निष्ठायाम्'
इतीदृतिषेधः, 'हलि च' इति दीर्घः, 'नसत्तनिषत्तानुत्त-
प्रतूर्तसूर्तगूर्तानि छन्दसि' इति नत्वाभावः । अमृतस्य मृतिरहि-
तस्य सोमस्य, अमृतत्वस्य* वा पत्न्यः पालयिष्यः । 'पत्युर्नो
यज्ञसंयोगे' इति नकारः । ताः पत्नीः । 'वा छन्दसि' इति
पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । या यूयमीदृश्यः स्थ, ताः हे देवीः देव्यः
देवनादिगुणयुक्ताः । पूर्ववदीर्घत्वम् । इमं यज्ञं देवता देवेषु धत्त
स्थापयत । 'देवमनुष्य' इति त्राप्रत्ययः । किञ्च, उपहूताः
उपयामत्वं† चापि क्वचिदपवादत्वेनोपदिष्टास्तैः‡[?] देवैरभ्यनुज्ञाताः
यूयं सोमस्य पिबतः§ । क्रियाग्रहणेन सम्प्रदानत्वात् 'चतुर्थ्यर्थे
बहुलं छन्दसि' इति षष्ठी । सोप्युपहूतो युष्माकं पिबतु

*ख—अमृतस्य.

† क—उपमायामत्वं.

‡ ग—तैरिति नास्ति.

§ क, घ—'योद्धं विश्वत इति' इत्यधिकः पाठः.

म् ॥ १ ॥ सोमः पिबन् यत्ते
सोम दिवि ज्योतिर्यत्पृथिव्यां यदु-
रावन्तरिक्षे तेनास्मै यजमानाऽरु

‘यत् । ते । सोम । दिवि । ज्योतिः । यत् । पृथि-
व्याम् । यत् । उरौ । अन्तरिक्षे । तेन । अस्मै ।
यज-मा-नाऽरु । उरु । राया । कृधि । अधीति ।

युष्मान्पिबन् । ‘गतिरनन्तरः’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
‘एष वा अपां सोमपीयो य एवं वेद नाप्स्वार्तिमार्छति’*
इति ब्राह्मणम् ॥

‘सोमं प्रयोति—यत् इति चतुष्पदया सतोबृहत्या दशाक्षर-
युतायुक्पादया । सतःपङ्क्त्या वा द्वादशाक्षरयुगयुक्पादया† ॥
हे सोम तव यदिवि ज्योतिः, यच्च पृथिव्याम्, यच्चोरो वि-
स्तीर्णे अन्तरिक्षे तेन राया तव घनभूतेन तेजमास्मे यजमानाय
उरु कृधि भूरि देहि । यद्वा—इदं कर्म उरु विस्तीर्णं कुरु ।
यद्वा—इदं कर्म, राया घनेन उरु कुरु कुरुष्वेति भावः ।
‘उडिदम्’ इति रैद्युम्यां विभक्तेरुदात्तत्वम् । ‘उदात्तयणः’
इति दाटुऽपृथिवीभ्याम् । किञ्च, दात्रे इन्द्राय इमं यजमा-
नम्, इदं वा कर्म, आधिक्येन बोचः ब्रूहि सर्वयागानामुपर्ययं
मधि उपरि यजमानानामयं यजमान इति, सर्वयागानामुपर्ययं
याग इति वा, इन्द्राय निवेदय । यद्वा—यजमानायोरु क-

* सं. १—४—४.

† क. घ—दशायाक्षरयु.

‡ क. घ—द्वादशाक्षरयुक्पा.

§ क. घ—उरु.

राया कृध्यधि दात्रे वोचो धिषणे
वीडू सती वीडयेथामूर्जन्दधाथामू-
जम्मे धत्तम्मा वा५ हि५ सिषम्मा

दात्रे । वोचः । ¹⁰धिषणे इति । वीडू इति । सती
इति । वीडयेथाम् । ऊर्जम् । दधाथाम् । ऊर्जम् ।
मे । धत्तम् । मा । वाम् । हि५ सिषम् । मा ।

धीत्युक्तम्, कस्मात्पुनरेवं क्रि*यत इत्याह—दात्रे चरुपुरोडा-
शादीनि देवेभ्यो ददते धार्मिकायां यजमानाय अधिब्रूहि अ-
धिकं ब्रूहि एतत्पक्षपातेन ब्रूहि । यद्वा—स्वामित्वेन वचन-
मधिवचनं तत् सर्वदा कुर्वस्मै यजमानाय । ‘बहुलं छन्दस्य-
माङ्चोगेपि’ इत्यङ्भावः, ‘छन्दसि लुङ्लिटः’ इति लुङ् ।
यद्वा—द्युप्रभृतिषु स्थितं तेज एकत्र सम्भृत्य तेनऽ यजमान-
स्याभिमतं साधयेति । तत्सर्वथैव मया क्रि॥यत इति यज-
मानाय ब्रूहि । अध्यागच्छेत्यादिवदधिरनर्थकः । ‘एभ्य एवैनं
लोकेभ्यस्सम्भरति’** इति ब्राह्मणम् ॥

¹⁰अधिषवणफलकेभिमृशति—धिषणे इति त्रिपदया विराजा ।
हे धिषणे सोमं चर्मा†† वा धारयितुं धृष्टे । ‘धृषेर्धिष च
संज्ञायाम्’ इति क्युप्रत्ययः, आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । ईदृश्यौ
अधिषवणफलके युवां वीडू विष्टब्धे दृढे‡‡ अपि सती सत्यौ ।
‘वा छन्दसि’ इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । वीडयेथामात्मानं सं-

*ख—व्री. †ख—राधकाय. ‡ख—स्वत्वेन वचन. ग—स्वाधीनवचन.

‡ग—सम्बन्ध तेन. ख—सम्भृतवतो. ॥ख—दि.

**सं. ६-४-४.

††क—कर्म.

‡‡ख—विध्वग्धृदे.

मां हि॒सिष्ट॒म्प्राग॒वागुद॑ग॒धरा॒क्ता-
स्त्वा दि॒श आ धा॑व॒न्त्वम्ब॒ निष्व॑र ।

मा । हि॒सिष्ट॒म् । ¹¹प्राक् । अपा॑क् । उद॑क् ।
अ॒धरा॑क् । ताः । त्वा । दि॒शः । एति॑ । धा॒वन्तु॑ ।

स्तम्भयतं दृढं कुरुतम्, यथाभिषवकाले अभिघातेन युवयो-
र्विश्लेषो न भवति तथा कुरुतम् । वीडुशब्दाद्दृढवाचिनः ‘तत्क-
रोति’ इति णिच् । किञ्च, ऊर्जं रसं सोमलक्षणं दधाथां
धारयतम् । किञ्च, ऊर्जं बलं मे मह्यं धत्तं दत्तम्, यजमानस्य
यागं साधयितुमविनष्टं कुरुतमित्यर्थः । किञ्च, मा वां हिंसिषं
अभिषवकालेभिघातेन युवयोर्हिसाम्ना कार्षम् । अत एव मामपि
युवां मा हिंसिष्टम् ॥

¹¹होतृचमसेंशून्यपरिष्ठावयति—प्रागिति ॥ प्राञ्चतीति प्राक् प्राची-
दिक् । ऋत्विगादिना किन्प्रत्ययः, वस्तुत्वेन विवक्षितत्वाद्गुप्तसं-
कल्पम्, ‘अनिगन्तोञ्चतावप्रत्यये’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
अपाक् प्रतीची । पूर्ववत्प्रत्ययस्वरश्च । उदक् उदीची । पूर्ववत्प्र-
त्ययस्वरश्च । अधराक् अधोदिक् । पूर्ववत्प्रत्ययः, कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् । प्रदर्शनार्थं चासामुपादानमन्यासामपि । एवं-
प्रकारा या दिशस्तास्सर्वास्त्वामाधावन्तु त्वत्समीपं गच्छन्तु । हे
सोम ताभिरागताभिस्तत्स्थास्त्वदीया अंशवः सर्व एव समागता
भवन्तीत्यभिप्रायः । ‘सोमो वै राजा दिशोभ्यध्यायत् स
दिशोनु प्राविशत्’ इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ किञ्च, अम्ब हे मातृ-

*सं—भवन्ति,

†सं. ६-४-४.

यत्ते सोमादाभ्यन्नाम् जागृवि त-
स्मै ते सोम सोमाय स्वाहा ॥२॥

अम्ब । नीति । स्वर । ¹²यत् । ते । सोम । अदा-
भ्यम् । नाम । जागृवि । तस्मै । ते । सोम । सो-
माय । स्वाहा ॥ २ ॥

युष्माकस्वर यत्ते नव च ॥ १ ॥

स्थानीय सोम । ‘अम्बार्थनद्योर्हस्वः’ । लतामन्त्रणं वा । निष्वर
अंशुभ्यो रसात्मना निर्गच्छ । सुषामादित्वात्पत्वम् । ‘अम्ब
निष्वरेत्याह कामुका एनं स्त्रियो भवन्ति य एवं वेद’ इति
ब्राह्मणम्* ॥

¹²राजन्येव षण्णामंशूनां द्वौद्वावंशू अपिसृजति प्रक्षिपति—
यत्ते सोमादाभ्यमिति द्विपदया विराजा ॥ हे सोम यत्ते
नामाभिधानम् । कीदृशं ? अदाभ्यमनुपहिंस्यम् । दधिः प्रकृत्य-
न्तरमस्तीत्याहुः, ‘दधेश्चेति वक्तव्यम्’ इति ततो ण्यत्, अ-
व्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जागृवि जागरणशीलं पापनिर्हरणादौ ।
‘जुशूस्तुजागृभ्यः किन्’ इति किन्प्रत्ययः । ‘जाग्रो-
विविण्णाल्लिङ्त्सु’ इति प्रतिप्रसूय गुणः प्रतिपिध्यते । यदीदृशं
तस्मै ते तवैवासाधारणाय नाम्ने स्वाहा स्वाहुताविमावंशू स्या-
ताम् । किं पुनस्तन्नामेत्याह—सोमाय सोमेत्येवंरूपाय । स्वरू-
पप्रधानोयं शब्दो विशेषणत्वात् । कथमस्यैतन्नामेति यो ब्रूयात्
प्रति नामत्वाभिव्यक्तये पुनरपि तेनैव राजामन्त्र्यते सोमेति ।
अयं भावः—‘घ्नन्ति वा एतत्सोमं यदाभिषुण्वन्ति’* इत्यभि-

वाचसतये पवस्व वाजिन्वृषा

^१वाचः । पतये । पवस्व । वाजिन् । ^२वृषा ।

षुतं राजानं नामैतज्जहात् कपालावस्थायां घटमिव घटशब्दः ; ततश्च, 'प्राणा वा अंशवः पशवस्सोमः'* इति सोमे अंशुहीने पशवः प्राणहीनास्स्युः ; तस्मात् 'अंशूनपगृह्णाति त्राय-त एवैनम्'* इति प्राणभूता अंशवः प्रथमं गृह्यन्ते ; तस्यैवा-भिषूयमाणस्य सङ्घातस्याप्राणत्वप्रसङ्गात्, तन्मा भूदिति द्वौद्वावंशू अपिसृज्येते । एवं च सत्ययं प्राणवान्भवति, सोमशब्दश्चैनं न जहाति, पशवश्च प्राणवन्तो भवन्तीति । प्राणभूताभ्यामंशुभ्यां सहाभिषुतत्वात्, अभिषुतस्यापि सोमशब्दवच्चात् अभिषुतमपि सोमशब्दो न जहातीति । सोमाय स्वाहेति, 'नमस्वस्तिस्वाहा' इत्यादिना चतुर्थी । यथाग्रचादीनां स्वाहाकारेण स्थितिरेवमस्यापि तादर्थ्ये चतुर्थी वा,† सोमाय सोमशब्दस्थित्वर्थ एतौ प्रक्षिप्येते इति । ततश्च विभक्तिसंयोगात्स्वाहेत्यागन्तः(?) । द्वाभ्यामेव च प्राणवच्चस्य सिद्धेः द्वौद्वावेवांशू प्रक्षिप्येते । तस्माद्वावेव पशूनां चक्षुरादयः प्राणाः । अत्रांशूनामवग्रहणप्रदेशे महाभिषवकालभाविनोपिसर्जनमन्त्रस्य प्रासङ्गिकमाम्नाम्, यथोपधानप्रदेशे 'यानि घर्मे'§ इति कपालविमोकमन्त्रस्य ॥

इति चतुर्थे प्रथमः.

^१उपांशुग्रहं गृह्णाति । 'प्राणो वा एष यदुपांशुः'¶ इत्यादि ब्राह्मणम् । अयं च त्रिहस्तेन गृह्यते । 'ब्रह्मवादिनो वदन्ति

*सं. ६-४-४.

†ख-ग.—तथाचा.

‡ख. यद्वा अम्रयादीनां तादर्थ्ये चतुर्थी. एवमस्यापि तादर्थ्ये वा चतुर्थी.

§सं. १-१-७^{१२}

¶सं. ६-४-५.

वृष्णो अ२ शुभ्याङ्गभस्तिपूतो

वृष्णः । अ२ शुभ्यामित्य२ शुभ्याम् । गभस्ति-

कस्मात्सत्यात्त्वयः पशूनां हस्तादानाः * इत्यादि ब्राह्मणम् । तत्र प्रथममष्टकत्वोभिषुतं प्रथमाभ्यामंशुभ्यामन्तर्धाय उपांशुं गृह्णाति—वाचस्पतय इति ॥ वाचस्पतिः प्राणः, वाचः प्रापकत्वात्† । ‘षष्ठ्याः पतिपुत्र’ इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । वाचस्पतय इति ‘सावेकाचः’ इति षष्ठ्या उदात्तत्वम् । तदर्थं हे सोम पवस्व आभ्यामंशुभ्यामात्मानं शोधय । हे वाजिन् वेगवन् निस्सरणे । यद्वा—अन्नवन् यागद्वारेण । ‘अरुणो ह स्माहौपवेशिः’ इत्यारभ्य ‘प्रातस्सवनमेव तेनाप्नोति’ * इति ब्राह्मणम्, ‘ब्रह्मवादिनो वदन्ति पवित्रवन्तो न्ये ग्रहा गृह्यन्ते’ * इत्यारभ्य ‘वाचैवैनं पवयति’ * इत्यन्तं च, ‘षड्भिरंशुभिः पवयति’ * इत्यादि च ॥

१ एकादशकत्वोभिषुतं मध्यमाभ्यामन्तर्धाय द्वितीयं गृह्णाति—वृषा वृष्ण इति ॥ हे सोम वृषा वर्षिता उत्पादकस्त्वमभीष्टानाम् । ‘कनिन्त्युवृषि’ इत्यादिना कनिन्प्रत्ययः । स एवं वृष्णस्तवैवांशुभ्यां पवस्वात्मानं गभस्तिपूतः गभस्तिभिरंशुभिः‡ पूर्वमेव पूतशोषितस्सन् § इदानीमंशुभ्यां पवस्वेति । ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘वृष्णो होतावंशू’ * इत्यादि ब्राह्मणम्, ‘एकादशकत्वो द्वितीयम्’ * इत्यादि च ॥

देवो देवानाम्पवित्रमसि येषां
भागोसि तेभ्यस्त्वा स्वाङ्कृतोसि
मधुमती^१ इषस्कृधि विश्वेभ्यस्ते-

पूत इति गर्भस्ति-पूतः । ^१देवः । देवानां । पवि-
त्रम् । असि । येषाम् । भागः । असि । तेभ्यः ।
त्वा । ^२स्वाङ्कृतः । असि । ^३मधुमतीरिति मधु-म-

^१देवो देवानाम्पूतमुत्तमाभ्याः कर्षाय तृतीयं गृह्णाति—देवो देवा-
नामिति ॥ हे सोम देवो देवनादिगुणयुक्तस्त्वं देवानां पवित्रं
पावनकारणमसि । ‘पुवस्संज्ञायाम्’ इतीत्रप्रत्ययः । त्वं हि देव
एव सन् देवानां पवित्रमसीति भावः । केषाम्? येषां त्वं
देवानां भागोसि तेषां पवित्रमसि । भज्यत इति भागः, कर्माणि
घञ्, ‘कर्षाञ्चतः’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । तस्मात्तेभ्यस्त्वां गृह्णामीति
शेषः । त्वं चाम्यामंशुभ्यां पवस्वात्मानमिति सम्बध्यते । ‘देवो
ह्येष सन् देवानां पवित्रम्’* इत्यादि ब्राह्मणम् । ‘द्वादश-
कृत्वस्तृतीयं’* इत्यादि च ॥

प्रतिप्रस्थातुं इत्यादि—स्वां कृतोसीति ॥ स्वीकृतोसी-
त्यर्थः । अस्वस्त्वो भवतीति स्वाम्, छ्विः, ईत्वापवाद आम्भा-
वश्छान्दसः । ‘ऊर्यादिच्चिडावश्च’ इति गतिस्त्वात् ‘गतिरनन्तरः’
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘प्राणमेव स्वमकृत’* इति
ब्राह्मणम् ॥

^२ग्रहमेवेक्षते—मधुमतीरिति ॥ मधुमत्यः मधुररसाः इषः

इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो

तीः । नः । इषः । कृधि । ०विश्वेभ्यः । त्वा ।

अन्नानि नः अस्माकं कृधि कुरु । मधुमतीः कुर्विति वा । प्राणा-
त्मना ग्रह उच्यते, 'प्राणो वा एष यदुपांशुः'* इति चाभेदं
प्रतिपादयति । 'सर्वमेवास्मा इदं स्वदयति'* इति ब्राह्मणम् ।
करोतेर्लोपि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'श्रुश्रुणुपु-
कृवृम्यश्छन्दसि' इति हेर्धिभावः । 'कः करत्' इत्यादिना
विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥

०एनमूर्ध्वमुन्माष्टि—विश्वेभ्य इति ॥ विश्वेभ्यः इन्द्रियेभ्य
इन्द्रेणेश्वरेण सृष्टेभ्यः । 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्' इत्यादौ निपा-
त्यते । के पुनस्ते? देवा मनुष्याश्च । 'उभयेष्वेव देवमनु-
ष्येषु प्राणान्दधाति'* इति ब्राह्मणम् । तानेवाह—दिव्येभ्यः
पार्थिवेभ्य इति । दिवमर्हन्तीति दिव्याः† । 'छन्दसि च' इति
यत्प्रत्ययः । पृथिव्यां भवाः पार्थिवाः । 'पृथिव्या जावौ'
इत्यञ्प्रत्ययः । एतेभ्यस्त्वामुपांशुग्रहं प्राणभूतमुन्माज्मीति शेषः ।
एतेषां प्राणस्थित्यर्थं, यदाह 'उभयेष्वेव देवमनुष्येषु प्राणान्द-
धाति'* इति । यद्वा—इन्द्रियशब्देन चक्षुरादीनामाधिपतय
आदित्यादय उच्यन्ते । तत्र दिव्यानि ज्ञाने‡न्द्रियाणि, पार्थि-
वानि कर्मेन्द्रियाणि, तदर्थं त्वामुन्माज्मीति ॥

मनस्त्वाद्भिर्मान्विहि स्वा-

इन्द्रियेभ्यः । दिव्येभ्यः । पार्थिवेभ्यः । ^७मनः ।
त्वा । अष्टु । ^८उरु । अन्तरिक्षम् । अन्विति ।
इहि । ^९स्वाहा । त्वा । सुभवं इति सु-भवः ।

^७तमादायोत्तिष्ठति—मनस्त्वाद्धिति ॥ मननधर्मा* प्राणो मन इत्युच्यते । सूर्यात्मना हे ग्रह मनस्त्वा त्वामष्टु अश्रुतां व्याप्नो-
तु । अश्रोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम्, 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्, ब्रश्वादिना पत्वम् । 'मनस्त्वादित्याह मन एवा-
श्रुते,† इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

^८आहवनीयं प्रति गच्छति—उर्विति ॥ व्याख्यातम् † । 'अन्त-
रिक्षदेवत्यो हि प्राणः † इत्यादिब्राह्मणम् ॥

^९जुहोति—स्वाहा त्वेति ॥ हे ग्रह उपांशो त्वा त्वां स्वाहा स्वाहुतं करोमीति शेषः । हे सुभवः हे प्राणात्मक, उक्तं हि—
'प्राणो वा एष यदुपांशुः † इति । तत्र स्वस्मादात्मनो जाताः स्वभवसः प्राणाः । 'गतिकारकयोरपि' इति भवतेरसुन् । 'प्राणा वै स्वभवसो देवाः † इति च ब्राह्मणम् । तत्र स्वभवसो देवान् सुभव इत्याचष्टे परोक्षत्वाय । 'तेष्वेव परोक्षं जुहो-
ति † इत्यादि ब्राह्मणम् । तत्र पूर्वपदस्य सम्प्रसारणं, उत्तर-
पदस्य विभक्तिव्यत्ययः कृतः । सूर्याय प्राणानामात्मभूताय त्वां स्वाहुतं करोमीति ॥

हा त्वा सु॒व॒स्सू॒र्याय॑ दे॒वेभ्य॑स्त्वा
मरीचि॒पेभ्य॑ ए॒ष ते॒ योनिः॑ प्रा॒णा-
य॑ त्वा ॥ ३ ॥

सू॒र्याय॑ । ¹⁰दे॒वेभ्यः॑ । त्वा । म॒रीचि॒प॒भ्य इति॑ म-
रीचि॒पेभ्यः॑ । ¹¹ए॒षः । ते॒ । योनिः॑ । ¹²प्रा॒णाय॑ति
प्र-अ॒नाय॑ । त्वा ॥ ३ ॥

वा॒चस्स॒प्तच॑त्वारि॒ंशत् ॥ २ ॥

¹⁰ग्रहलेपं पाणिना मध्यमे परिधौ निमाष्टि—देवेभ्यस्त्वेति ॥
मरीचिशब्देन मरीचिमान् सूर्य उच्यते, यस्मै ग्रहः पूर्वं हुतः ।
'लुगकारेकाररेफाश्च' इति मत्वर्थीयस्य लुक् । साहचर्याद्वो-
च्यते । मरीचिमत्सूर्यमण्डलं पान्ति रक्षन्तीति मरीचिपाः रश्म-
यः । 'आदित्यस्य वै रश्मयो देवा मरीचिपाः' * इति
ब्राह्मणम् । यद्वा—आदित्यस्य मरीचिनैव विश्वं पान्ति ता-
मेव पिबन्तीति वा मरीचिपाः देवविशेषाः । 'आदित्यस्य वै
रश्मयः' * इति च गुणभूतत्वमुच्यते । आदित्यस्य रश्मिस्थानीया
इति यावत् । तेभ्यो देवेभ्यस्त्वां ग्रहलेपं निमाज्मीति शेषः ॥

¹¹आग्रयणस्थाल्याः ग्रहस्य संस्त्रावमपनयति—एष ते योनिरिति ॥
हे उपांशुसंस्त्राव एष आग्रयणस्थाल्याख्यस्ते तव योनिः स्थानम्,
यत्र निहितस्त्वं यागसिद्धयै सम्पत्स्यसे । अतस्तं प्रविशेति शेषः ॥

¹²उपांशुपात्रं दक्षिणात् उपांशुसवनेन संस्पृष्टं सादयति—प्राणाय
वेति ॥ प्राणार्थं त्वां सादयामीति शेषः । थाथादिस्वरेणा-

उपयामगृहीतोऽस्यन्तर्यच्छ मधव-

‘उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि ।

न्तोदात्तः प्राणशब्दः । ‘प्राणापानौ वा एतौ’ यदुपांश्वन्तर्यामौ
व्यान उपांशुसवनः’* इत्यादि ब्राह्मणम्, ‘सर्वमायुरेति’*
इत्यन्तम् ॥

इति चतुर्थे द्वितीयः.

‘उदित आदित्येन्तर्यामं गृह्णाति अतिधारया’ पवमानस्य
राज्ञः—उपयामगृहीतोसि ॥ उपयम्यन्ते स्वात्मन्येव नियम्यन्ते
भूतान्तर्यामिन् अभिज्ञेधिकरणे इत्युपयामः। एष्वी । ‘इयं वा
उपयामः’§ इति ब्राह्मणम् । ‘हलश्च’ इति षष्, थाया-
दिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । तेन गृहीतस्त्वमसि; कोन्यस्त्वां गृहीतुं
क्षम इति भावः; एषिव्यापो गृहीप्यामीतिवत् । ‘तृतीया
कर्माणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नम् । यद्वा—उपयामार्थं एषि-
व्यर्थं गृहीतोसीति; हे सोम । ननु ‘स्वाहा त्वा सुभवस्सू-
र्याय’¶ इति मन्त्रवर्णात् सूर्यदेवत्यः कथं एषिवीदेवत्यः स्यात्?
नैतद्देवताभिधानं; एषिवीदेवत्यां प्रजानां यागद्वारेण स्थित्यर्थं
गृहीतोसीति स्तूयते । यद्वा—एषिव्यपि देवतैवास्य ‘उपयामगृहीतो-
सौत्याहादितिदेवत्यास्तेन’*** इति, अदितिः एष्वी । ‘चतुर्थी’
इति योगविभागात्समासः । ‘के च’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
‘इयं वा उपयामस्तस्मादिमां प्रजा अनु प्र जायन्ते’§ इति ब्राह्मणम् ॥

*सं. ६-४-६.

†क-धारायाः.

‡क-स्मिन्नेन वा उपयामः.

§सं. ६-५-८.

¶सं. १-४-२०

**सं. ६-४-७

न्याहि सोममु॒रुष्य रा॒यस्समिषो
यज॒स्वान्तस्ते॑ दधामि द्यावा॑पृथि॒वी

^२अ॒न्तः । य॒च्छ । ऋ॒ध्व॒न्निति॑ मघ—व॒न् । पा॒हि ।
सो॒मम् । उ॒रुष्य । रा॒यः । स॒मिति॑ । इषः । य॒ज॒स्व । अ॒न्तः । ते । द॒धामि॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑

^२सम्प्रति सोमस्य स्वामिनं प्रार्थयते—‘अन्तर्यच्छ’ इत्यादि-
क्याऽष्ट्या षड्दया । ‘अन्तरुर्वन्तरिक्षम्’ इति चतुर्थः पादः,
अन्य एकादशाक्षराः । ननु पुरस्तादुपयामा यजुषा न भवि-
तव्यम्, यथा ‘पुरस्तादुपयामा यजुषा गृह्यन्ते’* इति । नैवम्;
वृत्तिसंयोगादृचैवानया भवितव्यम् । किञ्च, पुरस्तादुपयामान्न-
मेवास्य ऋक्ते लिङ्गम्; तथा हि—‘ये यजुषा गृह्यन्ते ते पुर-
स्तादुपयामाः कार्याः’ इति वचनप्राप्तत्वादेव पुरस्तादुपयामस्य
पाठोनर्थकस्यात् । ऋक्ते तु ‘ये ऋचा गृह्यन्ते ते उपरिष्ठा-
दुपयामाः कार्याः’ इति प्राप्ते तदपवादत्वेन पुरस्तादुपयामस्य
पाठो युज्यते । एष एव न्यायः ‘उपयामगृहीतोसीन्द्राय त्वा
बृहद्वते’† इत्यत्रापि । ‘आ वायो भूष शुचिपाः’‡ इत्यादय
ऋच उपरिष्ठादुपयामाः पठ्यन्ते । ऋचामेव हि पुरस्तादुपरिष्ठाद्वा
उपयामः पठ्यते; यजुषि पुनः निरुपयामान्येव पठ्यन्ते ‘सु-
शर्मासि’§ इत्यादीनि । तेषां तु वचनप्राप्तं पुरस्तादुपयामत्वम् ।
तत्रापि कचिदपवादत्वेन उपरिष्ठादुपयामत्वमारभ्यते, ‘मधुश्च
माधवश्च’¶ इत्यादौ । अन्ये तु—तान्यपि पुरस्तादुपयामान्येवेत्याहुः;

*सं. ६-५-१०. †सं. १-४-१२. ‡सं. १-४-४^१. §सं. १-४-२६. ¶सं. १-४-१४.

अन्तरिक्षं सजोषा देवै-
रवरैः परैः अन्तर्यामि मधवन्मा-

द्यावा-पृथिवी । अन्तः । उरु । अन्तरिक्षम् । स-
जोषा इति स-जोषाः । देवैः । अवरैः । परैः ।
च । अन्तर्यामि इत्यन्तः-यामे । मधवन्निर्ति म-

यथा—‘ उपयामगृहीतोसि ’ इति ‘ मधुश्च ’* इत्यादि ॥
मन्त्रार्थस्तूच्यते—हे मधवन् धनवन् इन्द्र, सोमेन धनेनाग्नेन वा,
इमं गृह्यमाणं सोमं, होमकाले सूर्यात्मना स्थित्वा, पाहि पिबं,
पीत्वा चान्तरुदरस्य मध्ये यच्छ स्थापय । पिबतेर्लोष्टि ‘ बहुलं
छन्दसि ’ इति शपो लुक्, वाक्यादित्वाच्च निहन्यते । एव-
मुरुष्य रक्ष रायः धनानि च यजमानस्य स्वभूतानि । छान्दसः
कण्डूादियगन्तः उरुष्यतिः । किञ्च, इषः अन्नानि संयजस्व
सम्यक्सङ्गमय, देहि वा यजमानाय । यद्वा—इषः प्रजा एष-
णीयत्वात्, तास्सम्यग्याजय यथा यजनशीला भवन्ति तथा
कुरु । अन्तर्भावितण्यर्थोत्र यजिः, णिलुम्वा ‘ बहुलं संज्ञाच्छ-
न्दसोः ’ इति । किञ्च, ते तव प्रसादादहं द्यावापृथिवी
द्यावापृथिव्यौ उरु चान्तरिक्षं अनेन ग्रहेणान्तर्दधामि अन्त-
र्हितं करोमि भ्रातृव्याणाम्, यथा भ्रातृव्यैरदृश्यमाना एष
लोकेषु यजेम । यद्वा—भ्रातृव्याणामस्माकं च मध्ये इमान्
लोकान्दधामि एभ्यो लोकेभ्यस्तानपसारयामीत्यर्थः । यद्वा—द्युप्रभृ-
तिभिश्शब्दैस्तत्स्था भ्रातृव्या उच्यन्ते, तानन्तर्दधामि अन्तरिता
न्करोमि नाशयामीत्यर्थः । ‘ एभिरेव लोकैर्यजमानो भ्रातृव्यान-
न्तर्धत्ते ’† इति ब्राह्मणम् । यद्वा—द्युप्रभृतीन् लोकान् मदी

दयस्व स्वाङ्कृतोसि मधुमतीर्न

घ-वन् । मादयस्व । ^३स्वाङ्कृतः । असि । ^४मधुम-

येन तेजसान्तर्दधामि छादयामि यथा*हमेवेदं सर्वं स्यां, यथान्तर्धामिणं सर्वमन्तर्धाय त्वमेव सर्वमभूः । यथा 'ते देवा अमन्यन्तेन्द्रो वा इदमभूद्यद्वयस्म इति तेष्ववन्मघवन्ननु न आ भज'† इति; इन्द्र एवेदं सर्वमभूत्, यद्वयमपि भावितुमिच्छामः; तस्मान्मघवन्नस्मानाभज विभक्तान्कुर्विति तेष्ववन् देवाः; मघवांस्तानपि ये चैव देवाः परे उपरिस्थिताः उत्तमाः ये चावरे अधस्थिता निष्कृष्टास्तानुभयानन्वाभजत् विभक्तानकरोदिति । तदिदमाह—अवरैः परैश्च देवैस्सजोषाः सहप्रीयमाणः सेवमानो वा । 'परादिश्छन्दासि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अन्तर्यामि हूयमाने, मघवन् मादयस्व तर्पयस्व यज्ञात्मना‡ स्थितमात्मानं द्विप्रकारांश्च देवान् न केवलमात्मानमेव । 'यज्ञादेव यजमानं नान्तरेति'† इति ब्राह्मणम् । 'देवां वै यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा उपांशौ यज्ञं सःस्थाप्यमपश्यन्'† इत्यादि ब्राह्मणम् । 'यदुभावपवित्रौ गृह्येयाताम्'† इत्यादि च । केचिदाहुः—हे मघवन् सोममिममन्तर्यच्छ तस्याधोदेशे निधाय तिरोहितं कुरु । तथा च कृत्वा पाहि रक्ष यथा न मे भ्रातृव्याः पश्येयुः । 'उरुष्य रायः' इत्यादि पूर्ववत् §॥

^३स्वां कृतोसीति ग्रहमादत्ते ॥

^४मधुमतीर्न इतीक्षते ॥

इन्द्रियेभ्यो विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो
 दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्त्वा-
 न्तरिक्षमन्विहि स्वाहा त्वा सुभ-
 वसूर्याय देवेभ्य त्वा मरीचिपेभ्य
 एष ते योनिरपानाय त्वा ॥ ४ ॥

तीरिति मधु-मतीः । नः । इषः । कृषि । ^१विश्वे-
 भ्यः । त्वा । इन्द्रियेभ्यः । दिव्येभ्यः । पार्थिवे-
 भ्यः । ^२मनः । त्वा । अष्टु । ^३उरु । अन्तरिक्षम् ।
 अन्विहि । इहि । ^४स्वाहा । त्वा । सुभव इति
 सु-भवः । सूर्याय । ^५देवेभ्यः । त्वा । मरीचिपेभ्य
 इति मरीचि-पेभ्यः । ^६एषः । ते । योनिः ।
^७अपानायेत्यप-अनाय । त्वा ॥ ४ ॥

देवेभ्यस्स च ॥ ३ ॥

^१विश्वेभ्य इत्युन्माष्टि ॥

^२मनस्त्वुत्तिष्ठति ॥

^३उर्वन्तरिक्षमित्येति ॥

^४स्वाहेत्याहवनीये जुहोति ॥

^५देवेभ्य इति परिधौ निमाष्टि ॥

^६एष ते योनिरित्याग्रयणस्थाख्यां संस्त्रावमपनयति ॥

^७उत्तरत उपांशुसवनेन संस्पष्टं सादयति—अपानाय त्वेति ॥

व्याख्याता मन्त्राः* ॥

इति चतुर्थे तृतीयः .

आ वा॒यो भूष शुचि॒पा उप॑ नस्स-
हस्र॑न्ते नि॒युतो॑ विश्व॒वार । उपो॑
ते अन्धो ग॒हम॑यामि यस्य॑ देव

एति॑ । वा॒यो इति॑ । भूष॑ । शुचि॒पा इति॑
शुचि-पाः । उपेति॑ । नः । सहस्र॑म् । ते । नियुत॑
इति॑ नि-युतः । विश्व॒वारेति॑ विश्व-वार॑ । उपो
इति॑ । ते । अन्धः । मय॑म् । अ॒यामि॑ । यस्य॑ ।

¹ऐन्द्रवायवपात्रेण वायव्यं गृह्णाति—आवायो इति चतुष्पदया त्रिष्टुभा ॥ हे वायो शुचिपाः शुचेश्शुद्धस्य पातः । उपेत्युप-सर्गश्रुतेर्योग्यं क्रियापदमध्यगच्छियते । नः अस्मानुपेत्य, इममस्म-दीयं सोमं पानेनाभूष आ समन्तादलं*कुरु । यद्वा—अस्मदीयं यज्ञमागमनेनालङ्कुरु । भूष अलङ्कारे, भौवादिकः । कथमनेनाग-मनेन यज्ञोलाङ्कियत इत्याह—विश्ववार निजबलेन विश्वस्यावा-रक*, विश्वेषां वा वरणीय, ते तव सहस्रं नियुतः अश्वाः, अतस्तवैवागमनं भूषणाय भवति । हे वायो नियुतमश्वा अस्मा-नुपयान्तुऽ । यद्वा—वायो आभूषय यज्ञं । तदर्थं किं क्रियता-मित्याह—तव सहस्रं नियुतः अस्मानुपागच्छन्तु । यद्वा—भूषेत्याम न्वितमेव, भूषयतीति भूषः अलङ्कर्ता॥ कस्य? तस्य यत्र

*ख—न्तादच्छिन्नं.

†ख—निजवेगेन.

‡ख—विश्वप्यापारन्. ग.—विश्वव्यापारक.

§क—भवति । वायोरश्वा नियुतः.

॥ख—अश्रितालङ्कर्ता.

दधिषे पूर्वपेयम् । उपयामगृहीतो-
सि वायवे त्वेन्द्रवायू इमे सुताः ।

देव । दधिषे । पूर्वपेयमिति पूर्व-पेयम् । उपया-
मगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । वायवे ।
त्वा । 'इन्द्रवायू इतीन्द्र-वायू । इमे । सुताः ।

यत्र गच्छतीति । हे एवंगुणक वायो, तव सहस्रं नियुतो-
स्मानुपयन्तु तैत्तिहितस्सन्नस्मत्सकाशमागच्छेत्यर्थः । उपसर्गद्वयेन
क्रियापदमध्याह्नियते । उपो इत्युपशब्दस्यार्थे वर्तते । उपो
अयामि समीपं प्रापयामि । किं ? सोमम् । अहं तुभ्यमागताय
सोममुपहरामि । 'इ गतौ भौवादिकः अन्तर्भावितण्यर्थः, णिलुग्वा ।
कीदृशमित्याह—अन्धः अदनीयम् । 'अदेर्नुग्धश्च' इत्यसुन् ।
मद्यं मदकरम् । 'गदमदचर' इत्यादिना यत्, 'यतो नावः'
इत्याद्युदात्तत्वम् । पुनश्च सोमो विशेष्यते—हे देव वायो यस्य
पूर्वपेयं प्रथमपानं त्वं दधिषे दधासि आचरसि, यं लब्ध्वा प्रथमं
पिबसि, अन्यमग्रेपिबन्तं न क्षमसे यागेषु । 'छन्दसि लुङ्लुङि-
टः' इति दधातोर्लिट् । पिबतेर्भावे 'अचो यत्', कटुत्तरप-
दप्रकृतिस्वरत्वम्, 'यतो नावः' ॥

एवमिमामनुब्रूय गृह्णाति ॥ हे सोम त्वमपि उपयामगृही-
तोसि, अतो वायवे त्वां गृह्णामीति शेषः । जुष्टमिति केचि-
च्छेषमिच्छन्ति, इष्टं सेव्यं वा गृह्णातीत्यर्थः ॥

तैत्तिरीयसंहिता एवं गृह्णाति—इन्द्रवायू इति गायत्र्या ॥ हे
इन्द्रवायू इमे सोमास्तुताः अभिषुताः युष्मदर्थं सम्यक्संस्कृताः,

उप प्रयोभिरा गतमिन्दवो वामुश-
न्ति हि । उपयामगृहीतोसीन्द्रवा-
युभ्यान्त्वैष ते योनिस्सजोषाभ्या-
न्त्वा ॥ ५ ॥

उपेति । प्रयोभिरिति प्रयः—भिः । एति । गतम् ।
इन्दवः । वाम् । उशन्ति । हि । उपयामगृहीत-
इत्युपयाम—गृहीतः । असि । इन्द्रवायुभ्यामिति—
न्द्रवायु—भ्याम् । त्वा । एषः । ते । योनिः । सजो-
षाभ्यामिति स—जोषाभ्याम् । त्वा ॥ ५ ॥

आ वायो त्रिचत्वारिंशत् ॥ ४ ॥

अतः उपागतं उपागच्छतम् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो
लुक् । प्रयोभिरन्नैस्सह यान्यस्मभ्यं दास्यसे* तान्यप्यादायाग-
च्छतामिति । प्रीणातेरमुन्प्रत्ययः । हि यस्मादर्थे, यस्मादेते इन्दवः
सोमा वां युवां उशन्ति कामयन्ते युवयोरगमनं प्रतीक्षन्ते,
तस्मादुपागच्छतमिति । ‘उन्देरिच्चादेः’ इत्युप्रत्ययः, आदेरिः,
‘यद्धितुपरं छन्दसि’ इति निघातप्रतिषेधः ॥

इमामनुद्गत्य उपयामगृहीतोसीन्द्रवायुभ्यां त्वेति गृह्णाति ॥

^३सादयति ॥ एष ते योनिः स्थानम् । ततस्सजोषाभ्यां
समानप्रीतिभ्यां, सहसेवमानाभ्यां वा इन्द्रवायुभ्यां त्वामत्र साद-

अयं मित्रावरुणा सुतस्सोमं
ऋतावृधा । ममेदिह श्रुतं हव-
म् । उपयामगृहीतोसि मित्रावरु-

अयम् । वाम् । मित्रावरुणेति मित्रा-वरुणा ।
सुतः । सोमः । ऋतावृधेत्यृत-वृधा । मम । इत् ।
इह । श्रुतम् । हवम् । उपयामगृहीत इत्युपयाम-
गृहीतः । असि । मित्रावरुणाभ्यामिति मित्रा-

यामीति शेषः । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यस्य पूर्वोत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वस्य 'नोत्तरपदेनुदात्तादौ' इति प्रतिषेधे, समासान्तोदात्त-
त्वमेकवचनानुदात्तस्य । 'वाग्वा एषा यदेन्द्रवायवः'* इत्यादि
ब्राह्मणम् । 'सोब्रवीद्वरं वृणौ मह्यं चैवैषः'* इत्यादि च ॥

इति चतुर्थे चतुर्थः.

मैत्रावरुणं गृह्णाति—अयं वामिति गायत्र्या त्रिपदया ।
हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ, ऋतावृधा ऋतावृधौ, ऋतस्य सत्यस्य
यज्ञस्य वा वर्धयितारौ । उभयत्र 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः ।
'वृधेः क्तिप्'† 'अन्येषामपि दृश्यते' इत्युपपन्नः दीर्घः
अयं सोमः वां युवयोः अर्थाय सुतः अभिषुतः । इदिति हेतौ
यस्मादेवं तस्मादिहास्मिन्कर्मणि मम हवमाह्वानं श्रुतं श्रुणुतम्

णाभ्यां त्वैष ते योनिर् ऋतायुभ्यां
त्वा ॥ ६ ॥

वरुणाभ्याम् । त्वा । ^२एषः । ते । योनिः । ऋता-
युभ्यामित्यृतायु-भ्याम् । त्वा ॥ ६ ॥

अयं वां विश्वश्रुतिः ॥ ५ ॥

श्रुत्वा चागत्य सोमं पिबतमित्यर्थः । ‘भावेनुपसर्गस्य’ इति
द्वयतेरप्सम्प्रसारणं च । शृणोतेर्लेटि ‘बहुलं छन्दसि’ इति
शपो लुक् ॥

इमामनुद्धृत्य उपयामगृहीतोसि मित्रावरुणभ्यां त्वेति गृह्णाति ॥
‘देवताद्वन्द्वे च’ इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

^२एष ते योनिर् ऋतायुभ्यां त्वेतिसादयति ॥ ऋतं सत्यं
यज्ञं वा आत्मनो यजमानानां वा इच्छतीति ऋतायुः । ‘छ-
न्दसि परेच्छायामपि’ इति क्यच्, ‘न च्छन्दस्यपुत्रस्य’ इतीत्वप्रति-
षेधः, ‘क्याच्छन्दसि’ इत्युप्रत्ययः । ‘मित्रं देवा अब्रु-
वन्’* इत्यादि ब्राह्मणम् । ‘सोब्रवीद्वरं वृणे मह्यं चैवैष
मित्राय च’* इत्यादि च । ‘तावब्रूतां वरं वृणावहा एक
एवावत्पूर्वो ग्रहो गृह्यातै’* इत्यादि च ॥

इति चतुर्थे पञ्चमः.

या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृ-
तावती । तया यज्ञं मिमिक्षतम् ।
एषा गृहीतोस्यश्विभ्यां त्वेष ते
योनिर्माध्वीभ्यां त्वा ॥ ७ ॥

‘या । वाम् । कशा । मधुमतीति मधु-मती ।
आश्विना । सूनृतावतीति सूनृता-वती । तया ।
यज्ञम् । मिमिक्षतम् । एषा गृहीतोस्य इत्युपयाम-
गृहीतः । असि । अश्विभ्यामित्यश्वि-भ्याम् ।
त्वा । एषः । ते । योनिः । माध्वीभ्याम् । त्वा ॥ ७ ॥

या वामष्टादश ॥ ६ ॥

‘बहिष्पवमाने स्तुते आश्विनं गृह्णाति—या वां कशेति गायत्र्या
त्रिपदया ॥ हे अश्विना अश्विनौ । पूर्ववदाकारः । मधुमती मधुकर-
रसवती । सूनृतावती, प्रियं सूनृतं वचनं, तद्वती । ‘अन्येषा-
मपि दृश्यते’ इति दीर्घत्वम् । ईदृशी या वां युषयोः, कशा
वाक्प्रवृत्तिस्सूक्ति*लक्षणा युष्मद्विषयास्माभिः क्रियमाणा, तया
हेतुभूतया तां श्रोतुं यज्ञमिमं मिमिक्षतम् आगत्योत्पादयितुमिच्छ-
तम् । मिहेस्सनि ढत्वे ‘षडोः कस्सि’ इति कत्वम् । तया
वा करणभूतया यज्ञं निर्वर्तयतम् ॥

इत्यनुद्धृत्य उपयामगृहीतोस्यश्विभ्यां त्वेति गृह्णाति ॥

‘एष ते योनिर्माध्वीभ्यां त्वेति सादयति ॥ मध्वस्यास्तीति
मध्वम् मधुभाजनं, दृतिरूपम् । ‘यो हि वां मधुनो दतिः’

प्रातर्युजौ वि मुच्येथामश्विनावेह ग-
च्छतम् । अस्य सोमस्य पीतये ।

¹प्रातर्युजाविति प्रातः-युजौ । वीति । मुच्ये-
थाम् । अश्विनौ । एति । इह । गच्छतम् । अस्य ।
सोमस्य । पीतये । उपयामगृहीत इत्युपयाम-
गृहीतः । असि । अश्विभ्यामित्यश्वि-भ्याम् ।

इत्यादौ प्रसिद्धम् । तदन्तान्मत्वर्थीय इकारः । ‘ ऋत्व्यवा-
स्त्व्यवास्त्व ’ इत्यादौ ‘ माध्वी ’ इति निपात्यते । यद्वा—
मध्वेव माध्वी, आग्नीध्रादिवत्स्वार्थेऽञ्, माध्वीभ्यामिति मधुमद्गच्छा-
मित्यर्थः । ‘ यज्ञस्य शिरोच्छिद्यत ते देवा अश्विनावब्रुवन् ’*
इत्यादि ब्राह्मणम् । ‘ ते देवा अब्रुवन्नपूतौ वा इमौ ’ इत्यादि
च* ‘ तस्माद्बहिष्पवमाने स्तुत आश्विनो गृह्यते ’ इत्यन्तम्* । ‘ वाग्वा
ऐन्द्रवायवः ’* इत्यादि च ॥

इति चतुर्थे षष्ठोऽनुवाकः.

¹पुनरप्याश्विनग्रहणमन्त्रः—प्रातर्युजाविति गायत्री त्रिपदा ।
पूर्वेण सहास्य विकल्पः ॥ हे अश्विनौ यौ युवां प्रातर्युजौ
प्रातर्योक्तारौ तौ विमुच्येथाम् यजमानान्तरैर्विमुक्तौ भवतं अन्य-
यजमानान्विहाय इहास्मिन्कर्मण्यागच्छतम् । किमर्थम् ? अस्य
सोमस्य पीतये पानाय । ‘ क्तिक्तौ च संज्ञायाम् ’ इति क्तिच्,
पानविशेषस्य संज्ञात्वात् ॥

उपयामगृहीतोस्यश्विभ्यां त्वैष ते
योनिरश्विभ्यां त्वा ॥ ८ ॥

अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भां ज्योति-
त्वा । 'पुषः । ने । योनिः । अश्विभ्यामित्यश्वि-
भ्याम् । त्वा ॥ ८ ॥

प्रातर्पुजावेकान्नविंशतिः ॥ ७ ॥

'अयम् । वेनः । चोदयत् । पृश्निगर्भा इति
पृश्नि-गर्भाः । ज्योतिर्जरायुरिति ज्योतिः-जरा-

इत्यमुदुत्पयोपयामगृहीतोस्यश्विभ्यां त्वेति गृह्णाति ॥

'एष ते योनिरश्विभ्यां त्वेति सावयति ॥

इति चतुर्थे सप्तमोमुवाकः ।

'शुक्रं गृह्णाति—अयं वेन इति त्रिष्टुभा चतुष्पदया ॥ वेनतेः
कान्तिकर्मणोः वेनः कान्तः । वर्षाद्यमीष्टप्रद उच्यते । ज्योतिर्ज-
रायुः ज्योतिर्जरायुस्त्वोनीयमाच्छादकं, यस्य जरायुणा गर्भे इव
तेजसा वेष्टितस्तेजोराशिरित्यर्थः । ईदृशोयं वेनशब्दवाच्य इन्द्रः,
पृश्निरादित्यः तस्मिन्गर्भाः पृश्निगर्भाः गर्भ्यमाणाः । पञ्चाद्यश्च ।
गर्भेवहर्भमाना आपः, भूमिगताम्नि रसात्सूर्यरश्मयो वायुना सह
संयमण्डले स्थापयन्ति, ते च तस्मिन्वर्धन्ते, आगामिसंवत्सरवृष्टय-

जरायू रजसो विमाने । इममुपा५
संगुमे सूर्यस्य शिशुन्न विप्रा मति-

युः । रजसः । विमान इति वि-माने । इमम् ।
अपाम् । सङ्गम इति सं-गुमे । सूर्यस्य । शि-
शुम् । न । विप्राः । मतिभिरिति मति-भिः ।

र्थम् । यथोक्तं—‘समानमेतदुदकम्’* इत्यादि । सप्तमीपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । ताश्च स्वकाले सूर्येण समर्पिताश्चोदयन्त-
चोदयति । लेट् । भुवं प्रतिप्रेरयत्ययमादित्यो वेनः । तथा
चोक्तम्—‘यदा खलु वा असावादित्यो न्यङ्गश्मिभिः’† इत्यादि ।
कुत्र स्थितोयमेवं करोतीत्यत आह—रजस उदकस्य विमाने नि-
र्माणस्थानेन्तरिक्षे । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । य एवं प्रजानामु-
पकरोतीमं वेनं खलु विप्रा मेधाविनो मतिभिर्बुद्धिभिः रिहन्ति लि-
हन्ति । रलयोरेकत्वं स्मरन्ति । स्तुवन्ति पूजयन्ति बुद्धिपूर्वकमेव
ते स्तवादि कुर्वन्तीति भावः । हविःप्रदानादिना संवर्धयन्तो न
त्यजन्तीत्यर्थः । ‘मन्त्रे वृष’ इति क्तिन उदात्तत्वम् । शिशुं
न शिशुमिव यथा शिशुं क्षीरादिदानेन संवर्धयन्ति । किमर्थः ?
सूर्यस्यापां च सङ्गमे सङ्गमनाय सूर्यस्याङ्गिस्सङ्गमो यथा स्यात्
बृद्ध्यर्थः‡ तदर्थमित्यर्थः । ‘ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च’ इत्यप्, थाथा-
दिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा—अयं वेनः कमनीयरूपः,
ज्योतिर्जरायुः ज्योतिषा जरायुस्थानीयेन वेष्टितः रजसो विमाने
स्थितः । रजोनाम गर्भधारणहेतुर्योनिस्थ उदकविशेषः ; तन्निर्माण-
स्थाने प्रजननस्थानीये स्थितः । पृश्निगर्भाः प्रेरयति काले प्रसूत्य-

भीं रिहन्ति । उपयामगृहीतोसि श-
ण्डाय त्वेष ते योनिर्वीरतां पाहि ॥९॥

रिहन्ति । उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः ।
असि । शण्डाय । त्वा । एषः । ते । योनिः ।
वीरताम् । पाहि ॥

अयं वेनः पञ्चविंशतिः ॥ ८ ॥

यं मातरमिव त्वरयति । गर्भं करोतीति गर्भयिता गर्भः । पचा-
द्यच् । पश्चिर्गर्भो यासां ताः अपः प्रेरयति काले वृष्ट्यर्थम् ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ततस्त पुत्रस्थानीयः प्रमूतः पर्ज-
न्यात्मा वर्धति । एनमिमं वेमारुघं सूर्यस्यापां सङ्गमे संयोगे
प्रसूतं शिशुमिव विप्रा मतिभिः पूजयन्तीति । सूर्यो हि
भार्यास्थानीया अपस्सङ्गच्छति^१, वत्सरान्ते धार्यं जायते, जातश्च
वर्धति, । वृष्टं चोदकं रश्मय आधाय सूर्याय समर्पयन्ति, । स च
तां अपस्सङ्गच्छतीति । यत एवं तस्मादहमपि तत्पूजार्थं शुक्रं गृह्णा-
मीति शेषः । ननु शण्डाय गृह्यते ? सत्यं, इन्द्रायैव तु हूयते,
'इन्द्राय सुतमा जुहोमि'^२ इति होममन्त्राच्छिज्ञात् । 'तौ देवा
अपमुद्यात्मन इन्द्रायाञ्जुहवुः'^३ इति च ब्राह्मणम् ॥

इमामनुष्टुप्पुष्योपयामगृहीतोसि शण्डाय त्वेति गृह्णाति ॥ शण्डो
नामानुरपुरोहितः ॥

^१एष ते योनिर्वीरतां पाहीति सावयति ॥ वीरता शूरता याग-
लक्षणस्यागं प्रति । 'बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीत्'^४ इत्या-

१-घातकं.

२-अ-रास्तिरे.

३-ग-अ-तत्र वर्तते गर्भस्थानीयः.

४-स. १-४-१०. ॥ तै. भा. १.१-१.

तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्ये-
ष्ठताति ब्रह्महिषद* सुवर्विवं प्रती-

तम् । प्रत्नथा । पूर्वथा । विश्वथा । इमथा ।
ज्येष्ठतातिमिति ज्येष्ठ-तातिम् । ब्रह्महिषदमिति
ब्रह्महि-सर्वम् । सुवर्विवमिति सुवः-विवम् ।

दि ब्राह्मणम् । 'असौ वा आवित्यशशुकश्चन्द्रमा मन्थी '*
इत्यादि, 'चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यस्तुक्रामन्धिनौ '*
इत्यादि च ॥

इति चतुर्थेष्टमः.

*मन्थिनः पृच्छति—तं प्रजयेति चतुष्पदया जगत्या ॥ अत्रापि
स एवेन्द्रः प्रत्यक्षेण स्तूयते । प्रजशब्दः पुराणवचनः । 'प्रज-
स्य ग्लोपः' इति व्युत्पादितः । धेस्युपमायाम् । 'प्रजपूर्वविश्वे-
मात्थाल् छन्दसि' इति धाल्, किति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ।
तमित्यत्र त्वां स्तुम इति शेषः । अयमर्थः—यथा शक्त्यादयः†
पुराणास्त्वामस्तुवन् तथा वयमपि त्वां स्तुमः । यथा च ततोपि
पूर्वं भृगुप्रभृतयो मदीयाः पित्रादयो वा त्वामस्तुवन् तथा वयं
स्तुमः । यथा विश्वेऽपि त्वां स्तुवन्ति‡ तथा च स्तुमः । यथा
वाः इमे वर्तमानास्त्वां स्तुवन्ति तथा स्तुमः । कीदृशम्? ज्येष्ठ-
तातिं प्रशस्यतमम् । 'वृक्षज्येष्ठाभ्याम्' इति स्वार्थिकस्ताति-
रूपत्ययः । बर्हिषि यागे सीदतीति बर्हिषदं, ध्रुवोदरादित्वात्सकार-

*सं. ६३४-१२ . †सं—यथा प्रज्ञाः . ‡सं—यथा विश्वे च त्वामस्तुवन् .

धीनं वृजनं दोहसे गिराशुं जय-
न्तमनु यासु वर्धसे । उपयामगृही-

प्रतीचीनम् । वृजनम् । दोहसे । गिरा । आशुम् ।
जयन्तम् । अन्विति । यासु । वर्धसे । उपयाम-
गृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । अस्ति । मकीय ।

छोपः, 'सत्सूद्विप' इत्यादिना क्तिप् । सुवः स्वर्गमादित्यं वा
वेत्तीति सुवर्चिदम् । अधुनार्धर्चा*न्तरेण स्तुतिहेतुमाह—त्वां खलु
प्रतीचीनं प्रतीचीनगतिं पराङ्मुखमपि सामर्थ्यान्नेधम् । 'विभाषा-
श्चरदिविस्त्रयाम्' इति खः । वृजनं बलवन्तम् । उभयत्र
मत्वर्थीयोकारः† । प्रतीचीना गतिरस्यास्तीति प्रतीचीनम् । मत्वर्थी-
योकारो लुप्यते । गिरा गर्जितलक्षणया शब्देन जयन्तं लोका-
नभिभवन्तम् । आशुं शीघ्रं, व्यापकं वा दिगन्तानां । 'कृपा-
वाजि' इत्युणप्रत्ययः । ईदृशं मेघं दोहसे क्षारयसि । विक-
रणव्यत्ययेन शप्, स्वरितेत् । य इति बाभ्याद्विद्यते, यस्त्वं
भोक्षि तं स्तुमः । क पुनस्तुमः? इति चेत्, आह—यासु
क्रियासु यागलक्षणासु त्वमनुवर्धसे अनुक्रमेण वृद्धिं गच्छसि,
स्तुत्यनन्तरं वा वृद्धिं गच्छसि, तासु स्तुमः । यद्वा—यासु
स्तुतिषु त्वमनुवर्धसे स्तुतो वृद्धिं गच्छसि तास्तुतीः कुर्म इति
शेषः । स्तुत्यां हि स्तोतव्यो वर्धते, यथा 'वर्धन्तु त्वा सुष्टु
तयः'‡ इति । यद्वा—ईदृशं मेघं दोहसे । कम्? वृज-
नं बलकरमुक्त्वा गिरा गर्जितेनोपलक्षितः ॥

तोसि मर्काय त्वेष ते योनिः प्र-

जाः पाहि ॥ १० ॥

ये देवा दिव्येकादश स्थ पृथिव्या-

त्वा । ^१एषः । ते । योनिः । प्रजा इति प्र-जाः ।

पाहि ॥ १० ॥

त५ षड्विंशतिः ॥ ९ ॥

^१ये देवाः । दिवि । एकादश । स्थ । पृथि-
व्याम् । अधीति । एकादश । स्थ । अप्सुषद

इमामनुद्धृत्योपयामगृहीतोसि मर्काय त्वेति गृह्णाति ॥

^२एष ते योनिः प्रजाः पाहीति सादयति ॥ प्रजाः यजमा-
नस्य स्वभूतास्सर्वा वा ॥

इति चतुर्थे नवमः.

^१आग्रयणं गृह्णाति—ये देवा इति चतुष्पदया पङ्क्त्या ॥ हे
देवा ये यूयं दिवि स्थलोके एकादश स्थ एकश्च दश चेत्ये-
कादश । ‘सङ्ख्या’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ये पृथिव्या-
मधि उपरि एकादश स्थ ये चाप्सुषदोन्तरिक्षसद एकादश स्थ ।
अप्सु सीदन्तीत्यप्सुषदः । ‘तत्पुरुषे कृति’ इत्यलुक्, सुषा-
मादित्वात्पत्वम् । महिना महत्त्वेन । ‘बहुलमन्यत्रापि’ इति
महेरिनच्प्रत्ययः, ‘सुषां सुलुक्’ इति तृतीयैकवचनस्य ङादेशः ।

मध्येकादश॒ स्थाप्सुषवो॑ महि॒नैका-
 वश॒ स्थ ते दे॒वा य॒ज्ञमिमं॑ जुषध्व-
 मुप॒याम॑गृहीतो स्याग्रय॒णो॑सि स्वा-
 ग्रय॒णो जिन्व॑ य॒ज्ञं जिन्व॑ य॒ज्ञप-
 ति॒मभि॑ सर्व॒ना पा॒हि विष्णु॑स्त्वां

इत्य॑प्सु-सवः । म॒हिना । एका॑दश । स्थ । ते ।
 दे॒वाः । य॒ज्ञम् । इ॒मम् । जुष॑ध्वम् । उ॒प॒याम॑गृ-
 हीत॒ इत्यु॑प॒याम॑-गृहीतः । अ॒सि । आ॒ग्रय॒णः ।
 अ॒सि । स्वा॒ग्रय॒ण इति॑ सु-आ॒ग्रय॒णः । जिन्व॑ ।
 य॒ज्ञम् । जिन्व॑ । य॒ज्ञप॑तिमि॒ति य॒ज्ञ-प॑तिम् ।
 अ॒भीति॑ । सर्व॒ना । पा॒हि । विष्णुः॑ । त्वाम् ।

माहात्म्येन ह्यन्तरिक्षे सीदन्तीति । एवं त्रयस्त्रिंशदपि यूयं हे
 देवा इममाग्रयणसाध्यं यज्ञं जुषध्वम् सेवध्वम् । नन्वस्य
 ग्रहस्य देवस्तविता पत्नीवानग्निः हरिवानिन्द्रः इति देवताः, न
 तु विश्वे देवाः । सत्यम् ; सवितर्यमाविन्ध्रे च द्युपयिष्यन्तरिक्षस्था
 वशं वशान्ये देवा अन्तर्भूता इति तेषां जुषध्वमित्युच्यते । पत्नी-
 वदभिप्राय वा ॥

इमामनुवृत्त्यः 'उपयामगृहीतोसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः'
 इति गृह्णाति ॥ अस्य ग्रहणमन्त्रस्य साकाङ्क्षात्सादनमन्त्रे
 श्रुतं विश्वेभ्यस्त्विति सम्बध्यते ॥

पातु विशं त्वं पाहीन्द्रियेणैष ते
योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ ११ ॥

पातु । वि...म् । त्वम् । पाहि । इन्द्रियेण । 'एषः ।
ते । योनिः । विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः ॥ ११ ॥

ये देवास्त्रिचत्वारिंशत् ॥ १० ॥

अधिसृष्टे ॥ आग्रयणोऽसि आग्रयणारूपो ग्रहस्त्वसि ।
अग्रे ईयते गृह्यत इत्यग्रयणः ग्रहाणामग्रेसरोऽसि । 'ते देवा
आग्रयणाग्रान्ग्रहानपश्यन्' * इति ब्राह्मणम् । शकन्वादि-
त्वात्पररूपत्वम् । अग्रयण एवाग्रयणः । 'साम्नाय्यानुजावर'
इत्यादिना स्वार्थिकोऽग्निपातितः । यद्वा—वाचा अग्रे प्रथममी-
यत इत्याग्रयणः । 'वाग्वै देवेभ्यः' इत्यादि ब्राह्मणं 'तदा-
ग्रयणस्याग्रयणत्वम्' * इत्यन्तम् । स्वाग्रयणः, अग्रचं श्रेष्ठचं
यन्ति प्रामुख्येनानेनेत्याग्रयणः, शोभन आग्रयणस्त्वाग्रयणः । त्वां
गृहीत्वा देवा अग्रं पर्यायन् । तथा यजमानोऽपि त्वां गृहीत्वा
समानानामग्रं पर्येत्विति भावः । 'अग्रमेव समानानां पर्येति'
इति * ब्राह्मणम् । यस्मादीदृशस्त्वमसि तस्माज्जिन्व ग्रीणय त्यज्ञं,
यज्ञपतिं च जिन्व । उभयत्रापि वाक्यादित्वाच्च निहन्यते ।
जिवि ग्रीणने । सवनं सवनानि, अभि पाहि आभिमुख्येन
पालय तवाक्षीणतया । त्वयि हि क्षीणे प्रायश्चित्तप्रसङ्गादरक्षितानि
सवनानि स्युः, तस्मान्मा क्षेष्टा इत्यर्थः । तदर्थं भगवान्वि-
ष्णुस्त्वां पातु यत्सर्वं पाति । त्वमपि विशं प्रजां यजमा-

त्रिःशत्त्रयश्च गुणिनो रुजन्तो
 विवः रुद्राः पृथिवीश्च सघन्ते ।
 एकादशासो अप्सुषदस्तुतः सोम-
 जुषन्ताः सर्वनाय विश्वे । उपयाम-
 मगृहीतोस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणो

त्रिःशत् । त्रयः । च । गुणिनः । रुजन्तः ।
 विवम् । रुद्राः । पृथिवीम् । च । सघन्ते । एका-
 दशासः । अप्सुषद इत्यप्सु-सदः । तुतम् । सो-
 मम् । जुषन्ताम् । सर्वनाय । विश्वे । उपयामगृ-
 हीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । 'आग्रयणः ।

नस्य स्वभूता पाहि सर्वा वा, इन्द्रियेणेत्यभूता प्रजामविकलेन्द्रि-
 यां कुर्वित्यर्थः ॥

^१एवमनुवृत्त्य 'एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः' इति
 सादयति । 'वैश्वदेवो ह्येष देवतया' * इति ब्राह्मणम् । 'आत्मा
 वा एष यज्ञस्य यदाग्रयणः' * इत्यादि च ॥

इति चतुर्थे वशमोनुवाकः.

^१आग्रयणमेव आतुव्यवतो पृच्छति—त्रिंशदिति चतुष्पदया
 त्रिषुमा ॥ 'रुणवत्यर्वा आतुव्यवतः' * इति ब्राह्मणम् । त्रिंश-

जिन्वं यज्ञजिन्वं यज्ञपतिमभि स-
वना पाहि विष्णुस्त्वाम्पातु विश-

असि । स्वाग्रयण इति सु-आग्रयणः । जिन्वं ।
यज्ञम् । जिन्वं । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् ।
अभीति । सर्वना । पाहि । विष्णुः । त्वाम् । पातु ।

त्रयश्च गणिनः गणवन्तः एकादशात्मकैस्त्रिभिर्गणैश्च तद्वन्तः
रुजन्तस्सामर्थ्याद्भ्रातृव्यान् । रुजो भङ्गे तौदादिकः । रुद्राः
रोदयितारः शत्रूणां नारीणाम् । 'रोदेर्णिङ्लुक्' इति रक्प्रत्ययः ।
एवंविधा एकादशास एकादशानां पूरणाः । पूरणप्रत्ययान्तात्
'आज्जसेरसुक्' । एतदुक्तं भवति—ये त्रिंशद्देवा दशवर्गत्रया-
त्मकाः ये च त्रयो गणिनः तत्तद्वशात्मकगणवन्त एकादशा-
स्त्वयामिति इत्थं त्रयस्त्रिंशत्सम्पद्यन्ते । क पुनस्ते वर्तन्ते ?
इत्याह—ये दिवं सचन्ते सेवन्ते, ये च पृथिवीं, ये चाप्सुषदः
अन्तरिक्षेणावतीर्णाः; पूरणप्रत्ययान्ता वा ये त्रयो गणिनः, त्रयश्च
गणा वर्तन्त इति; ते च विश्वे देवाः इमं सुतं सोमं आग्रय-
णारूपं जुषन्तां सेवन्तां सवनाय सवनार्थं तृतीयसवनार्थं; तत्र
हि तस्य सावित्रपात्रीवतहारियोजनेषु विनियोगः । यद्वा—
तृतीयसवने जुषन्तामिति सप्तम्यर्थे चतुर्थी । 'रुणवत्पच्चा भ्रातृ-
व्यवतो गृहीयात्'* इति ब्राह्मणम् ॥

इत्यनुष्टुप् उपयामगृहीतोसीति यजुरादिकया गृह्णाति ॥

न्त्वम्पाहीन्द्रियेणैष ते योनिर्विश्वे-
भ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ १२ ॥

उपयामगृहीतोसिन्द्राय त्वा बृहद्वते
वयस्वत उक्थायुवे यत् इन्द्र बृह-

विशम् । त्वम् । पाहि । इन्द्रियेण । 'एषः । ते ।
योनिः । विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः ॥ १२ ॥

त्रिंशद्विचत्वारिंशत् ॥ ११ ॥

'उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि ।
इन्द्राय । त्वा । बृहद्वत इति बृहत्-वते । वयस्व-
ते । उक्थायुव इत्युक्थ-युवे । यत् । ते । इन्द्र ।

१अधिवदते—आग्रयणोसीत्यादि ॥

२एष ते योनिरित्यादिना सादयति ॥

इति चतुर्थे एकादशः.

'स्थायोक्तञ्चं गृह्णाति—उपयामगृहीतोसीति यजुरादिकया 'इन्द्रा-
य त्वा बृहद्वते' इति चतुष्पदयानुष्ठुभा । आच्छादुपरिष्ठादुपया-
मत्ये प्राप्ते अपवादत्वेन पुरस्तादुपयामत्वमाम्नायते ॥ हे सोम
उपयामगृहीतोसि, तस्माच्चामिन्द्राय वक्ष्यमाणगुणाय गृह्णामीति
शेषः । बृहद्वते बृहता साम्ना पृष्ठाख्येन तद्वते । वयस्वते

द्वयस्तस्मै त्वा विष्णवे त्वैष ते
योनिरिन्द्राय त्वोकथायुवे ॥ १३ ॥

बृहत् । वयः । तस्मै । त्वा । विष्णवे । त्वा ।
२ एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । उक्थायुव इत्यु-
क्थ-युवे ॥ १३ ॥

उपयामगृहीतो द्वाविंशतिः ॥ १२ ॥

अन्नवते । उक्थायुवे उक्थं शस्त्रं कामयमानाय । ‘क्याच्छ-
न्दासि’ इत्युप्रत्ययः, ‘न च्छन्दस्यपुत्रस्य’ इतीत्वाभावः ।
‘जसादिषु वा वचनम्’ इति ‘वेडिति’ इति गुणाभावः ।
हे इन्द्र तव बृहत् प्रभूतं यद्वयः अन्नं सोमलक्षणं गृह्यमाणं
तस्मै तदर्थं तत्पानार्थं त्वां प्रार्थयामह इति शेषः । विष्णवे
व्यापकाय तस्मै वयसे त्वां प्रार्थयामह इति । यद्वा—हे
सोम विष्णवे भगवते च त्वां गृह्णामीत्येव शेषः । अत्र विष्णु-
र्ग्रहणकाल एव देवता । यागकाले तु मित्रावरुणाविन्द्राग्नी
च । विष्णुर्हि वृत्रवधे साहाय्यकमिन्द्रस्याचरत् । ‘यदेव वि-
ष्णुरन्वतिष्ठत जहीति तस्माद्विष्णुमन्वाभजति’* इति ब्राह्म-
णम् । इन्द्रस्य सखा विष्णुः तस्मै तदर्थं तत्प्रीत्यर्थं इन्द्राय
त्वां गृह्णामीति ॥

२ ‘एष ते योनिरिन्द्राय त्वोकथायुवे’ इति सादयति ।
‘इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत्’* इत्यादि ब्राह्मणम् । ‘चक्षुर्वा
एतद्यज्ञस्य यदुक्थः’* इत्यादि च ॥

इति चतुर्थे द्वादशः.

मूर्धानन्दिबो अरतिम्पृथिव्या वै-
 श्वानरमृताय जातमग्निम् । कवि*
 सम्राजमतिथिजनानामासन्ना पात्र-
 जनयन्त देवाः । उपयामगृहीतो-

'मूर्धानम् । दिवः । अरतिम् । पृथिव्याः ।
 वैश्वानरम् । क्रताय । जातम् । अग्निम् । कविम् ।
 सम्राजमिति सं-राजम् । अतिथिम् । जनानाम् ।
 आसन्न । एति । पात्रम् । जनयन्त । देवाः ।

'स्थायया ध्रुवं गृह्णाति—मूर्धानमिति चतुष्पदस्या त्रिष्टुभा ॥
 मूर्धानं शिरोभूतम् । कस्य? दिवः कुलोकरस्य । अरतिं गन्तारम् ।
 'वहादिभ्यश्चित्' * इत्यर्तरतिप्रत्ययः । पृथिव्याश्च गन्तारं प्रजानां
 रक्षणार्थं पृथिव्यामपि वर्तमानम् । 'उदात्तयणः' इति विभ-
 क्तेरुदात्तत्वम् । वैश्वानरं विश्वेषां नराणां सम्यन्धिनम् । 'नरे
 संज्ञायाम्' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । क्रताय सत्याय यज्ञाय
 वा जातम् । कविं मेधाविनम् । सम्राजं सम्यग्राजन्तम् ।
 'भो राजि समः क्रौ', कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जनानां
 यजमानलक्षणानां अतिथिं यजमानगृहान् सातत्येन गच्छन्तम् ।
 'अतन्वाञ्चि' इत्यादिना अततेरिधिन्प्रत्ययः । यजमानगृहेष्व-
 तन्तमित्यर्थः । ईदृशमग्निं देवाः पात्रमाजनयन्त आभिमुख्येन
 जनितयन्तः । पिबत्यनेनेति पात्रम् । 'एन् सर्वधातुभ्यः'
 इति एन्प्रत्ययः । सोमं पातुं तत्पात्रतयामि कृतयन्त इत्य-

*उणादी तु 'यद्विषस्यातिभ्यश्चित्' इत्येव दृश्यते.

†स्व—आभिमुख्येन जनयन्तः जनयति पिबत्यनेनेति आरूप्याजनेः 'सर्वधातुभ्यो
 णच्' इति णच्प्रत्ययः.

स्यग्रये त्वा वैश्वानराय ध्रुवोसि
ध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणान्ध्रुवतमोच्युताना—

उपयामगृहीत इत्युपयाम—गृहीतः । असि ।
अग्रये । त्वा । वैश्वानराय । ध्रुवः । असि । ध्रुव-
क्षितिर्गिति ध्रुव-क्षितिः । ध्रुवाणाम् । ध्रुवतम्
इति ध्रुव-तम् । अच्युतानाम् । अच्युतक्षित्तम्—

र्थः । कीदृशं तत्पात्रमित्यत आह—आसन् आस्ये । द्विती-
यार्थे सप्तमी, तस्याश्च लुक् । अग्निमास्यं कृतवन्त इति
यावत् । 'पदन्' इत्यादिना आस्यशब्दस्यासन्नादेशः । यद्वा—
निमित्तसप्तम्येषा, आस्यनिमित्तं आस्यत्वाय अग्निरस्माकमास्यमिव
भूयादिति । अग्निना ह्यास्येन देवा आहुतीः पिबन्ति, अग्नि-
मुखत्वात्तेषाम् ॥

इमामनुदृत्य उपयामगृहीतोस्यग्रये त्वा वैश्वानरायेति गृह्णाति ॥

^२अधिवदते—ध्रुवोसीति ॥ ध्रुवस्त्वमसि, यो यज्ञस्यायुष्मात्
ब्रह्मणामुत्तमस्स त्वमसि । 'आयुर्वा एतद्यज्ञस्य यद्भुवः'* इत्यादि
ब्राह्मणम् । यद्वा—प्रथिव्या धृतिहेतुत्वादस्य ध्रुवत्वं, ध्रुवं
करोतीति ध्रुवः । 'असुरा वा उत्तरतः प्रथिवीं पर्याचि-
कीर्षन्'* इत्यादि ब्राह्मणम् । ध्रुवक्षितिर्ध्रुवनिवासः निश्चलाव-
स्थानः यावद्वैश्वदेव्या ऋचश्शंसनं तावदवस्थानात्; यथोक्तं—
'वैश्वदेव्यामृचि शस्यमानायामवनयन्ति'* इति । ध्रुवाणामादि-

मच्युतक्षित्तम एष ते योनिरग्रये
त्वा वैश्वानराय ॥ १४ ॥

मधुश्च मार्धवश्च शुक्रश्च शुचिश्च

इत्यच्युतक्षित्-तमः । एषः । ते । योनिः । अग्रये ।
त्वा । वैश्वानराय ॥ १४ ॥

मूर्धानम्पञ्चत्रिंशत् ॥ १३ ॥

१मधुः । च । २मार्धवः । च । ३शुक्रः । च ।

त्यस्याख्यादीनां मध्ये ध्रुवतमस्त्वमसि । अच्युतानामच्युतस्थानानां
मध्ये अच्युतक्षित्तमस्त्वमसि । अच्युतं स्थानं क्षियति निग्रातीति
किप् । यद्वा—अच्युतानां स्थानानां मध्ये यदच्युतमतिशयेना-
च्युततमं निषेवते इति अच्युततमक्षिदिति यावत् ब्रूयात्तावदच्युत-
क्षित्तम इति । तत्र सामर्थ्यादुपसर्जनातिशायने तमप्रत्ययः, छान्द-
सो वा । ईदृशस्त्वमसीत्यधिवादः ॥

०एष ते योनिरग्रये त्वा वैश्वानरायेति सादयति ॥

इति चतुर्थे त्रयोदशः.

१अथ ऋतुग्रहास्त्रयोदश । तेषां ग्रहणमन्त्रास्त्रयोदशैव*यजुषि ।
तत्र तेषामन्त्यस्य पुरातनदुपयामत्वमाम्नायते १ उपयामगृहीतोऽसि

संसर्पोऽस्येहस्पत्याय त्वां' इति । पूर्वेषु 'पुरस्तादुपयामा यजुषा
गृह्यन्ते' इति पुरस्तादुपयामाः कर्तव्याः । तदर्थमन्त्यमन्त्रादौ
समाम्नातं तैरप्यनुषज्यते, तेषां साकाङ्क्षत्वाच्च; उपयामगृहीतोसि
मधुश्चेत्यादि । हे सोम उपयाम गृहीतोसि । ततस्त्वां मधुश्च
प्रतिपद्यतां सम्प्रदानत्वेन तव वर्तताम् । मधुर्नाम वासन्तिको
मासः, 'मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू'* इति । ऋत्वयवौ
मासावित्यर्थः; यथा 'तस्माद्वौद्वावृतू'† इति । स च मधुप्राय-
त्वान्मधुरुच्यते । भूम्नि मत्वर्थीयः, 'मत्वर्थे मासतन्वोः' इति ।
तस्य 'लुगकारेकाररेफाश्च' इति लुक् । मधुमानित्यर्थः । सोमश्च
चार्यः । मासाश्च चान्द्राः; त्रयोदशस्य चान्द्रत्वात्, पौर्णमासी-
निमित्तस्य चैत्रादिव्यपदेशस्य चान्द्राणामेव सम्भवात् । अत एव
मासानुविधायी मधुशब्दः । 'यज्ञेन वै देवास्सुवर्गं लोकमायन्'†
इत्यादि ब्राह्मणं समस्तोनुवाकः ॥

^१द्वितीयं गृह्णाति—उपयामगृहीतोसि माधवश्चेति ॥ माधवश्च
त्वां प्रतिपद्यतामिति शेषः । एवं सर्वत्र । माधव इति तस्यैव
द्वितीयो मासः । 'मधोर्जं च' इति मत्वर्थे अप्रत्ययः । मधु-
मानित्येवार्थः ॥

^२तृतीयं गृह्णाति—शुक्रश्चेति ॥ शुग्दीप्तिरस्मिन्नस्तीति भूम्नि तेनैव
मत्वर्थीयो रप्रत्ययः । ग्रैष्मो मास उच्यते ॥

^३चतुर्थं गृह्णाति—शुचिश्चेति ॥ शोचयिता शोषयिता सल्लि-
लानां शुचिः; स हि बहुष्णुत्वात्सर्वं सलिलं शोषयति । 'इन्
सर्वधातुभ्यः' इति शुचेरिन्प्रत्ययः ॥

नभश्च नभस्यश्चेपश्चोर्जश्च सहश्च

^१शुचिः । च । ^२नभः । च । ^३नभस्यः । च ।
^४इपः । च । ^५ऊर्जः । च । ^६सहः । च । ^७सहस्यः ।

^१पञ्चमं गृह्णाति—नभश्चेति ॥ नक्षति बध्नाति जन्तूनिनि
 नभः । ‘नक्षेद्विनि भश्च’ इत्यमुन्प्रत्ययः । वार्षिको मास उच्यते ।
 स हि वर्षाभिर्भवनं जन्तून्प्रभृतिवृत्त्यान् करोतीति बध्नाति । यद्वा—
 न भातीति नभः, स हि मेघाच्छादितत्वात् न भाति । भतिरसुनि
 नञ्समासे नलोपाभावो बहुलधनत्वात् ॥

^२षष्ठं गृह्णाति—नभस्यश्चेति ॥ नभातीति नभः, भतिरसुन् ।
 समानमन्यत् । अप्रकाशो नभोस्यास्तीति नभस्यः, ‘मत्तर्थे
 मासतन्धोः’ इति यत् ॥

^३सप्तमं गृह्णाति—इपश्चेति ॥ इउन्नम् । भृग्नि मत्तर्थोयोकार-
 प्रत्ययः । इप इति शारदो मास उच्यते, शरदि हि प्रायेणो-
 पधयस्सम्पद्यन्ते* ॥

^४अष्टमं गृह्णाति—ऊर्जश्चेति ॥ ऊर्ग रसः, स एव मत्तर्थो-
 योकारः । तत्र हि गावो बहुक्षीरा भवन्ति । प्रसन्नाश्च सरि-
 सटाकादयो रसवन्तो भवन्ति ॥

^५नवमं गृह्णाति—सहश्चेति ॥ हेमन्तिको मास उच्यते ।
 सहते अभिभवतीति सहः । स हि शीतेन प्रजा अभिभवति ।
 कर्तर्यसुन् ॥

सहस्यश्च तपश्च तपस्यश्चोपयामगृ-

च । ¹¹तपः । च । ¹²तपस्यः । च । ¹³उपयामगृ-
हीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । स ५ सर्प इति

¹⁰दशमं गृह्णाति—सहस्यश्चेति ॥ प्रजानामभिभावेकेन शीतेन तद्वान् । तेनैव यत्प्रत्ययः । शीतवानिति यावत् ॥

¹¹एकादशं गृह्णाति—तपश्चेति ॥ शैशिर उच्यते । तपति वहति हिमेनेति तपः । कर्तर्येवासुन् ॥

¹²द्वादशं गृह्णाति—तपस्यश्चेति । तपता हिमेन तद्वान् तपस्यः । स एव यत् । एवं नभस्तपस्तपशब्दाः स्वरानुरोधेनासुन्प्रत्ययान्ता व्याख्याताः । तथैव चाहुर्लौकिकाः—

‘ नभोनभस्यौ कथिताविषोर्जौ सहस्तपस्यौ च तपस्तपस्यौ ’
इति । आचार्याभिप्रायेण त्वेते अकारान्ता लक्ष्यन्ते ; यथोक्तं—‘ नभाय
त्वा जुष्टं गृह्णामि ’ इत्यादि । तदा ते इमे मत्वर्थीयाकारान्ता
द्रष्टव्याः । क्विबन्तेभ्यो वाऽसुन् कार्यः । पचाद्यजन्तेभ्यो वा
मत्वर्थीयो लुप्यते । सर्वथा त्वेते घृषादयो द्रष्टव्याः ॥

¹³त्रयोदशं गृह्णाति—उपयामगृहीतोसि संसर्पोस्यहस्पत्याय
त्वा जुष्टं गृह्णामि इति ॥ हे सोम उपयामगृहीतोसि, ततस्त्वाम-
हस्पत्याय त्वां जुष्टं गृह्णामीति वक्ष्यमाणेन सम्बध्यते । संसर्प
इति त्रयोदशो मास उच्यते । स हि द्वादशेन मासेन संसर्पति
सङ्गच्छते । यद्वा—यस्मादयं मासिमास्यंशेनांशेन निष्पद्यते
तस्मात्संसृष्ट एव मासान्तरैस्सर्पति । त्रिंशता च मासैर्मसत्वेन

हीतोसि स॒ऽसर्पस्य॑ ह॒स्पत्याय॑
त्वा ॥ १५ ॥

सं-सर्पः । असि । अ॒ऽहस्पत्यायेन्य॑ हः-पत्या-
य । त्वा ॥ १५ ॥

मधु॒स्त्रि॒ऽशत् ॥ १६ ॥

सम्पद्यते । ईदृशस्त्वमसि न कर्मणा त्रयोदशमासार्होसीति* ।
'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदार्थुदात्तत्वम् । अधुना
सौम उच्यते--अहस्पत्याय त्वा जुष्टं गृह्णामीति शेषः । अहस्प-
त्यस्त्रयोदशो मासः । अहंसि पापानि पातयति । 'अमेर्हुञ्च'
इत्यमुन् । पातयिता नाशयिता अहस्पत्यः । पततेर्ण्यन्तात्
'कृत्पल्युटो बहुलम्' इति कर्तरि यत्प्रत्ययः, 'बहुलं संज्ञा-
छन्दसोः' इति णिलुक्, 'करकादिषु च' इति सत्वम् । यद्वा-
अहतेर्गतिकर्मणोऽमुन्, अहसां गतीनां पतिः पाता प्रवर्तक
आदित्यः, तदधीनत्वात्सर्वचेष्टानाम् । 'पतिर्इतिः' । यद्वा-
कृतानुस्वारोपजनमहरेवाह इत्युच्यते; यथोक्तं--'वर्णागमो वर्ण-
विपर्ययश्च' इति । तस्य पतिर्विनपतिरादित्य एव । तत आगत-
स्तस्यापत्यं वा अहस्पत्यः, पत्युत्तरपदलक्षणो ण्यः, छान्दसः
आदिवृत्त्यभावात्, 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति वा । आदि-
त्यवशेन हि त्रयोदशो मासो जायते । यथोक्तम्--

'अधिमासका युगे ते रविमासेभ्योधिकास्तु ये चान्द्राः'
इति । तस्मात्तत आगत इति वा तदपत्यमिति वा शक्यते वक्तुम् ।

*छ,ग--ईदृशस्तेन कर्मणा त्रयोदशमासार्होसि हे त्रयोदश.

इन्द्राग्नी आगतं सुतं गीर्भिर्नभो
वरैण्यम् । अस्य पातं धियेषिता ।

‘इन्द्राग्नी इतन्द्रि—अग्नी । एति । गतम् । सुत-
म् । गीर्भिः । नभः । वरैण्यम् । अस्य । पातम् ।
धिया । इषिता । उपयामगृहीत इत्युपयाम—गृही-
तः । असि । इन्द्राग्निभ्यामितिन्द्राग्नि—भ्याम् ।

‘अस्ति तयोदशो मास इत्याहुः’* इति च ब्राह्मणम् । यद्वा—
संसर्पार्थस्सोम एव संसर्प इत्युच्यते । यद्वा—उपयामगृहीतोसि
संसर्पार्थश्चासि, तस्मादंहस्पत्याय त्वां गृह्णामीति । चतुर्थ्यर्थे वा
द्वितीया, अंहस्पत्याय तुभ्यमिमं सोमं गृह्णामीति शेषः ॥

इति चतुर्थे चतुर्दशोनुवाकः.

‘ऋतुपात्रेणैन्द्राग्रं पृच्छति ॥ ‘यदैन्द्राग्रमृतुपात्रेण’ पृच्छति’†
इति ब्राह्मणम्, ‘ओजोभृतौ वा एतौ देवानाम्’‡ इत्यादि
च । इन्द्राग्नी आगतमिति त्रिपदा गायत्री । हे इन्द्राग्नी
आगतं आगच्छतम् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् ।
सुतं अभिषुतं सोमं प्रति गीर्भिः स्तुतिभिः वरैण्यं वरणीयं प्रार्थनीयं
स्तुत्यं सोमं नभः नहनं बन्धकं रसवत्तया मनसाम् । ‘नहे-
दिवि भश्च’ इत्यमुन् दिवोन्यत्रापि बहुलवचनात् । यद्वा—

*सं. ६-५-३.

†सं. ६-५-४.

‡सं—नभस्संबन्धउच्यते धिया-मनसाः ग—नभस्संबन्धकं रसवत्तया मनसा.

उपयामगृहीतोसीन्द्राग्निभ्यान्त्वैपते

योनिरिन्द्राग्निभ्यान्त्वा ॥ १६ ॥

ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवासु

आ गत । दाश्वाश्सो दाशुपस्सु-

त्वा । ^१एषः । ते । योनिः । इन्द्राग्निभ्यामिति-
न्द्राग्निभ्याम् । त्वा ॥ १६ ॥

^१ओमासः । चर्षणीधृत इति चर्षणि-
धृतः । विश्वे । देवासुः । एति । गत । दाश्वाश्-

गीर्भिर्नहनीयं नन्धनीयं स्तुत्यमिति यावत् । यद्वा—नम इव
नमः आदित्यः स इव गीर्भिर्वरणीयः । 'वृष एण्यः', वृषा-
दिर्द्रष्टव्यः । आगत्य चास्य ओमस्य पातं पिबनम् कर्मणस्त-
म्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यै पठी । पूर्ववच्छपो लुक् । भिया तुद्ध्या-
स्मदीयया इपिता इपितो अंष्टपितो प्रार्थितो युगां पिबनम्
'सावेकाचः' इति भियो निभक्तिरुदात्ता । 'तीपमहलुभ
इतीडागमः । यद्वा—इपगतो, भिया इपितो प्रार्थो ॥

इमामनुद्रुत्योपयामगृहीतोसीन्द्राग्निभ्यां त्वेति गृह्णाति ॥

^२एष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वेति सादयति ॥

इति चतुर्थे पञ्चदशोऽनुवाकः.

^१शुक्रपात्रेण वैश्वदेवं कलशावृह्णाति—ओमास इति त्रिपदम्
गायत्र्या ॥ हे ओमासः अदितारः प्रजानां रक्षितारः । अव

तम् । उपयामगृहीतोसि विश्वेभ्य-

सः । दाशुषः । सुतम् । उपयामगृहीत इत्युपयाम-

तेर्मन्प्रत्ययान्तात् 'ज्वरस्वर' इत्यादिना ऊठदेशे गुणः, आज्ञ-
सेरसुक् । चर्षणीधृतः, चर्षणयो मनुष्याः, तेषां प्रतिष्ठाद्यनु*प्र-
दानेन धारयितारः । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य
दीर्घः, 'विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्' इति पूर्वस्याविद्यमा-
नत्वनिषेधान्निह्न्यते । विश्वे इति पादादित्वात् निह्न्यते ।
देवासं इति पूर्ववन्निह्न्यते, पूर्ववदसुक् । हे ईदृशा विश्वे देवाः
आगत आगच्छत । पूर्ववच्छपो लुक् । आमन्त्रितानामविद्यमान
त्वेपि आहः परत्वान्न निह्न्यते । दाश्वांसो यूयम् । दाशु दाने,
लिटः कसुः 'दाश्वान्साश्वान्' इति निपातितः । यजमानेभ्यो
धनानि दत्तवन्तः दाशुषोस्य यजमानस्य सुतं सोमं प्रत्यागच्छत ।
अयं हि यजमानो युष्मभ्यं हवींषि दत्तवान्* ददाति दास्यति ।
तेन युष्मदुपकारिणोस्य सुतं प्रति दानशीला यूयं प्रत्यागच्छत ।
यद्वा—चतुर्थ्यर्थे षष्ठी, यो नाम कश्चियुष्मभ्यं हवींषि ददाति
तस्मै दाशुषे दाश्वांसो यूयं धनानि दत्तवन्तो यूयम् । यद्वा—
'छन्दसि लुङ्लुङ्लिटः' इत्युभयत्र वर्तमाने लिट् । युष्मभ्यं हवीं-
षि ददतोस्य सुतं प्रति यूयमपि धनानि ददत एवागच्छत इति ॥

इमामनुद्धृत्योपयामगृहीतोसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः इति
गृह्णाति ॥

स्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वे-
भ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ १७ ॥

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमर्कवारि-
न्विष्य* शासमिन्द्रम् । विश्वासाह-

गृहीतः । असि । विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः । एषः ।
ते । योनिः । विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः ॥ १७ ॥

इन्द्राग्नी ओमांसो विश्वान्तिर्वि-
शतिः ॥ १५-१६ ॥

^१मरुत्वन्तम् । वृषभम् । वावृधानम् । अर्कवा-

^१एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति सादयति ॥ 'वैश्व-
देव्यो वै प्रजा असावादित्यश्शुक्रः' * इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

इति चतुर्थे षोडशोऽनुषाकः ।

^१त्रयो मरुत्वतीया माध्यदिने सयने गृह्यन्ते । 'इन्द्रो मरु-
द्विस्साविद्येन'† इत्यादि ब्राह्मणम् । ते कर्तृपात्रेण गृह्यन्ते ।
'तस्य वृत्रं जघ्नुष ऋतवोमुह्यन्'† इत्यादि ब्राह्मणम् । 'वज्रं
वा एतं यजमानो भ्रातृव्याय प्रहरति यन्मरुत्वतीयाः'† इत्या-
दि च । तत्र प्रथमं गृह्णाति—मरुत्वन्तमिति त्रिष्टुभा क्तुप्पद-

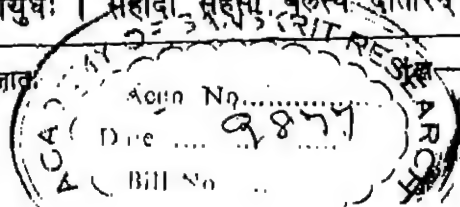
मवसे नूतनायोग्र* संहोदामिह त*
हुवेम । उपयामगृहीतोसीन्द्राय त्वा

रिमित्यकंव-अरिम् । दिव्यम् । शासम् । इन्द्र-
म् । विश्वासाहमिति विश्व-साहम् । अवसे ।
नूतनाय । उग्रम् । संहोदामिति संहः-वाम् । इह ।
तम् । हुवेम् । उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृही-

या ॥ मन्स्तो देवविशेषास्तैस्तद्वन्तम् । 'तसौ मत्वर्थे' इति
भत्वम् । 'सयः' इति मतुपो वत्वम् । वृषभं वर्षितारं
कामानां अपां वा । 'ऋषिवृषिभ्यां कित्' इति वृषेरभच्प्रत्ययः ।
वावृधानं ऐश्वर्येण । 'वृधेस्ताच्छीलिकश्चानश', 'बहुलं छन्द-
सि' इति शपश्शुः, तुजादित्वादीर्घः, लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभा-
वात् 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । अकवारिं अकुत्सितारिम् ।
कुत्सिता अरयो यस्य स कवारिः । कुशब्दस्याङ्कारोपसर्जनो
गुणश्छान्दसः, ततो नञ्समासः, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
योल्पान् शत्रुत्वेन विषयीकरोति सोकवारिः । यद्वा—कविः
प्रज्ञातः अरिर्यस्य स कवारिः । कविशब्दस्यावङ्देशश्छान्दसः ।
ततोऽन्योकवारिः अप्रज्ञातः शत्रुरित्यर्थः । दिवमर्हतीति दिव्यः ।
'छन्दसि च' इति यत्प्रत्ययः । शासं शासकं शत्रूणाम् । पचा-
द्यच् । विश्वासाहं विश्वेषां शत्रूणामभिभवितारम् । 'छन्दसि सहः'
इति ण्विप्रत्ययः, 'अन्येषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् ।
उग्रं उद्गूणीमायुधैः । सहोदां सहस्रो बलस्य वातारम् । 'आतो

*क-अजातः

अङ्क-उद्गीर्णः

मरुत्वत ए॒ष ते॒ योनि॒रिन्द्रा॑य त्वा
मरुत्व॑ते ॥ १८ ॥

इन्द्र॑ मरुत्व इ॒ह पा॑हि॒ सोमं॑ यथा॑

तः । अ॒सि । इन्द्रा॑य । त्वा । मरुत्व॑ते । ए॒षः ।
ते । योनिः॑ । इन्द्रा॑य । त्वा । मरुत्व॑ते ॥ १८ ॥

मरुत्व॑न्तः५ प॒हि॑५शतिः ॥ १७ ॥

इन्द्र॑ । मरुत्वः॑ । इ॒ह । पा॑हि॒ । सोम॑म् । यथा॑ ।

मनिन्कनिब्वनिपश्च' इति विच्छिप्रत्ययः । ईदृशं मरुत्वन्तं इन्द्रं
हुवेम आह्वयाम । इहारिमन्कर्माणि । दग्तेरगृशिपि लिङ्, 'लिङ्च्चा-
शिप्यङ्' यामुडादि, 'छन्दस्सुभयथा' इति सार्वभानुकत्वा-
त्सलोपः । 'किदाशिपि' इति किच्चाङ्गनिस्त्वप्यादिना संप्रसा-
रणम् । किमर्यमाह्वयामः ? अवते रक्षणाय । अवतेरमुन् ।
नृत्तनायाभिनवाय अद्यप्रभृति विशिष्टं रक्षणं कर्तुम् । 'नवस्य
नूआदेशः लप्तनप्त्वाश्च प्रत्ययाः' इति तनप्प्रत्ययः ॥

इमामनुवृत्त्य उपयामगृहीतोसीन्द्राय त्वा मरुत्वत इति गृह्णाति ॥

१एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वत इति सादयति ॥

इति चतुर्थे सप्तदशोनुवाकः.

१द्वितीयं मरुत्वतीयं गृह्णाति—इन्द्र. मरुत्व इति चतुष्पदया
त्रिष्टुभा । हे इन्द्र मरुत्वः । 'मनुवसोः' इति रुत्वम् । 'नाम-

शार्याते अपिबस्सुतस्य । तव प्र-
णीती तव शूर शर्मन्ना विवासन्ति
कवयस्सुयज्ञाः । उपयामगृहीतो-
सीन्द्राय त्वा मरुत्वन्त एष ते यो-
निरिन्द्राय त्वा मरुत्वन्ते ॥ १९ ॥

शार्याते।अपिबः।सुतस्य।तव। प्रणीतीति प्र-नीती।
तव। शूर। शर्मन्। एति। विवासन्ति। कवयः।
सुयज्ञा इति सु-यज्ञाः। उपयामगृहीत इत्युप-
याम-गृहीतः। असि। इन्द्राय। त्वा। मरुत्वन्ते।
१एषः। ते। योनिः। इन्द्राय। त्वा। मरुत्वन्ते॥ १९॥

न्त्रिते समानाधिकरणे' इति पूर्वपदस्याविद्यमानवच्चनिषेधान्निहन्यते।
इहास्मिन्कर्मणि सोमं पाहि पिब । पूर्ववच्छपो लुक् । शर्याति-
र्नाम राजा, तस्येदं शार्यातम् । यथा शर्यातेर्यागे सुतस्य सोम-
स्यापिबः । पूर्ववत्सम्प्रदानत्वं षष्ठ्याः षष्ठी च । कस्मात्पुनरेव-
मभ्यर्थ्यत इत्याह—हे शूर इन्द्र तव प्रणीती प्रणीत्या । 'सुपां
सुलुक्' इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । तद्विषयेन प्रणय-
नेन* तवैव शर्मन् शर्मणि शरणभाषे । निमित्तसप्तमी, भाषे
सुखे वा निमित्ते सप्तमी । त्वमेव शरणं मे यथा भवसि, तदर्थं
सुयज्ञाः शोभनयज्ञाः कवयो मेधाविनस्त्वामेवाविवासन्ति परिचरन्ति ।
तस्मात्त्वामेव प्रार्थयामहे ॥

पूर्ववद्ब्रह्मणं १सादनं च ॥

इति चतुर्थेष्टादशोनुवाकः.

मरुत्वा५ इन्द्र वृषभो रणाय पिब
सोममनुष्वधम्मवाय । आ सिञ्च-
स्व जठरे मध्व ऊर्मिन्त्व५ राजासि

'मरुत्वान् । इन्द्र । वृषभः । रणाय । पिब ।
सोमम् । अनुष्वधामित्यनु-स्वधम् । मवाय ।

'तृतीयं मरुत्वतीयं गृह्णाति—मरुत्वानिन्द्रेति चतुष्पदस्या त्रिष्टुभा ॥
हे इन्द्र यस्त्वं मरुत्वान् वृषभश्च स त्वे रणाय सङ्ग्रामाय पिब
सोमम् । 'ह्यचनोतस्तिङः' इति दीर्घः । अनुष्वधं स्वधामन्त्रं
अनुस्यदनीयं पुरोडाशात्मकमन्नं सोमम् । सुषामादित्यात् पत्वम्,
'अनोरप्रधानकनीयसी' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मदाय, माद्य-
त्यनेनेति मदः । 'मदोऽनुपसर्गे' इत्यप् । ईदृशाय रणाय
जयकारायेत्यर्थः । 'वार्त्रेष्ठा एव ते यजमानस्य गृह्यन्ते' *
'यन्मरुत्वतीयाः' * 'आयुधं वा एतद्यजमानस्तंस्कृस्ते यन्मरुत्व-
तीयाः' * इत्यादि च ब्राह्मणम् । किं चिन्दुमात्रमपि पीतं
मदाय भवतीत्याशङ्क्य नेति प्रतिपाद्यते—आसिञ्चस्थ आभिमु-
ख्येन क्षारय जठरे उदरे यथा ते मदो भवति तथा प्रभूतं
पिबेत्यर्थः । मध्वः मधुसदृशस्यास्य सोमस्य ऊर्मिं सङ्घातम् ।
'जसादिषु वा वचनं छन्दसि' इति गुणाभावः । राजा
विशेष्यते—प्रदियः पुराणः नेक्षानीमिव । मदस्योत्पाद्यत्वे हेतु-
माह—त्वं राजा सुतानां सोमानां, तव मदाय सोमा अभिपू-
यन्त इति भावः, अतिक्रान्तेष्वप्यहस्सु त्वमेव सोमानां राजेति ।
यद्वा—त्वमेव ह्यतिक्रान्तेष्वहस्सु सुतानां राजाऽभूः, तस्मादिदा-

प्र॒दि॒वस्सु॒ताना॑म् । उ॒प॒या॒मगृ॑हीतो-
सीन्द्रा॑य त्वा म॒रु॒त्व॑त ए॒ष ते॒ योनि॑-
रिन्द्रा॑य त्वा म॒रु॒त्व॑ते ॥ २० ॥

म॒हा॒ इन्द्रो॑ य ओज॑सा पु॒र्जन्यो॑
एति॑ । सि॒ञ्च॒स्व । ज॒ठरे॑ । म॒ध्वः । ऊ॒र्मिम् ।
त्वम् । राजा॑ । अ॒सि । प्र॒दि॒व इति॑ प्र-दि॒वः ।
सु॒ताना॑म् । उ॒प॒या॒मगृ॑हीत इत्यु॒प॒या॒म-गृ॑हीतः ।
अ॒सि । इन्द्रा॑य । त्वा । म॒रु॒त्व॑ते । ^१ए॒षः । ते॒ ।
योनिः॑ । इन्द्रा॑य । त्वा । म॒रु॒त्व॑ते ॥ २० ॥

इन्द्रं मरुत्वो मरुत्वानेकान्न त्रि॒५३शदे-
कान्न त्रि॒५३शत् ॥ १८-१९ ॥

^१म॒हान् । इन्द्रः॑ । यः । ओज॑सा । पु॒र्जन्यः॑ ।

नीमपि पिबेति प्रार्थ्यसे । प्रगता दिवसा अस्येति प्रदिवः ।
छान्दसोकारस्तमासान्तः, 'परादिश्छन्दासि बहुलम्' इत्युत्तरपदा-
द्युदात्तत्वम् । मरुत्वानित्यत्र पूर्ववत्संहितायां रुत्वादि ॥

पूर्ववदेव ग्रहणसादने ॥

इति चतुर्थे एकोनविंशोऽनुशाकः ।

^१शुक्रपात्रेण माहेन्द्रं पृच्छति—महानिति गायत्र्या त्रिपद्या ॥
य ओजसा बलेन महान् इन्द्रः । पूर्ववद्रुत्वादि संहितायाम् ।

वृष्टिमा५ इव । स्तोमैर्वत्सस्य
 वावृधे । उपयामगृहीतोसि महे-
 न्द्राय त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा
 ॥ २१ ॥

वृष्टिमानिति वृष्टि-मान् । इव । स्तोमैः । वत्स-
 स्य । वावृधे । उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः ।
 अस्मि । महेन्द्रायेति महा-इन्द्राय । त्वा । 'एषः ।
 ते । योनिः । महेन्द्रायेति महा-इन्द्राय ।
 त्वा ॥ २१ ॥

स इन्द्रः, वत्सस्य वत्सस्थानीयस्य यजमानस्य त्रपेयां वत्सनाम्नः,
 स्वभूतैस्तोमैस्तोत्रैः वावृधे वर्धताम् । 'छन्दसि लुङ्लुङ्लिटः'
 इति लिट् । 'तुजादीनां' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । क इव ?
 पर्जन्यो वृष्टिमानिव यथा वृष्टिमान् पर्जन्योभिवर्धते, लोकाभिवृ-
 ष्ण्वा तथेत्यर्थः । वृष्टिमानित्यस्य 'सस्वनुङ्गां मतुप' इति
 मतुप उदात्तत्वम् । पूर्वबद्धत्वादि संहितायाम् ॥

इमामनुद्धस्योपयामगृहीतोसि महेन्द्राय त्वेति गृह्णाति ॥

२एष ते योनिर्महेन्द्राय त्वेति सादयति ॥ 'इष्टो वृत्रमश्नु तं
 देवा अब्रुवन्महान्वा अयमभूत्' * इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

इति चतुर्थे विश्वोनुपाकः,

महा५ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा उत
द्विबर्ही अमिनस्सहोभिः । अस्म-

‘महान् । इन्द्रः । नृवदिति नृ-वत् । एति ।
चर्षणिप्रा इति चर्षणि-प्राः । उत । द्वि-
र्हा इति द्वि-बर्हीः । अमिनः । सहोभिरिति
सहः-भिः । अस्मद्वियगित्यस्म-द्वियक् । वावुधे ।

‘बृहत्पक्षे माहेन्द्रं गृह्णाति—महा५ इन्द्रो नृवदिति चतुष्प-
दया त्रिष्टुभा ॥ महानयमिन्द्रः यश्चर्षणिप्राः, चर्षणयो मनुष्या-
स्तेषां पूरयिता कामैः । प्रा पूरणे, ‘आतो मनिन्कनिब्बनिप-
श्च’ इति विचप्रत्ययः । नृवत् मनुष्यवत्, यथा मनुष्या
आराधयितुन् कामैः पूरयन्ति तद्वत् । यद्वा—चर्षणीनां चर्षणव-
तामाचारवतां कामैः पूरयिता । समन्तादित्यर्थे आकारः, सर्वत्र
पूरयिता, तस्मान्महान् । यद्वा—नृवत् एकस्मिन्निव नरे समन्तात्
सर्वेष्वपि लोकेषु चरणशीलानां पूरयिता, ततोयं महानिति ।
चरेरनिप्रत्ययो बहुलवचनात्सुडागमः । यद्वा—‘कृषेरादेश्च चः’
इति कृषेरेतद्भूपम् । आडापि कृष्यर्थे विशेष्यते । उदात्तश्रुते-
श्चायमसमस्त एव कृष्यर्थं विशिनष्टि । हविःप्रदानादिना
आकर्षवतां वशीकुर्वतां कामैः पूरयितेति । उत अपिच द्विबर्हाः
द्वयोर्लोकयोर्बृंहितः प्रवृद्धस्तेजसास्मिन्नमुष्मिश्च । ब्रह्मेरनिदितोऽसु-
न्प्रत्ययः, ‘परादिश्छन्दसि बहुलम्’ । पुनश्च विशेष्यते—स-
होभिर्बलैः अमिनः अपरिच्छेदः । मानं मिनम् । मातेर्निष्ठा,

द्रियग्वावृधे वीर्यायोरुः पृथुस्सुकृ-
तः कर्तृभिर्भूत् । उपयामगृहीतो-

वीर्याय । उरुः । पृथुः । सुकृत इति सु-कृतः ।
कर्तृभिरिति कर्तृ-भिः । भूत् । उपयामगृहीत
इत्युपयाम-गृहीतः । असि । महेन्द्रायेति महा-

छान्दसं निष्ठानत्यम् । तदस्य नास्तीत्यमिनः, न ह्यस्यैतादृग्ब-
लमस्तीति निश्चेतुं शक्यते । यद्वा—सहोभिरमिनः राज्ञतः ।
अम गत्यादिषु, 'बहुलमन्यत्रापि' इतीनचप्रत्ययः । ईदृश
इन्द्रो वीर्याय वीर्यार्थम् । यद्वा—कर्म वृत्रवधादि तदर्थम् ।
अस्मद्वक् यावृधे वर्धताम् । 'छन्दासि लुङ्लुङिङः' इति
लिट्, तुजादित्वाक्षीर्घः । अस्मास्व*अतीत्यस्मद्वक् । 'विष्व-
धेवयोश्च' इत्यद्वादेशः, क्रियायिशेषणत्याप्तपुंसकत्वम् । अस्मा-
भिर्यजमानैर्दत्तानि हवींषि गृहीत्वा वर्धतामिति यावत् । किञ्च—
कर्तृभिः परिचरत्रिः अस्माभिर्यजमानैरिन्द्रः उरुर्विस्तीर्णो बलेन,
पृथुः प्रथितस्सर्वत्र यशसा, सुकृतः सुष्ठुकृतः यशीकृतश्च, भूत्
भवतु । भवतेर्लुङि पूर्ववच्छपो लुक्, 'भृगुवोस्तिङि' इति
गुणाभावः । यद्वा—कर्तृभिरस्माभिः सुकृतस्सम्यक्कृतोयमुरुः
पृथुश्च भवतु । 'सुः पूजायाम्' इति कर्मप्रवचनीयत्वम् ।
'स्वती पूजायाम्' इति प्रादिसमासः, तेन गतित्वाभावात् 'सूप-
मानात्कृतः' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वाभावे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर-
त्वमेव भवति ॥

सि महेन्द्राय त्वैष ते योनिर्महे-
न्द्राय त्वा ॥ २२ ॥

कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सश्वसि
दाशुषे । उपोपेन्नु मघवन्भूय इन्नु

इन्द्राय । त्वा । ^१एषः । ते । योनिः । महेन्द्रायेति
महा-इन्द्राय । त्वा ॥ २२ ॥

महानृवत्षड्विंशतिः ॥ २१ ॥

^१कदा । चन । स्तरीः । असि । न । इन्द्र ।
सश्वसि । दाशुषे । उपोपेत्युप-उप । इत् । नु ।

ग्रहण^१सादने पूर्ववदेव ॥

इति चतुर्थे एकाविंशः.

^१तृतीयसवने आदित्यं गृह्णाति—कदा चन स्तरीरसीति पथ्यायां
पञ्चपदया । यथोक्तं—‘पथ्या पञ्चभिरष्टाक्षरैः’ इति । इयं तु
शङ्खुमतीनामपथ्या, यथोक्तं—‘एकस्मिन् पञ्चके छन्दश्शङ्खुमती’*
इति । पथ्या बृहती वा जागततृतीयपादत्वात् । हे इन्द्र न
कदाचिदपि त्वं स्तरीरसि धनानां छादकोसि । ‘अवितृस्तृतन्त्रिम्य
ईः’ इतीप्रत्ययः । किमनाच्छादनमात्रमेव ? नेत्याह—सश्वसि दा-

ते दानन्देवस्य पृच्यते । उपयामगृही-

मघवन्निति मघ-वन् । भूयः । इत् । नु । ते ।
वानम् । देवस्य । पृच्यते । उपयामगृहीत् इत्युप-
याम-गृहीतः । अस्ति । आदित्येभ्यः । त्वा ।

शुपे, सश्रुतिर्मितिकर्मा, दाशुपे हवींषि दत्तवते सश्रुति दित्सया ।
' दित्याप्रहणं कर्तव्यम् ' इति संप्रदानत्वम् । दातुमिति वा
पदाध्याहारः । दाशुपे दातुं सश्रुति धनानि दातुं दाशुपस्तकाशं
त्वमेव सश्रुति । किमुच्यते सकृदद्यासीति—हे मघवन् तव देवस्य
देवनादिगुणयुक्तस्य दानं भूयोप्युपपृच्यन्त उपपृश्यते पुनः पुनरपि
समुपपाद्यते । न सकृदत्तमिति स्मर्यते, किन्तु पुनः पुनर्दीयत
एवेति । पृची सम्पर्के । अत्र भूय इक्षुत इति चतुर्थः पादः ।
' प्रसमुपोदः पादपूरणे ' इत्युपशब्दस्य द्विर्जनम् । ' अनुदात्तं
च ' इति द्वितीयो निहन्यते । इच्छब्दोपधारणार्थः उपपृच्यत
एव । नुशब्दः प्रसिद्धौ ; नन्वेवं खलु सर्वदा क्रियते । नु इति
पुराणवचनो वा, पुराणोयं तव स्वभावः । द्वितीय इच्छब्दो-
प्यर्थः, भूयोपि । द्वितीयो नुशब्दो हेतौ, यस्मादेवं तस्मान्न
कदा चन स्तरीरसीति । तस्मादेवंप्रभावस्त्वमरगानप्यनुगृहाणेत्याशिषा
समाप्यते ॥

इमामनुद्धृत्योपयामगृहीतोस्यादित्येभ्यस्त्वेति गृह्णाति । ' अदितिः
पुत्रकामा ' * इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

तोस्यादित्येभ्यस्त्वा । कदा च न प्र
युच्छस्युभे नि पासि जन्मनी ।
तुरीयादित्य सर्वनन्त इन्द्रियमा

^१कदा । च न । प्रेति । युच्छसि । उभे इति । नीति ।
पासि । जन्मनी इति । तुरीय । आदित्य ।
सर्वनम् । ते । इन्द्रियम् । एति । तस्थौ । अमृतम् ।

^२श्रुतातन्वेन श्रीणाति—कदा च न प्र युच्छसीति पथ्ययैष पूर्वो-
क्तया । अत्र तु तृतीयपादः पञ्चाक्षरः । आदित्यग्रह एवात्रा-
मन्व्यते । हे ग्रह कदाचिदपि प्रयुच्छसि न युच्छसि । युच्छ-
प्रमादे । कस्यां चिदप्यवस्थायां स्वकार्यं प्रति प्रमादं न करो-
षीत्यर्थः । यागसाधनमेव स्वकार्यमस्य । अत्र धात्वर्थस्य निवृत्ति
प्रशब्द आचष्टे, यथा प्रस्मरणं प्रस्थानं प्रपूरणमिति ।
यद्वा—किंशब्दोत्र गम्यमानार्थो न प्रयुज्यते । किं कदाचित्त्वं
प्रयुच्छसि प्रमाद्यसि, न खल्वेतत्सम्भाव्यते, सर्वदावहितत्वादित्यर्थः ।
तदेवावधानं दर्शयितुमाह—उभे खलु जन्मनी वर्तमानभविष्यच्छक्षणे
निपासि नियमेन रक्षसि, ऐहिकादामुष्मिकाच्चानर्थाद्यजमानं रक्ष-
सीत्यर्थः । अधुनादित्यग्रहमेव चतुर्थसवनत्वेन रूपयज्ञामन्वयते—
हे आदित्य । ‘ दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः ’ । आदित्यग्रह
तुरीय चतुर्थ चतुर्थसवनात्मन् । आदित्यग्रहमेव चतुर्थ सवनं
रूपयित्वा स्तौति । तृतीयसवनात्प्रागेवेदं चतुर्थ सवनं सम्पद्यते,
यदिदं तव ग्रहणमिति । अस्य च सवनस्य सवनान्तरेभ्यो
विशिष्टतामाह—ते तव खल्विदं सवनमिन्द्रियं इन्द्रजुष्टम् ।

तत्स्थानमृतन्दिनि । यज्ञो देवाना-
मृत्येति मुञ्चमादित्यासो भवता

दिनि । यज्ञः । देवानाम् । प्रतीति । एति । मुञ्चम् ।
आदित्यासः । भवत । मृडयन्तः । एति । वृः ।

' इन्द्रमग्निन्द्रनिक्षुम् ' इत्यादिना निपात्यते । इन्द्रप्रीतिकर-
मित्यर्थः । एतद्वा मत्तं निशिनष्टि दिनि आदित्ये सुलोके
वा अमृतत्वनामर्थो भास्विन्य । भास्विन् मृतं मरणमस्य वा
नास्तीत्यमृतम् । अमरणोऽनित्यत्वार्थः । ' भवो जन्मममृतमृताः '
इत्युत्पत्त्यायुशक्त्याम् । यद्वा दिनि हविर्धाने आतस्यो, इदं
मत्तं हविर्धाने एव ममाप्यन इत्यर्थः । ' सौर्धनिर्धानम् '* इति
च मन्त्रवर्णः । ' इन्द्रम् ' इत्यादिना दिने विभक्तिरुदात्ता ।
यद्वा ' तत्वे नत्वार आदित्या अजायन्त्ये ' इति तुरीयादि-
त्योस्त्येव, स एतावामन्त्येत ॥

इमामनुद्धृत्योपयामपृहीतोस्यादित्येभ्यस्त्वा मुष्टं पृष्टामीति श्रीणा-
ति । उपयामपृहीतोसीत्यस्य पूर्वजाम्रातस्य उत्तरयानया क्त्वा
सम्बन्धः । ' पशन्तो वा एते यशदित्य ऊर्ध्वेभि ' इत्यादि
ब्राह्मणम् ॥

पुनरपि तस्मिन्नेव सोमं पृष्टानि—यज्ञो देवानामिति चतुष्पदया
लिष्टुभा । ' तिमृभिरुक्त्विमृष्टानि ' इति ब्राह्मणम् ॥ अयं
यज्ञोऽस्मदीयं धनं देवानां मुञ्चं मुखं प्रति एति एतु प्राप्नोतु मुखं
सम्पादयतु । यद्वा—अयं देवानां यज्ञः अस्माकं मुखं प्रत्येतु

मृडयन्तः । आ वोर्वाचीं सुम-
तिर्वृत्याद् अहोश्चिदा वरिवोवि-

अर्वाचीं । सुमतिरिति सु-मतिः । वृत्यात् ।
अहोः । चित् । या । वरिवोवित्तरेति वरिवोवि-

प्रत्याययतु । किञ्च—हे आदित्यासः आदित्याः अस्मान्मृडयन्त-
स्सुखयन्तो भवत । असुन्, आमन्वितस्याविद्यमानत्वात्तिङन्तं न
निहन्त्यते । ‘छन्दस्युभयथा’ इति शतुरार्धधातुकत्वे ‘अदुप-
देशात्’ इति लसार्धधातुकानुदात्तत्वाभावः । किञ्च—वः युष्माकं
या सुमतिः शोभनात्मिकानुग्रहपरा मतिः सार्वार्वाची अस्मदभिमुखी
आववृत्यात् आवर्तताम् । वृतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम्, लिङि या-
पुद्, ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपश्शुः । अर्वागञ्चतीत्यर्वाची,
ऋत्विगादिना किन्, ‘अञ्चतेश्रोपसङ्ख्यानम्’ इति ङीप्,
‘मन्क्तिन्व्याख्यान’ इत्यादिना सुमतिशब्दस्योत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
नूनरपि सुमतिर्विशेष्यते—या युष्माकं सुमतिः अहोः हननशी-
लस्य दुरात्मनः चित् स्ववच्छेती । छिदेः कर्तरि क्तिप्, आदि-
र्णव्यत्ययः । हन्तीत्यङ्, हन्तेरौणादिक उप्रत्ययः । आद्यो
इकारोन्तेवतिष्ठते, नकारस्यानुस्वारः । यद्वा—अहि गतौ, स
एव प्रत्ययः । गत्यर्थाश्च बुद्ध्यर्थाः । पुरुषस्य या चित् चेतिः ।
वततेः क्तिप् । ज्ञाता हि मतिस्सुमतिर्भवतीति भावः । व्युत्पत्ति-
द्वयेपि चिच्छब्दस्यानुदात्तत्वं मृग्यम् । अथ ब्रूमः—चिदिति
नेपातः चादित्वादनुदात्तः, अवधारणे वर्तते, इवार्थे वा । अहो-
व ज्ञातुरिव वा या मतिः सा आवर्ततामिति । वरिवोवित्तरा
व या मतिरसत् भवेत् । अस्तेर्लेङन्तस्य अडागमः । सा आवर्त-

तुरासत् । विवस्व आदित्यैव
ते सोमपीथस्तेन मन्दस्व तेन तृप्य

त-तुरा । असत् । विवस्वः । आदित्य । एषः ।
ते । सोमपीथ इति सोम-पीथः । तेन । मन्दस्व ।

तामिति । वरियो धनं, तस्य धेदयित्री लम्भयित्री वरिवोवित् ।
विन्दतेष्वर्थन्तात्किञ्चि, 'बहुलं संज्ञाच्छन्दमोः' इति णिन्लुक्, ततो-
तिशायने तरप्प्रत्ययः । आतुरेव हि मतिर्वरिवोवित्तरा भवति ।
तस्माद्या ईदृशी मतिर्भवति सा मुमतिरस्मान्नावर्ततामिति ॥

इहामनुष्ठुत्योपयामगृहीतारयादित्यैभ्यस्त्वेति गृह्णाति ॥

'एनमुपांशुसवनेन श्रीणाति—विवस्व इति ॥ हे विवस्वः,
विव इति धननाम, तद्वान्विवस्वान् 'ततो विवस्वानादित्यो जा-
यत'* इति य उच्यते । रश्मिलक्षणेर्धनेस्तद्वान् । 'मनु-
वसोः' इति रुत्वम् । आदित्य अदितेः पुत्र । 'नामान्तिते
समानाधिकरणे' इति पूर्वस्याविष्टमानत्वनियेधाद्वितीयं निहन्यते ।
एष ते तव सोमपीथः सोमपानम् । 'पातृतुदिवनि' इत्यादिना
थक्प्रत्ययः । तेनानेन मन्दस्व मादयस्व तव धातुन् । 'तस्यै
चत्वार आदित्या अजायन्त'* इति चत्वार आदित्या अभूवुः,
तेषां धैको विवस्वान्, य इहामन्त्र्यते । 'योतो जायाता अस्माकं
स एकोसत्'* इत्यदिति प्रथमजा आदित्याः प्रार्थयान्क्रिरे ।
तस्मान्मन्दस्वेति मादयस्वेति व्याख्यायते । मदिस्तुतिमोदमदस्व-
मगतिषु । तेन सोमपीथेन त्वमपि तृप्य तृप्तो भव । ते त-

तृप्यास्मि ते वयं तर्पयितारो या
दिव्या वृष्टिस्तथा त्वा श्रीणामि
मि ॥ २३ ॥

तेन । तृप्य । तृप्यास्मि । ते । वयम् । तर्पयि-
तारः । या । दिव्या । वृष्टिः । तथा । त्वा ।
श्रीणामि ॥ २३ ॥

वृष्टिस्तथा त्वा श्रीणामि ॥ २२ ॥

तर्पयितारो वयमपि तृप्यास्म तृप्ता भूयास्म । आशिषि लिङ्,
तिङ्ः परत्वान्न निहिन्यते । किञ्च—या दिव्या वृष्टिः ।
दिवमर्हतीति ‘छन्दसि च’ इति यत्प्रत्ययः । ननु ‘मन्त्रे
वृष’ इति क्तिन् उदात्तत्वेन भवितव्यम् । भाव्यं भावे क्तिन्,
इह तु करणे क्तिन् । तथा हे सोम त्वां श्रीणामि मिश्रयामि ।
ननूपांशुसवनेन श्रीणातीत्युक्तं, तत्कथं वृष्ट्या श्रीयत इति ।
नैष दोषः, ‘वृष्टिकामस्य श्रीणीयात्’* इति श्रयणस्य वृष्टिः
हेतुत्वादभेदोपत्वारः, वृष्टिहेतुनोपांशुसवनेन श्रीणामीति यावत् ।
‘यदि ताजकप्रस्कन्देत्’* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

इति चतुर्थे द्वाविंशः

वाममद्य सवितवामिमु श्वो दिवे-
दिवे वाममस्मभ्यं सावीः । वाम-
स्य हि क्षयस्य देव भूररया धिया

^१वामम् । अद्य । सवितः । वामम् । उ । श्वः ।
दिवेदिव इति दिवे-दिवे । वामम् । अस्मभ्यमि-
त्यस्म-भ्यम् । सावीः । वामस्य । हि । क्षयस्य ।
देव । भूरः । अया । धिया । वामभाज इति

^१अन्तर्यामिपात्रेण सावित्रमाश्रयणादृषाति—वाममद्य सवितरिति
चतुष्पदया त्रिष्टुभा ॥ वाममुश्व इति प्रथमः पादस्तमाप्यते ।
हे सवितः अद्य अस्मिन्नहनि यद्वामं वननीयं मङ्गलं तदेव
सावीरिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । वाममुश्वः आगामिन्यप्यहनि
वाममेव । उकारस्समुच्चये, श्वोपीति । अवधारणे वा, वाममे-
वेति । किं बहुना—दिवेदिवे अहन्यहनि अस्मभ्यं वाममेव
सावीः सुष्ठु प्रेरय अनुजानीहीत्यर्थः । पूष्ट प्रेरणे, 'छन्दमि
लुङ् लुङि' इति लुङि 'बहुलं छन्दस्यमादृचोगेपि' इत्यङ-
भावः । दिवेदिव इति सप्तम्यर्थे चतुर्थी, 'ऊङिदम्' इति
बिभक्तश्रुदासत्वम् । तादर्थ्ये वा चतुर्थी, दिवसाय सर्वदिवसार्थं
मङ्गलस्य अनुज्ञां कुरु । किञ्च—अया धिया अनया बुद्ध्या
वामप्राप्तिमाशासानया, तादृश्या वामभाजस्स्याम तादृश्या वामं
भजाम । कीदृशम् ? वामस्य सर्वाङ्गीणमङ्गलस्य भूरनल्पस्य
क्षयस्य निवासस्य । 'क्षयो निवासे' इत्याद्युदासत्वम् । ईदृ-

वामभाजस्स्याम । उपयामगृही-
तोसि देवाय त्वा सवित्रे ॥ २४ ॥

वाम-भाजः । स्याम । ^१उपयामगृहीत इत्युप-
याम-गृहीतः । असि । देवाय । त्वा ।
सवित्रे ॥ २४ ॥

वामं चतुर्विंशतिः ॥ २३ ॥

शस्य निवासस्य यद्दामं तद्भाजस्स्याम हे देवा धनधान्यपशुपुत्रपौ-
त्रादिसमृद्धिमहाभाग्यवन्तस्स्यमित्यर्थः । इदमः परस्य तृतीयैक-
वचनस्य 'सुपां सुलुक्' इति याजादेशः, 'ऊडिदम्' इत्या-
दिनोदात्तत्वम् । धियेति तु 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्त-
त्वम् । वामं भजन्तीति वामभाजः । भजेर्ण्विप्रत्ययः । क्षयमपेक्ष-
माणस्यापि गमकत्वात्समासः, यथा देवदत्तस्य गुरुकुलमिति ।
देवभूरेरिति तृतीयपादावसानम् ॥

^२इमामनुद्धृत्य उपयामगृहीतोसि देवाय त्वा सवित्र इति गृह्णाति ।
'एष वै गायत्रो देवानाम्'* इत्यादि ब्राह्मणम् ; 'विश्वे
देवास्तृतीयं सवनं नोदयच्छन्'* इत्यादि च ॥

इति चतुर्थे त्रयोविंशः.

अदब्धेभिस्सवितः पायुभिष्ट्वं शि-
वेभिरुच्य परि पाहि नो गयम् ।
हिरण्यजिह्वस्सुविताय नव्यसे रक्षा

'अदब्धेभिः । सवितुः । पायुभिरिति पायु-भिः ।
त्वम् । शिवेभिः । अच्य । परीति । पाहि । नः ।
गयम् । हिरण्यजिह्व इति हिरण्य-जिह्वः । सुवि-
ताय । नव्यसे । रक्ष । मार्किः । नः । अघशस्स

'सावित्रस्येव ग्रहणविकल्पः पूर्वेण सह विवृत्त्यर्थः—अद-
ब्धेभिरिति जतुष्पदया सिद्धभा ॥ ऐ सवितः अच्य अस्मिन्नहनि
नः अस्माकं गयं ग्रहं परिपाहि सर्वतो रक्ष अदब्धेभिः अदब्धैः
केनाप्यहंसितैः, कनिदप्यप्रतिहन्तैर्वा, पायुभिः पालनैः प्रजानां
रसानाम् । त्रिभिर्वा*रश्मय उच्यन्ते । शिवेभिश्चैवैशशान्तकलुषैः
पावनैरिति यावत् । 'बहुलं छन्दसि' इत्येवभावात् । पायुभि-
रित्यत्र 'कृपावाजि' इत्यादिनोष्प्रत्ययः, 'सुष्मत्तत्तक्षुष्यन्तः
पादं' इति संहितायां भिस्सस्कारस्य पत्वम् । एतन्मैहिकभोगा-
स्थानगृहस्य रक्षा प्रार्थिता । आगुष्मिकसूत्रस्थानमधुना प्रार्थयते—
सुविताय सुष्टु इताय प्राप्ताय स्थानाय, सुकृतेन प्राप्तायेति
यावत् । 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्' इत्युवडादेशः,
'सूपमानात्क्तः' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । नव्यसे नवतराय
सर्वदाभिनवाय । ईयसुन ईकारस्य यकारस्य वा छान्वसो लोपः† ।

*स-प्रजानां र[स]स्यानां.

†स-कमुल.

‡स-ईयस ईकारस्य यकारश्छान्वसः.

माकिर्नो अघशस ईशत । उप-
यामगृहीतोसि देवाय त्वा सवि-
त्रे ॥ २५ ॥

इत्यघ-शसः । ईशत । उपयामगृहीत इत्युप-
याम-गृहीतः । असि । देवाय । त्वा ।
सवित्रे ॥ २५ ॥

अदब्धोभिस्त्रयोविंशतिः ॥ २४ ॥

ईदृशमस्मदीयं स्वर्गस्थानं रक्षेत्यर्थः । हिरण्यजिह्वस्त्वं, रसाहरण-
साधनतया जिह्वास्थानीया रश्मयो जिह्वा उच्यन्ते, हिरण्यस्वभावाः
क्रमणशीलाः जिह्वा यस्य तादृशस्त्वं रक्ष । हर्य गतिकान्त्योः,
'हर्यतेः कन्यन् हिर च' इति कन्यन्प्रत्ययः । किञ्च—नः
अस्माकं कश्चिदप्यघशंसः अघे शंसनमभिलाषो यस्य तादृशो
माकिरीशिता मा ईशिष्ट । माकिरिति छान्दस उपजनः ; निपा-
तान्तरं वा, अथाह गणकारः—'यत्र साकिर्नकिर्नम' इति ।
ईष्टेल्लेङि विकरणव्यत्ययेन च्लेरङादेशः । 'अनुदात्ते च कृधपरे'
इति संहितायां प्रकृतिभावः । 'द्व्यचोतस्तिङः' इति रक्षेत्यस्य
दीर्घः । इत्थं प्रार्थयमानानामस्माकं न कश्चिदप्यनिष्टकृत्या-
दित्यर्थः ॥

उपयामगृहीतोसीत्यादि पूर्ववत् ॥

इति चतुर्थे चतुर्विंशोऽनुवाकः.

हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुषं ह-
ये । स चेत्ता देवता पदम् । उप-
यामगृहीतोसि देवाय त्वा सवि-
त्रे ॥ २६ ॥

'हिरण्यपाणिमिति हिरण्य-पाणिम् । ऊतये ।
सवितारम् । उपेति । ह्ये । सः । चेत्ता ।
देवता । पदम् । 'उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृही-
तः । अग्नि । देवाय । त्वा । सवित्रे ॥ २६ ॥

हिरण्यपाणिं चतुर्दश ॥ २५ ॥

'पुनश्च सावित्रं गृह्णाति—हिरण्यपाणिमिति त्रिपदया गायत्र्या ॥
पूर्वैकद्विकल्प एव । हिरण्यस्य विकारः कटककेयूराङ्गुलीयादीनि
आभरणानि पाण्योः यस्य स हिरण्यपाणिः । समुदायविकार-
पष्ठ्या बहुव्रीहिर्वाचोत्तरपदलोपश्च । यद्वा—रसहरणशीलाः पाणयो
रश्मयो यस्य । हितरमणीयपाणिर्वा । तं हिरण्यपाणिं सवितार-
मुषह्ये मनसा उपेत्याक्षयामि ऊतये अघनाय तर्पणाय वा ।
'ऊतियूति' इति क्तिन उदात्तत्वम् । कः पुनस्तस्य विशेष
इत्याह—स हि देवस्सविता अस्माकं पदमास्पदं स्थानमित्यर्थः ।
कीदृशः ? चेत्ता ज्ञाता, रक्षाविधानोपायज्ञः । साधुकारिणि व्रत,
व्यत्ययेनेडभायः । देवता चास्माकम् ॥

उपयामगृहीतोसीत्यादि पूर्यत ॥

इति चतुर्थे पञ्चविंशः.

सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानो बृहदुक्षे
नम एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवे-
भ्यः ॥ २७ ॥

^१सुशर्मेति सु-शर्मा । अस्ति । सुप्रतिष्ठान
इति सु-प्रतिष्ठानः । बृहत् । उक्षे । नमः । ^२एषः ।
ते । योनिः । विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः ॥ २७ ॥
सुशर्मा द्वादश ॥ २६ ॥

^१सवितृपात्रेण वैश्वदेवं कलशादृक्कति—सुशर्मेति यशुषा ॥
वैश्वदेवो गण उच्यते । सुशर्मा सुमुखः शोभनग्रहो वा त्वमासि ।
'सोमनसी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुप्रतिष्ठानः शोभनं प्रति-
ष्ठानं प्रतिष्ठा यज्ञाख्या यस्य त्वम् । यद्वा—सुष्ठु प्रतिष्ठन्ति सर्वे
यागाभिनिवृत्तिद्वारेणेति सुप्रतिष्ठानः । 'मन्त्रिन्व्याख्यान' इत्यादिना
उत्तरपदान्तोदात्तत्वमकारकादावपि भविष्यति । तस्मै तुभ्यं उक्षे
सेक्ते वृष्टिमुत्पादयित्रे । 'सावेकाचः' इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् ।
इदं बृहन्नमः । 'नबुम्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अन्नं
सोमाख्यं गृह्यते त्वदर्थं गृहीमः । यद्वा—सोम एवोच्यते,
हे सोम सुशर्मासीत्यादि समानम् । तादृशस्त्वं बृहन्नमः प्रभू-
तमन्नं अदनीयमस्मै उक्षे वैश्वदेवाय गणाय गृह्यस इति ॥

^२एष ते योनिः इत्यादि व्याख्यातप्रायम् । 'वैश्वदेव्यो वै-
प्रजा वैश्वदेवः कलशः' * इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

इति चतुर्थे पङ्क्तिः ।

बृहस्पतिसुतस्य त इन्द्रो इन्द्रिया-
वतः पत्नीवन्तं ग्रहं गृह्णाम्यग्रा ३३ प-

'बृहस्पतिसुतस्येति बृहस्पति-सुतस्य । ते ।
इन्द्रो इति । इन्द्रियावत इतीन्द्रिय-वतः । पत्नी-
वन्तमिति पत्नी-वन्तम् । ग्रहम् । गृह्णामि ।

'उपांशुपात्रेण पक्षीवतमाग्रयणावृक्षति—बृहस्पतिसुतस्येति ॥
उत्तरगा गृह्णीति । तत्र प्रथमा त्रिपदा गायत्री, द्वितीया
द्विपदा षोडशाक्षरा स्वाहाकारान्ता स्वयं यजुः । तत्राम्रा ३३ पक्षी-
वा ३ इत्युभयत्रापि 'दूराद्धते च ' इत्युदात्तश्रुतः, 'एचोप्रगृ-
ह्यस्यादूराद्धते पूर्वस्यार्धस्योत्तरस्येदुतौ ' इति पूर्वस्य श्रुतविचार इका-
रः । स च छन्दस्सङ्गचाने नश्चिगते, उत्तरस्य पक्षीवा
इत्यस्य 'मनुवसोः' इति रुत्वम्, द्वयोरपि पाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्त-
त्वम्, द्वितीयस्यापि पूर्वस्याविद्यमानत्वात् श्रुतस्योदात्तस्यासिद्ध-
त्वात् षड्यमानसरेण नियुक्तिः । तत्र बृहस्पतिसुतस्येति प्रथमा
व्याख्यायते । सोम उच्यते । इन्द्रो सोम ते तथ बृहस्पति-
सुतस्य बृहस्पतिना ब्रह्मणैव सुतस्य । यद्वा—बृहतो महतो
यज्ञाख्यस्य कर्मणः पत्या पालयित्रा यजमानेन सुतस्याभिपुतस्य ।
'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्, पूर्वपदं च
वनस्पत्यादि, तस्यच सुदूरावुत्तौ, तत्र वृत्तिविषये बृहच्छब्द
आद्युदात्तः । इन्द्रियावतः वीर्यवतः । 'मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य
मतौ' इति वीर्यः । तवैकदेशेन पक्षीवन्तं ग्रहं गृह्णामि ।
'छन्दसीरः' इति मनुषो. षत्वम् ॥

त्नीवा३स्सजूर्देवेन त्वष्टा सोमं पिब
स्वाहा ॥ २८ ॥

हरिरसि हारियोजनो हयोस्स्थाता

अग्रा३इ । पत्नीवा३ इति पत्नी—वा३ः । सजूरि-
ते स-जूः । देवेन । त्वष्टा । सोमम् । पिब ।
स्वाहा ॥ २८ ॥

बृहस्पतिसुतस्य पञ्चदश ॥ २७ ॥

¹हरिः । असि । हारियोजन इति हारि-

²अथ द्वितीया—हे अग्ने पत्नीवन् देवेन त्वष्टा सजूः
स्मानप्रीतिः । नास्य पानेन्वयः । 'ससजुषोः' इति रुत्वम् ।
सोमं पिब । द्वौ प्रत्येकमुच्येते । स्वाहा स्वाहुतमिदं तवास्तु ।
देवा वा इतइतः पत्नीः '* इत्यादि ब्राह्मणम्, 'स
सोमो नातिष्ठत स्त्रीभ्यो गृह्यमाणः '* इत्यादि च ॥

इति चतुर्थे सप्तविंशः.

¹हारियोजनं गृह्णाति—हरिरसीति ॥ सोम एवोच्यते । हरि-
रेन्द्रः स एव त्वमसीतीन्द्रात्मना सोमस्तुयते । यद्वा—हरिर्हर्ता
अभिमतानां श्रेयसामाहर्ता त्वमसि । हारियोजनः, हरिः अश्व-
वेशेषः योजनो वाहनं यस्य स हारियोजनः इन्द्रः, तस्य स्वभूतः

वज्रस्य भर्ता पृथ्वेः प्रेता तस्य ते
देव सोमेष्टयजुपस्तुतस्तोमस्य श-
स्तोक्थस्य हरिवन्तं ग्रहं गृह्णामि

योजनः । हर्योः । स्थाता । वज्रस्य । भर्ता ।
पृथ्वेः । प्रेता । तस्य । ते । देव । सोम । इष्टयजुष-
इतीष्ट-यजुषः । स्तुतस्तोमस्येति स्तुत-स्तोम-
स्य । शस्तोक्थस्येति शस्त-उक्थस्य । हरिवन्त-

हर्मियोजनः, ऐन्द्रोनीत्यर्थः । हर्योः स्थाता, हर्मोरश्वयोः स्थाता,
इन्द्ररूपत्वात्, हर्मिभ्यां भक्षितशर्जीपरूपत्वाद्वा । वज्रस्य भर्ता
भाग्यिना इन्द्ररूपत्वादेव । पृथ्वेः प्रेता, पृथ्वेरन्नस्य यागसाधनद्वारेण
प्रेता प्रेगयिता प्रापयिता वा । ग्राह तर्पणे । हे सोम देव तस्य
तादृशस्य ते तव इष्टयजुषः अव्यर्थुभिर्यज्ञे इष्टानि विनियुक्तानि
सर्वाणि यज्ञेषु प्रायेण त्वत्संस्कारार्थानीति इष्टयजुषम् । स्तुतस्तो-
मस्य उदावृषिश्च मृताम्भोमाः स्तोत्राणि त्वदर्थमिति स्तुतस्तोमत्वम् ।
शम्भोक्थस्य होतृमिश्रस्तान्युक्थानि शस्त्राणि त्वदर्थमिति शम्भो-
क्थत्वम् । यद्वेन्द्ररूपत्वान्मर्थमुपपद्यते । तस्य तव विशेष-
संस्कारसंस्कृतस्य हरिवन्तं हर्मिन्तं ग्रहं गृह्णामि, आग्रयण-
स्थालीमतस्य सर्वस्यां गृह्यमाणत्वात् । तस्येत्यन्त्यात् [स्येत्यादिः ?]
कर्मणि षष्ठ्यन्ताच्चादृशं हर्मिन्तं इन्द्रवन्तं ग्रहं गृह्णामीति ।
'छन्दमीगः' इति मनुषो बन्वम् ॥

हरीस्थ हयोर्धानास्सहसोमा इ-
न्द्राय स्वाहा ॥ २९ ॥

मेति हरि-वन्तम् । ग्रहम् । गृह्णामि । ^२हरीः ।
स्थ । हयोः । धानाः । ^३सहसोमा इति सह-
सोमाः । इन्द्राय । स्वाहा ॥ २९ ॥

हरिष्वङ्गिः शतिः ॥ २८ ॥

^१धानामिश्रीणाति—हरीः स्थेति ॥ हरिभ्यां तद्वानिन्द्रो लक्ष्यते ।
ततस्तादृशेन्द्रात्म*तया धानास्तूयन्ते । तत इन्द्रप्रियतया इन्द्रा-
भेदेन स्तुतिः । यद्वा—अश्वात्मतया धानास्तूयन्ते । इन्द्रार्थं
हे धानाः हरीः स्थ । किञ्च—हयोर्श्वयोर्धानास्थ हरिवत् इन्द्र-
स्येति† भावः । ‘इन्द्रो वृत्रमहन् तस्य शीर्षकपालमुदौञ्जत्’‡
इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

^३जुहोति—सहसोमाः सोमेन सहिताः । ‘वोपसर्जनस्य’ इति
गक्षिकत्वात्सभावाभावः । हे धाना ईदृश्यो यूयमिन्द्राय स्वाहा
स्वाहुतास्थ ॥

इति चतुर्थेष्टविंशोऽनुवाकः.

अग्र आयूँषि पवन् आ सुवोर्ज-
मिषं च नः । अरे वाधस्व दुच्छुना-
म् । उपयामगृहीतोस्यग्रये त्वा
तेजस्वत एष ते योनिरग्रये त्वा
तेजस्वते ॥ ३० ॥

अग्रे । आयूँषि । पवसे । एति । सुव ।
ऊर्जम् । इषम् । च । नः । अरे । वाधस्व ।
दुच्छुनाम् । उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः ।
अग्नि । अग्रये । त्वा । तेजस्वते । एषः । ते ।
योनिः । अग्रये । त्वा । तेजस्वते ॥ ३० ॥

अग्र आयूँषि त्रयोविंशतिः ॥ २९ ॥

^१अथातिग्राह्याणामग्रेयं गृह्णाति—अग्र आयूँषिति गायत्र्या ॥
द्व्याख्याता चैयम् । 'त्यमग्रे रुद्रः' * इत्यत्र । 'देवा वा
इन्द्रियं त्रीर्य व्यभजन्त ततो यदन्त्यशिष्यत' † इत्यादि ब्राह्म-
णम् । 'अप्यग्निष्टोमे ग्रहीतव्याः' ‡ इत्यादि च । हे अग्रे
आयूँषि पवस्व ऊर्जं रमं इषमन्नं च नः अस्मभ्यमासुव आनय
दुच्छुनां दौर्गत्यं चास्माकमारे दूरे वाधस्वेति ॥

^२—^३ग्रहणनादनमन्त्रो गतो ॥

इति चतुर्थे एकोनविंशोऽनुवाकः.

उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वा शिप्रे-
 अवेपयः । सोममिन्द्र चमू सुतम् ।
 उपयामगृहीतोसीन्द्राय त्वौजस्वत
 एष ते योनिरिन्द्राय त्वौजस्व-
 ते ॥ ३१ ॥

^१उत्तिष्ठन्नित्युत्-तिष्ठन् । ओजसा । सह ।
 पीत्वा । शिप्रे इति । अवेपयः । सोमम् । इन्द्र ।
 चमू इति । सुतम् । ^२उपयामगृहीत इत्युपयाम-
 गृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । ओजस्वते ।
 एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । ओज-
 स्वते ॥ ३१ ॥

उत्तिष्ठन्नेकविंशतिः ॥ ३० ॥

^१अथैन्द्रं गृह्णाति—उत्तिष्ठन्निति गायत्र्या ॥ हे इन्द्र सुतम-
 भेषुतं सोमं पीत्वा ओजसा बलेन महता सह उत्तिष्ठन् शिप्रे
 हनू । कीदृग्भूते ? चमू अदनकरणभूते अवेपयः वेपय आचूषणि-
 कान्तां वृष्टिं जनयन् हनुयुगळं चालय । चमु छमु अदने, औणा-
 दिक उग्रत्ययः ॥

^{२-३}ग्रहणसादने व्याख्याते ॥

इति चतुर्थे त्रिशोनुवाकः.

तुरर्गणविश्वदर्शितो ज्योतिष्कृदसि
सूर्य । विश्वमा भासि रोचनम् ।

'तुरर्गणः । विश्वदृक्कृत् इति विश्व-दृक्कृ-
शतः । ज्योतिष्कृदिति ज्योतिः-कृत् । असि ।
सूर्य । विश्वम् । एति । भासि । रोचनम् ।

'अथ सोमं दृष्ट्वाति—तुरगिरिति गायत्र्या ॥ केचिदाहुरेकार्ति-
शोयगनुवाकोस्मिन्प्रदेशेऽन्येनव्य इति । अन्ये तु यथामनितैरेव सौर्यो-
विग्राह्यो दृष्टोऽनेन । नावश्यकमत्राध्ययनमित्याहुः ॥ तुरगिः शिप्रगाभी
पापानां नारयिता वा । तुरगैरनिप्रत्ययः । विश्वदर्शितः विश्वं
दर्शयितव्यं यस्य सः विश्वदर्शितः । दृशेर्गोणादिकोत्तचप्रत्ययः,
'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति विश्वशब्दस्यान्तोदात्तत्वम् ।
यद्वा—विश्वस्य दर्शयिता विश्वदर्शितः । व्यत्ययेन पूर्वपदान्तोदात्त-
त्वम् । ज्योतिष्कृत् ज्योतिषः प्रकाशस्य कर्ता उत्पादयिता ।
यद्वा—ज्योतिषां ग्रहनक्षत्रादीनां कर्ता उद्भावयिता, त्वदधीनप्रका-
शत्वात्तेषाम् । यथाहुः—

'सूर्याभिमुखानि दीप्यन्ते' इति । हे सूर्य ईदृशस्त्वमसि सत्त्वं
विश्वं रोचनं प्रकाशकं ग्रहनक्षत्रादिकं सुगुप्ताख्येन रश्मिनानुप्रविश्य
आभासि दृश्यसे येकेन । तानि वा प्रकाशयसि, तस्मादुच्यते
'ज्योतिष्कृदसि' इति ॥

ग्रहणमादत्ते गते । न त्वाम्नामिन्युक्तम् ॥

(इति चतुर्थं एकत्रिंशः.)

*आश्विर्वेचिहितः अनुवकाश्चदध्ययनं श्रुतः इति महाभास्वरगिरिश्रेष्ठच्यते ।

तथाप्येतेषु प्रथमोनुवाकः प्रदर्शनार्थमेवात्र व्याख्यानः ॥

उपयामगृहीतोसि सूर्याय त्वा भ्रा-
जस्वत एष ते योनिस्सूर्याय त्वा
भ्राजस्वते ॥ ३२ ॥

*आप्यायस्व मदिन्तम् सोम विश्वा-
भिरुतिभिः । भवा नस्सप्रथस्त-
मः ॥ ३३ ॥

*ईयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन्व्युच्छन्ती-

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि ।
सूर्याय । त्वा । भ्राजस्वते । एषः । ते । योनिः ।
सूर्याय । त्वा । भ्राजस्वते ॥ ३२ ॥

तरणिर्विश्रुतिः (॥ ३१ ॥)

एति । प्यायस्व । मदिन्तम् । सोम ।
विश्वाभिः । ऊतिभिरित्यूति-भिः । भवा । नः ।
सप्रथस्तम् इति सप्रथः-तम् ॥ ३३ ॥

आप्यायस्व नव (॥ ३२ ॥)

ईयुः । ते । ये । पूर्वतरामिति पूर्व-तराम् ।
अपश्यन् । व्युच्छन्तीमिति वि-उच्छन्तीम् ।

मुपमं मर्त्यासः । अस्माभिः नु
प्रतिचक्ष्याभूदो ते यन्ति ये अप-
रीपु पश्यान् ॥ ३४ ॥

*ज्योतिष्मतीं त्वा सादयामि ज्योति-
ष्कृतं त्वा सादयामि ज्योतिर्विदं त्वा
सादयामि भास्वतीं त्वा सादयामि
ज्वलन्तीं त्वा सादयामि मलमला-

उपमम् । मर्त्यासः । अस्माभिः । उ । नु । प्रति-
चक्ष्येति प्रति-चक्ष्या । अभूत् । ओ इति । ते ।
यन्ति । ये । अपरीपु । पश्यान् ॥ ३४ ॥

ईयुरेकात्र वि५ इतिः (॥ ३३ ॥)

ज्योतिष्मतीम् । त्वा । सादयामि । ज्योति-
ष्कृतमिति ज्योतिः-कृतम् । त्वा । सादयामि ।
ज्योतिर्विदमिति ज्योतिः-विदम् । त्वा । साद-
यामि । भास्वतीम् । त्वा । सादयामि । ज्वल-
न्तीम् । त्वा । सादयामि । मलमलाभवन्तीमिति
मलमला-भवन्तीम् । त्वा । सादयामि । दीप्य-

*आशुवेदोचिता अनुवाकाप्यहप्यत्रानाम्नाता इति भट्टभास्करमिश्रैरुच्यते ।

भवन्तीं त्वा सादयामि दीप्यमानां
 त्वा सादयामि रोचमानां त्वा साद-
 याम्यजस्रां त्वा सादयामि बृहज्ज्यो-
 तिषं त्वा सादयामि बोधयन्तीं त्वा
 सादयामि जाग्रतीं त्वा सादया-
 मि ॥ ३५ ॥

*प्रयासाय स्वाहायासाय स्वाहा
 वियासाय स्वाहा संयासाय स्वाहो-

नानाम् । त्वा । सादयामि । रोचमानाम् ।
 वा । सादयामि । अजस्राम् । त्वा । सादयामि ।
 बृहज्ज्योतिषमिति बृहत्-ज्योतिषम् । त्वा ।
 सादयामि । बोधयन्तीम् । त्वा । सादयामि ।
 जाग्रतीम् । त्वा । सादयामि ॥ ३५ ॥

ज्योतिष्मती* षट्त्रिंशत् (॥ ३४ ॥)

प्रयासायेति प्र-यासाय । स्वाहा । आयासा-
 येत्या-यासाय । स्वाहा । वियासायेति वि-या-

*आद्यैवेवचिह्निता अनुवाकाव्यवधानाभाता इति महभास्करमिधेय्यते ।

द्यासाय स्वाहावयासाय स्वाहा
 शुचे स्वाहा शोकाय स्वाहा तप्य-
 त्वै स्वाहा तपते स्वाहा ब्रह्महृत्यायै
 स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ ३६ ॥

चित्त सन्तानेन भवं यक्रा रुद्रं त-
 निम्ना पशुपतिं स्थूलहृदयेनाग्नि*

साय । स्वाहा । संयासायेति सं-यासाय । स्वाहा ।
 उद्यासायेत्युत-यासाय । स्वाहा । अवयासायेत्य-
 व-यासाय । स्वाहा । शुचे । स्वाहा । शोकाय ।
 स्वाहा । तप्यत्वै । स्वाहा । तपते । स्वाहा ।
 ब्रह्महृत्याया इति ब्रह्म-हृत्यायै । स्वाहा । सर्वस्मै ।
 स्वाहा ॥ ३६ ॥

प्रयासाय चतुर्विंशतिः (॥ ३५ ॥)

चित्तम् । सन्तानेनेति सं-तानेन । भवम् ।
 यक्रा । रुद्रम् । तनिम्ना । पशुपतिमिति पशु-
 पतिम् । स्थूलहृदयेनेति स्थूल-हृदयेन । अग्निम् ।
 हृदयेन । रुद्रम् । लोहितेन । शर्वम् । मर्तस्त्रा-

*आश्वेदचित्ता अनुवाक्यव्यवधानावाता इति भट्टभास्करमिश्रैक्यते ।

हृदयेन रुद्रं लोहितेन शर्वं मत्स्ना-
भ्यां महादेवमन्तःपार्श्वेनौषिष्ठहनः
शिङ्गीनिकोश्याभ्याम् ॥ ३७ ॥

आ तिष्ठ वृत्रहन्त्रथं युक्ता ते ब्रह्मणा
हरी। अर्वाचीनः सु ते मनो ग्रावा

भ्याम् । महादेवमिति महा-देवम् । अन्तःपार्श्वे-
नेत्यन्तः-पार्श्वेन । ओषिष्ठहनमित्योषिष्ठ-हनम् ।
शिङ्गीनिकोश्याभ्यामिति शिङ्गी-निकोश्याभ्या-
म् ॥ ३७ ॥

चित्तमष्टादश (॥ ३६ ॥)

^१एति । तिष्ठ । वृत्रहन्निति वृत्र-हन् । रथम् ।
युक्ता । ते । ब्रह्मणा । हरी इति । अर्वाचीनम् ।
स्विति । ते । मनः । ग्रावा । कृणोतु । वशुना ।

^१षोडशिनं गृह्णाति—आतिष्ठेत्यनुष्ठुभा ॥ हे वृत्रहन् रथमातिष्ठ ।
यस्मात्ते तव स्वभूतौ हरी अश्वौ ब्रह्मणा मन्त्रेण युक्ता युक्तौ ।
'सुपां सुलुक्' इत्याकारः । तस्माद्रथमातिष्ठेति । किञ्च—ते
तव मनः अर्वाचीनं अस्मद्यज्ञाभिमुखं ग्रावा अभिषवाश्मा सुकृ-
णोतु सुष्ठु करोतु वशुना वचनीयेन श्रवणीयेनाभिषवशब्देन ॥

कृणोतु वमुना । उपयामगृहीतो-
सीन्द्राय त्वा पोडुशिने एष ते
योनिरिन्द्राय त्वा पोडुशिने ॥३८॥
इन्द्रमिहरीं वहतोप्रतिधृष्टशवस-

^२उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि ।
इन्द्राय । त्वा । पोडुशिने । ^३एषः । ते । योनिः ।
इन्द्राय । त्वा । पोडुशिने ॥ ३८ ॥

आ तिष्ठ षड्विंशतिः (॥३७॥) ॥३९॥

^१इन्द्रम् । इत । हरी इति । वहतः । अप्रतिधृष्ट-

“ग्रहणमादत्ते व्याख्याते । पोडुशिनः पोडुशेन स्तोत्रेण शस्त्रेण
च तद्वानिन्द्रपोडुशी । ‘ प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्व्यादिशत्स
गिरिचानोमन्यत स यज्ञानां पोडुशधा ’* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

इति चतुर्थे एकत्रिंशोऽनुवाकः.

‘तस्मिन्नेव माध्यंदिनमवने गृह्णाति—इन्द्रमित्यनुष्ठुभा ॥ ‘ सवने
मवनेभि गृह्णाति ’* इत्यादि ब्राह्मणम् । इन्द्रमित इन्द्रमेव अप्रति-
धृष्टशवसं केनाप्यप्रधर्पितवत् ॥ हरी अश्वौ यज्ञमुपवहतः यज्ञस्य

मृषीणां च स्तुतीरूपं यज्ञं च मानुषा-
णाम् । उपयामगृहीतोसीन्द्राय त्वा
षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
षोडशिने ॥ ३९ ॥

शवसमित्यप्रतिधृष्ट-शवसम् । ऋषीणान् । च ।
स्तुतीः । उपेति । यज्ञम् । च । मानुषाणाम् ।
^२उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि ।
इन्द्राय । त्वा । षोडशिने । ^३एषः । ते । योनिः ।
इन्द्राय । त्वा । षोडशिने ॥ ३९ ॥

इन्द्रमित्त्वयोर्विशतिः (॥३८॥) ॥३२॥

समीपं प्रापयतः । ऋषीणां मनुष्याणां च स्तुतीः स्तोत्राणि
उपवहतः यत्र यत्र ते स्तुवन्ति तत्र सर्वत्र प्रापयतः । यद्वा—
इन्द्रं हरी अश्वौ यज्ञं प्रापयतः ऋषीणां च मनुष्याणां च स्तुतय
इन्द्रमेव यज्ञसमीपं प्रापयन्ति, यथासौ यज्ञसमीपमागच्छति तथा
ते अमुं स्तुवन्तीत्यर्थः । व्यत्ययेन प्रथमास्थाने द्वितीया ।
'मनोजातौ' इति मनुशब्दादञ् षुगागमश्च ॥

^{२-३}ग्रहणसादने गते ॥

इति चतुर्थे द्वात्रिंशोऽनुवाकः.

असावि सोम इन्द्र ते शविष्ठ धृ-
ष्णवा गहि । आ त्वा पृणक्तिन्द्रि-
यश् रजस्सूर्यं न रश्मिभिः । उपया-
मगृहीतोसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष
ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिनै ॥ ४० ॥

असावि । सोमः । इन्द्र । ते । शविष्ठ ।
धृष्णो । एति । गहि । एति । त्वा । पृणक्तु ।
इन्द्रियम् । रजः । सूर्यम् । न । रश्मिभिरिति
रश्मि-भिः । उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः ।
अग्नि । इन्द्राय । त्वा । षोडशिनै । एषः । ते ।
योनिः । इन्द्राय । त्वा । षोडशिनै ॥ ४० ॥

असावि सप्तविंशतिः (॥३९॥) ॥३३॥

तस्मिन्नेव तृतीयमवने गृह्णाति—असावीत्यनुष्ठुभा ॥ हे इन्द्र
शविष्ठ बलवत्तम । शयस्वच्छब्दादिष्ठनि 'विन्मतोर्लुक्' इति मनुषो
लुक्, 'देः' इति टिलोपः । हे धृष्णो शत्रूणां धर्षयितः ।
'त्रमिष्टुविधुषितियेः क्लृः' इति क्लृप्त्ययः । आगहि आगच्छ
अस्मद्यज्ञम् । गमेशशपो लुक् । कस्मादेवमुच्यस इति चेतः
त्वदर्धमयं सोमोऽसावि अभिपुतस्तस्मादागच्छेति । किञ्च—इन्द्रियं
वीर्यं सोमपानेन च प्रभूततां गतं त्वामाषणक्तु आपूरयतु ।
सूर्यमिव रज उदकं यथा रश्मिभिर्हरिभूतैः सूर्यमापूरयति ॥

—ग्रहणमादने समाने ॥

इति चतुर्थे त्रयस्त्रिंशोऽनुवाकः.

सर्वस्य प्रतिशीवरी भूमिस्त्वोपस्थ
आधित । स्योनास्मै सुषदा भव
यच्छास्मै शर्म सप्रथाः । उपया-

¹सर्वस्य । प्रतिशीवरीति प्रति—शीवरी । भू-
मिः । त्वा । उपस्थ इत्युप—स्थे । एति । अधित ।
स्योना । अस्मै । सुषदेति सु—सदा । भव । यच्छ ।
अस्मै । शर्म । सप्रथा इति स—प्रथाः ।

¹अतः परं षोडशिग्रहणमन्त्राः पूर्वैस्सह विकल्प्यन्ते । तत्र
प्रथमा—सर्वस्येत्यनुष्ठुप् ॥ सर्वस्य भूतजातस्य प्रतिशीवरी प्रत्येकं-
सुखेन शयनाधिकरणभूता । शेतैरौणादिके क्रच्युत्तरपदाद्युदा-
त्तत्वम् । यद्वा—शयानस्य सर्वभूतजातस्य प्रतिशयनं प्रतिमुखं
शयनं बालस्य जननीव करोतीति प्रतिशीवरी । ‘अन्येभ्योपि
दृश्यते’ इति क्निप्, ‘वनोरच’ इति ङीब्रेफौ । हे इन्द्र
ईदृशी भूमिस्त्वामुपस्थे आधित आदधातु स्थापयतु । हे भूमे
या त्वमसि अस्मै इन्द्राय यजमानाय वा स्योना सुखा सुषदा
सुखासनभूता च भव । किञ्च—अस्मै शर्म शरणं सुखं वा यच्छ
देहि । सप्रथाः सर्वत्र प्रथिता विस्तीर्णा । छान्दसस्सर्वस्य सभावः ।
प्रथया सहितेति वा । बहुव्रीहौ ‘परादिश्छन्दसि बहुलम्’ इत्युत्त-
रपदाद्युदात्तत्वम् ॥

मर्गृहीतोसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष
 ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिनै॥४१॥
 महा२ इन्द्रो वज्रवाहुषोडशी शर्म
 यच्छतु । स्वस्ति नो मघवा करोतु

उपयामर्गृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि ।
 इन्द्राय । त्वा । षोडशिनै । एषः । ते । योनिः ।
 इन्द्राय । त्वा । षोडशिनै ॥ ४१ ॥

महान् । इन्द्रः । वज्रवाहुरिति वज्र-वाहुः ।
 षोडशी । शर्म । यच्छतु । स्वस्ति । नः ।
 मघवेति मघ-वा । करोतु । हन्तु । पाप्मानम् ।

२-“ग्रहणमादत्ते उक्ते ॥

इति चतुर्थे चतुस्त्रिंशोऽनुवाकः.

महा२ इन्द्र इत्यादि । इयमप्यनुष्टुप् ॥ महत्त्वादिगुणविशिष्ट
 इन्द्रः अस्मभ्ये शर्म सुखं यच्छतु यदातु । स्वस्ति अविनाशं
 चास्माकं करोतु । हन्तु चास्माकं पाप्मानं पापम् ।
 योस्मान्द्वेष्टि तं च हन्तु । यद्वा—योस्मान्द्वेष्टि तं पाप्मानं
 हन्तु ॥

हन्तुं प्राप्मानं योऽस्मान्द्वेष्टि । उप-
यामगृहीतोसीन्द्राय त्वा षोडशिनं
एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोड-
शिनं ॥ ४२ ॥

सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्विस्सोम-

यः । अस्मान् । द्वेष्टि^१ । ^२उपयामगृहीत इत्युपया-
म-गृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । षोडशिनं ।
^३एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । षोड-
शिनं ॥ ४२ ॥

सर्वस्य महान्त्षड्विंशतिष्वड्विं-
शतिः (॥४०॥४१॥) ॥३४॥३५॥

^१सजोषा इति स-जोषाः । इन्द्र । सगण

^{२-३}ग्रहणसादने स्पष्टे ॥

इति चतुर्थे पञ्चत्रिंशोनुवाकः.

^१सजोषा इत्यादि त्रिष्टुप् ॥ हे इन्द्र सगणः सर्वैर्गणैस्सहितः
मरुद्विस्सजोषाः समानप्रीतिः । पूर्ववदुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । हे इन्द्र
वृत्रहन् वृत्रहन्तः शूर महाबल विद्वान् स्वमधिकारं जानन्,

पिब वृत्रहृन्तूर विद्वान् । जहि शत्रू-
 र्ण मृधो नुदस्वाथामयं कृणुहि वि-
 श्वतो नः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय
 त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय
 त्वा षोडशिनै ॥ ४३ ॥

इति स-गुणः । मरुद्विरिति मरुत्-भिः । सोम-
 म् । पिब । वृत्रहृन्निति वृत्र-हृन् । शूर । विद्वान् ।
 जहि । शत्रून् । अपेति । मृधः । नुदस्व । अथ ।
 अभयम् । कृणुहि । विश्वतः । नः । उपयामगृहीतु
 इत्युपयाम-गृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा ।
 षोडशिनै । एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा ।
 षोडशिनै ॥ ४३ ॥

सृजोषास्त्रिंशत् (॥४२॥) ॥३६॥

सर्वविशेषज्ञानदशो वा । ईदृशस्त्वं सोमं पिब । पीत्वा चास्म-
 दीयान् शत्रून् जहि नाशय । मृधश्च मङ्गमान् कर्तुं कामानप-
 नुदस्व । अथानन्तरमभयं विश्वतस्सर्वतोऽप्यभयं कृणुहि कुरु ।
 'उपयामं प्रत्ययाच्छब्दो वा वचनम्' इति हिलोपाभावः ।
 शत्रून् इत्यस्य संहितायां 'दीर्घादष्टि ममानपादे' इति स्त्वम्,
 पूर्ववदनुनासिकत्वम् ॥

—ग्रहणमादत्ते प्रसिद्धे ॥

इति चतुर्थे पट्विशोनुवाकः,

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।
 दृशे विश्वाय सूर्यम् । चित्रं देवा-
 नामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरु-

^१उदिति । उ । त्यम् । जातवेदसमिति जात-
 वेदसम् । देवम् । वहन्ति । केतवः । दृशे ।
 विश्वाय । सूर्यम् । ^२चित्रम् । देवानाम् । उदिति ।
 अगात् । अनीकम् । चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य ।

^१अथ दाक्षिणं काण्डं सौम्यमेव । तत्र सौरीभ्यामृग्भ्यां
 गार्हपत्ये जुहोति—उदुत्यमिति प्रथमा गायत्री, द्वितीया
 त्रिष्टुप् ॥ तत्र प्रथमा—‘उदायुषा’* इत्यत्र व्याख्याता ।
 त्यं तं इमं देवं जातवेदसं जातप्रज्ञं जातानां वेदितारं केतवो
 रश्मय उद्वहन्ति ऊर्ध्वं वहन्ति दृशे द्रष्टुं विश्वाय विश्वार्थं,
 विश्वो लोको यथैनं पश्येदिति । ‘सुवर्गाय वा एतानि लोका-
 य हूयन्ते यद्दाक्षिणानि’† इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

^२अथ द्वितीया—चित्रं चायनीयं देवानामनीकं सङ्घातरूपम-
 ण्डलम् । यद्वा—देवानां रश्मीनां अनीकं मुखं समुदायस्थानं‡
 वा । मित्रादीनां देवानामपि चक्षुस्स्थानं§, तेपि हि तेन प्रका-
 शितं पश्यन्ति । यद्वा—मित्रत्वादिपदप्राप्तिहेतुत्वाच्चक्षुरित्युप-
 चर्यते । उपलक्षणं चैतत्, सर्वदेवतापदलाभहेतुत्वात् ; भवति
 मण्डलोपासन§ मिति । ईदृशमण्डलमुदगात् उदेति । छान्द-

*सं. १-२-८७

†सं. ६-६-१.

‡क.—स्थानीयं.

§म.—मण्डलोपधान.

णस्याग्नेः । आ प्रा द्यावापृथिवी
अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्त-
स्थुषश्च । अग्ने नय सुपथा राये
अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि

अग्नेः । एति । अप्राः । द्यावापृथिवी इति द्यावा-
पृथिवी । अन्तरिक्षम् । सूर्यः । आत्मा । जगतः ।
तस्थुषः । च । अग्ने । नय । सुपथेति सु-पथां ।
राये । अस्मान् । विश्वानि । देव । वयुनानि ।
विद्वान् । यूयोधि । अस्मन् । जुहुराणम् । एनः ।

सो लृङ्, 'गाविस्था' इति भित्तो लृक् । यदा ईदृशम्
ण्डलमुदेति तदा तन्मण्डलान्तर्गतो भगवान् सूर्यः जगतो जङ्ग-
मस्य तस्थुषः स्थावरस्य च विश्वस्यात्मा द्यावापृथिवी द्यावा-
पृथिव्यो अन्तरिक्षं च रश्मिभिराप्राः आपूरयति । प्रा पूरणे
पुरुषव्यत्ययः, अदादिस्वाच्छपो लृक् । द्यौश्च पृथिवी च द्यावा-
पृथिव्यो । 'दिवो द्यावा' इति द्यावादेशः, 'वा छन्दसि'
इति पूर्वमवर्णदीर्घः, 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वोत्तरयोर्युग-
पन्प्रकृतिस्वरत्वम्, पृथिवीशब्दो दीपन्तोन्तोदात्तः । ईदृशो
भगवाननेन होमेनास्माकमभिमतं साधयत्विति ॥

'आग्नीध्रीये जुहोति—अग्ने नयेति त्रिष्टुभा ॥ व्याख्याता
चेयं 'उभावाध्' *इत्यत्र । हे अग्ने शोभनेन मार्गेण अस्मान्-

विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो
 भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम । दिवं
 गच्छ सुवः पत रूपेण ॥ ४४ ॥
 वो रूपमभ्यैमि वयसा वयः ।

भूयिष्ठाम् । ते । नमउक्तिमिति नमः—उक्तिम् ।
 विधेम । ^४दिवम् । गच्छ । सुवः । पत । ^५रूपे-
 ण ॥ ४४ ॥ वः । रूपम् । अभि । एति ।

य धनार्थम् । हे देव विश्वानि वयुनानि ज्ञानोपायभूतानि
 विद्वान् । किञ्च—जुहुराणं कुटिलस्वभावं चैनः पापमस्मत्तो
 युयोधि पृथक्कुरु । वयं च ते भूयिष्ठां नमउक्तिं विधेमिति ॥

^४हिरण्यं हुत्वोदृह्णाति—दिवमित्येकपदया गायत्र्या ॥ हे हिर-
 ण्य दिवं गच्छ, दीप्तिं वा प्राप्नुहि । ततस्सुवरादित्यं पत
 गच्छ ॥

^५दक्षिणा अभ्येति—रूपेणेति प्रथमया चतुर्दशाक्षरया ॥ ‘अभ्यैः
 मि वयसा वयः’ इति द्वितीयः पादः । हे दक्षिणाः व-
 युष्माकं रूपं मदीयेन रूपेण अभ्यैमि आभिमुख्येन मर्यादया
 च ऐमि प्राप्नोमि । किञ्च—मदीयेन वयसा युष्मदीयं वय
 अभ्यैमीत्येव । गमनं वा वयः । मदीयेन गमनेन युष्मदीयं
 गमनमभ्यैमि, युष्माभिस्तुल्यरूपस्तुल्यगतिश्च भूयासमिति ॥

तुथो वो विश्ववेदा वि भजतु वर्षिष्ठे
अधि नाके । एतत्ते अग्ने राध एति

ए॒मि । व॒यसा । व॒यः । ^१तुथः । वः । विश्ववेदा
इति विश्व-वेदाः । वीति । भजतु । वक्रषिष्ठे ।
अधीति । नाके । ^२एतत् । ते । अग्ने । राधः ।
एति । एति । सोमच्युतमिति सोम-च्युतम् ।

^१दक्षिणा विभजति—तुथो व इति यजुषा ॥ तुथो नामग्निः,
विश्ववेदाः विश्वस्य विभागादेर्वेदिता । पूर्वपदसुन्, पूर्वपदप्रकृति
स्वरत्वं च । स एव वः युष्मान्विभजतु । वर्षिष्ठे वृद्धतमे नाके
सुखैकरूपे स्थाने यथा भवत्यर्थस्तथा वो विभजतु । यद्वा—
वर्षिष्ठे नाकात्मन्यत्र स्थाने स एवागत्य वो विभजत्विति ॥

^२सदोऽभ्येति—एतत्ते अग्ने इति मध्येज्योतिषा जगत्या ।
'तन्मित्रस्य पथा नय' इति द्वितीयः पादः ॥ धिणिगैरग्निभि-
रग्निमत् सदोऽग्निशब्देनोच्यते । मत्वर्थीयो लुप्यते । ते इति
कर्मणस्सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । हे अग्ने सदः एतद्वक्षि
णालक्षणं राधः धनं त्वमेति त्वत्समीपं प्राप्नोति आत्विग्भ्यो दातुम् ।
सोमच्युतं सोमेन च्यावितं सोमेन राज्ञा स्वयमानीतम् । 'सृतिषा
कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—सोमयागार्थं च्युतं
च्यवनं अङ्गत्वेनानुप्रवेशो यस्य, सोमयागद्रव्यमध्याह्ना दक्षिणार्थं
च्युतिर्यस्य तत्सोमच्युतम् । तद्वाधः मित्रस्यादित्यस्य पथा
मार्गेण नय येन मार्गेण पदार्थं मित्रो नयति तेन नय प्रकाशयेत्यर्थः ।

सोमच्युतं तन्मित्रस्य पथा नयर्तस्य
पथा प्रेतं चन्द्रदक्षिणा यज्ञस्य पथा
सुविता नयन्ती ब्राह्मणमद्य राध्या-

तत् । मित्रस्य । पथा । नय । ऋतस्य । पथा ।
प्रेति । इत् । चन्द्रदक्षिणा इति चन्द्र-दक्षिणाः ।
यज्ञस्य । पथा । सुविता । नयन्तीः ।^४ ब्राह्मणम् ।

कश्चिदाह—सोमयागेन ह्यस्य प्रच्युतं भूर्धनम्*, तदिदानीं दक्षिणार्थं
सदस्यान्न नेतव्यम्† । तदुच्यते—हे सदः सोमयागार्थं च्युतं च्यावनं
अङ्गत्वेनानुप्रवेशो यस्य तत् सोमच्युतं त्वमेव मित्रस्य पथा नयेति ।
उदात्तनिवृत्तिस्वरेण पथस्तृतीयाया उदात्तत्वम् । अधुना दक्षिणा
आह—ऋतस्य पथा प्रेत गच्छत । यज्ञस्याङ्गभावं प्रतिपद्यमानास्सदः
प्रति गच्छत । चन्द्रदक्षिणा, चन्द्रं हिरण्यं तद्दक्षिणं प्रधानं
श्रेष्ठं यासां तादृश्यो गच्छत, हिरण्यसहिता इत्यर्थः । किञ्च—
यज्ञस्य पथा ‘द्वाम्यां गार्हपत्ये जुहोति’ ‡ इत्यादिप्रसिद्धेन मार्गेण
सुविता सुवितेन स्वितेन सुगमेन । ‘सुपां सुलुक्’ इति
तृतीयाया आकारः, ‘सूपमानात्कः’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्,
तन्वादित्वात्सोरुवडादेशः, विकृतत्वादनवग्रहः । ईदृशेन मार्गेण
नयन्तीः नयन्त्यः नीयमानाः प्रवर्तमाना वा । ‘वा छन्दसि’
इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

^४आत्रेयमभ्यर्थयति§—ब्राह्मणमिति ॥ अद्य अस्मिन्नहनि

*तं.—प्रच्युतमभूर्धनम्.

†क.—सदस्यानेतव्यम्.

‡सं. ६-६-१०.

§क. तं. म.—आत्रेयस्येति.

समृषिमार्षेयं पितृमन्तं पैतृमृत्यम्

सुधातुदक्षिणं वि सुवः पश्य व्यन्त-

अथ । राध्यासम् । ऋषिम् । आऋषेयम् । पितृ-
मन्तमिति पितृ-मन्तम् । पैतृमृत्यमिति पैतृ-
मृत्यम् । सुधातुदक्षिणमिति सुधातु-दक्षिणम् ।
“वीति । सुवः । पश्य । वीति । अन्तरिक्षम् । ” यतस्व ।

ब्राह्मणं राध्यासं साधयेयं लभेतेत्यर्थः । अणि द्रष्टारं
वैश्वर्यज्ञम् । आर्षेयम् ऋषेर्वैदार्थज्ञस्यापत्यम् । ‘ इतश्चानिजः ’ इति
ढक् । पितृमन्तं पित्रा सम्यगनुशिष्टम् । स हि पितृगानुच्यते
सदा यस्मै मार्गं पिता । ‘ हस्वनुज्ञां मनुष ’ इति मनुष
उदात्तत्वम् । पैतृमृत्यं पितृमतः पितुरपत्यम् । ‘ बाष्पातिपितृ-
मतां छन्दसि ण्यः ’ । सुधातुदक्षिणं शोभनो धातुस्सुधातुः
धातूनामुत्तमं हिरण्यमुच्यते । तद्वक्षिणा यस्मै स सुधातुदक्षिणः ।
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तत्र च ‘ आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि ’
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

“यजमानमादित्यमीक्षयानि—वि सुवरिति ॥ सुवः स्वर्गमादित्यं
वा विपश्य विशेषेण पश्य । अन्तरिक्षं च विपश्येत्येव ॥

“न सदस्युपवेशयति—यतस्वेति ॥ यतस्व व्याभ्रियस्व मद-
स्यैस्मद्, इदमुपस्थितं कर्म कुर्वित्यर्थः । सदसि स्थिता ऋत्वि-
ज या र्वेपि सदस्याः ॥

रिंक्षं यतस्व सदस्यैरस्मद्दात्रा
देवत्रा गच्छत मधुमतीः प्रदातारमा
विशतानवहायास्मान्देवयानेन प-

सदस्यैः । ¹¹अस्मद्दात्रा इत्यस्मत्-दात्राः । देवत्रेति
देव-त्रा । गच्छत । मधुमतीरिति मधु-मतीः ।
प्रदातारमिति प्र-दातारम् । एति । विशत ।
अनवहायेत्यनव-हाय । अस्मान् । देवयानेनेति
देव-यानेन । पथा । इत । सुकृतमिति सु-

¹¹यजमानो दक्षिणास्समनुदिशति—अस्मद्दात्रा इति ॥ वयं दातारो
यासां तादृश्यो यूयम् । छान्दसोचसमासान्तः । यद्वा—‘ ऋतश्छन्दसि ’
इति कपि प्रतिषिद्धे छान्दसोकारोपजनः । देवता देवान् गच्छत ।
‘ देवमनुष्य ’ इति द्वितीयान्तात्त्राप्रत्ययः । किञ्च—मधुमतीः मधुमत्यः
मधुरगुणाः स्पृहणीयाः । यद्वा—मधुर्वसन्तः, मधुमत्यः बहुवसन्ता
बहुवयस्का इत्यर्थः । पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । ईदृश्यो भूत्वा प्रदातारं
मां यजमानमाविशत फलरूपेण । ‘ वयमिह ’* इत्यादि ब्राह्म-
णम् । किञ्च—अनवहाय । क्लृो ल्यप् । अपरित्यज्यास्मानस्माभिस्स-
हैव वर्तमानाः अस्मच्छरीरपातोत्तरकालमस्माभिस्सहैव देवयानेन
पथेत । देवा येन प्राप्यन्ते तादृशेन मार्गेणेत गच्छत । गत्वा
च सुकृतां लोके सीदत अस्माभिस्सह निषीदत । तत् स्थानं नः
अस्माकं संस्कृतं सम्यगुपभोगयोग्यतया कृतं निष्पन्नं विश्वकर्मणा

धेतुं सूक्तां लोके सीदतु तन्नस्सङ्-

स्कृतम् ॥ ४५ ॥

धाता रातिस्सवितेदं जुषन्तां प्रजा-
पतिर्निधिपतिर्नो अग्निः । त्वष्टा

कृताम् । लोके । सीदतु । तत् । नः । सङ्-
स्कृतम् ॥ ४५ ॥

रूपेण सदस्यैरष्टादश च (॥४३॥) ॥३७॥

‘धाता । रातिः । सविता । इवम् । जुषन्ताम् ।
प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । निधिपतिरिति

ईश्वरेण । ‘सम्पूर्यपेभ्यः’ इति सुट्, ‘सम्पुंकानाम्’ इति
सत्वम्, पूर्ववदनवग्रहः । यद्वा—तत्तत्र नः अस्माकं संस्कृतं
समवायः । ‘समवाये च’ इति सुट् ॥

इति चतुर्थे सप्तत्रिंशोऽनुवाकः.

‘समिष्टयज्ञेषु जुहोति । षड्गमियाणि जुहोति, त्रीणि यज्ञेषु ।
‘यद्वै यज्ञस्य क्रूरम्’* इत्यादि ब्राह्मणम् । तत्र प्रथमा—
धाता रातिरिति त्रिष्टुप् ॥ धाता स्वष्टा, रातिर्दाता सर्वश्रेय-
साम् । ‘मन्त्रे वृष’ इति क्तिन् उदात्तत्वम् । सविता

विष्णुः प्रजया स॒रराणो यजमा-
नाय॒ द्रविणं॑ दधातु । समिन्द्रो॑
मनसा॒ नेषि॑ गोभिस्स॒सू॒रिभिर्म-

। धि-पतिः । नः । अग्निः । त्वष्टा । विष्णुः ।
जयेति॑ प्र-जया । स॒रराण इति॑ सं-रराणः ।
जमानाय॑ । द्रविणम् । दधातु । समिति॑ ।
द्रु । नः । मनसा । नेषि । गोभिः । समिति॑ ।

स्य प्रेरयिता अभ्यनुज्ञाता वा प्रजापतिः परमेष्ठी । स एव
शेष्यते—निधिपतिः निधीयन्ते वेदाः पुरुषार्था वाऽस्मिन्निति
† पाता रक्षिता निधिपतिः । ‘परादिश्छन्दसि बहुलम्’
पुत्तरपदाद्गुदात्तत्वं, इतरत्र तु ‘पत्यावैश्वर्ये’ इति पूर्वप-
कृतिस्वरत्वं । अग्निस्त्वष्टा विष्णुश्चैते धात्रादयस्सर्वे इदं
वैजुषन्तां सेवन्ताम् । एते च धात्रादयो यज्ञतनुर्विशेषा देवता
इत्याः, यथा ‘धाता दीक्षायाम्’* इत्यादि । अधुना
। एवैकैकश उच्यन्ते । एष धात्रादिदेवः प्रजया संरराणः
यग्रममाणः प्रजया उत्पन्त्या हेतुना यजमानाय द्रविणं वरिष्ठं
नादि दधातु । रतिस्ताच्छौलिके चानशि शपश्शुः, रमतेवाऽ
रलोपः ॥

अथ द्वितीया—समिन्द्रो इति त्रिष्टुप् ॥ हे इन्द्र वः
साम् । छान्दसं साहितिकं णत्वम् । मनसा प्राणेन† समी-
नैन गोभिश्च शब्दैस्तुतिलक्षणैश्च सन्नेषि सन्नय संयोजय ।

घव॒न्त्सङ् स्व॒स्त्या । सं ब्रह्म॑णा
 दे॒वकृ॑तं यदस्ति॒ सं दे॒वानां॑ सु॒म॒त्या
 य॒ज्ञिया॑नाम् । सं वर्च॑सा पय॑सा

सूरि॑भि॒रिति॑ सूरि—भिः । म॒घव॑न्नि॒ति मघ—व॒न् ।
 समि॑ति । स्व॒स्त्या । समि॑ति । ब्रह्म॑णा । दे॒वकृ॑त॒-
 मि॑ति दे॒व—कृ॑तम् । यत् । अस्ति॑ । समि॑ति ।
 दे॒वानां॑ । सु॒म॒त्योति॑ सु—म॒त्या । य॒ज्ञिया॑नाम् ।
 ३समि॑ति । वर्च॑सा । पय॑सा । समि॑ति । त॒नूभिः॑ ।

मनस्विनो वाग्मिनश्च कुरु त्वां स्तोतुमित्यर्थः । नयतेर्लेटि शपो
 लुक् । किञ्च—सूरिभिर्विद्वद्भिः होतृप्रभृतिभिस्स्तोत्रकुशलैश्च अस्मा-
 न्सन्नेषि हे मघवन् महाधन स्वस्त्या अविनाशेन वा अस्मान्स-
 न्नेषि । किञ्च—ब्रह्मणा वेदेन, वेदार्थ* ज्ञानेन वा, तदर्थानुष्ठा-
 नेन वा अस्मान्सन्नेषि । किञ्च—यच्चान्यद्देवकृतं देवार्थं कृत-
 मस्ति कर्म अग्निहोत्रादिकं तेनापि सन्नेषि । ‘क्ते च’ इति पूर्व-
 पदप्रकृतिस्वरत्वम् । किञ्च—देवानां यज्ञियानां यज्ञार्हाणां यज्ञ-
 सम्पादितानामग्रचादीनां सुमत्या कल्याणमत्या अनुग्रहबुद्ध्या चास्मान्
 संयोजय । ‘यज्ञार्तिभ्यां घखञौ’ इति घः, ‘मन्त्रे वृष’
 इति उदात्तः क्तिन्, ‘मन्क्तिन्व्याख्यान’ इत्यादिनोत्तरपदान्तोदात्त-
 त्वम्, ‘उदात्तयणः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

३अथ तृतीया—सं वर्चसेति त्रिष्टुप् ॥ वर्चसा बलेन पयसा

सं तनूभिर्गन्महि मनसा स॒ शिवे-
न । त्वष्टा नो अत्र वरिवः कृणो-
तु ॥ ४६ ॥ अनु माष्टु तनुवो
यद्विलिष्टम् । यद्य त्वा प्रयति

अगन्महि । मनसा । समिति । शिवेन । त्वष्टा ।
नः । अत्र । वरिवः । कृणोतु ॥ ४६ ॥ अन्विति ।
माष्टु । तनुवः । यत् । विलिष्टमिति वि-लिष्टम् ।
४ यत् । अद्य । त्वा । प्रयतीति प्र-यति । यज्ञे ।

पालकेन, क्षीरादिना वा, वयं समगन्महि सङ्गता भूयास्म । छान्दसो
लुङ् । ‘मन्त्रे घस ’ इति च्लेर्लुक्, ‘समो गमृच्छि ’ इत्या-
त्मनेपदम् । लङि वा ‘बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् ।
तनूभिश्शरीरैश्च शोभनैस्समगन्महि । शिवेन च कल्याणेन च मनसा
समगन्महि । त्वष्टा च देवो नः अस्माकं अत्र अस्मिन्कर्मणि
अस्मिन्नेव वा जन्मनि वरिवः वरणीयं धनं कृणोतु करोतु ।
किञ्च—अनुमाष्टु शोधयतु च अस्माकं तनुवः शरीरात् यद्वि-
लिष्टं विलग्नं विगुणीकृतकर्मनिमित्तं पापं तत्सर्वं विशोधयतु ।
लिशेर्विशेर्वा [लिशेर्विपूर्वात्?] निष्ठायां ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

४ अथ चतुर्थी—यद्येति त्रिष्टुप् ॥ अद्यास्मिन्नहनि प्रयति
वर्तमाने अविच्छेदेन वितायमानेस्मिन्यज्ञे । ‘शतुरनुमः’ इति
सप्तम्या उदात्तत्वम् । हे अग्ने यत् यदर्थं त्वां होतारं अवृ-

यज्ञे अस्मिन्नग्रे होतारमवृणीमही-
ह । ऋधगयादृधगुताशमिष्ठाः प्रजा-
नन् यज्ञमुप याहि विद्वान् । स्व-
गा वो देवास्सदनमकर्म य आजग्म

अस्मिन् । अग्रे । होतारम् । अवृणीमहि । इह ।
ऋधक् । अयाट् । ऋधक् । उत । अशमिष्ठाः ।
प्रजानन्निति प्र-जानन् । यज्ञम् । उपेति । याहि ।
विद्वान् । 'स्वगेति स्व-गा । वः । देवाः । सदन-

णीमहि वृत्तवन्तो वयमिहास्मिन्प्रयोजने एतदनुरूपमेव त्वया
कृतमिति प्रदर्शयति—कथं ? ऋधक् समृद्धं वैगुण्यं यथा न
भवति तथा अयाट् अयाशीः । यजेर्लुङि सिचिवृद्धौ 'बहुलं
छन्दमि' इतीडभावः* । यत एवमतस्त्वमेव प्रजानन् आत्मीयमधि-
कारं जानन् अनुसन्धानः इत्थमित्थं कृतवानसि, तस्मात् भूयोपि
अस्मदीयं यज्ञं पुनःपुनरुपयाहि आगच्छ विद्वान् सर्वार्थसाध-
नोपायज्ञस्त्वम् ॥

‘अथ पञ्चमी—स्वगा व इति त्रिष्टुप् ॥ हे देवाः वः युष्माकं
सदनं स्थानं स्वगा अकर्म स्वगाकृतवन्तो वयम् । स्वगेति निपातः
यथास्वकरणं द्योतयति, यथायथममहूर्णस्थानं कृतवन्तो वयमि-

* 'ऋधगुताशमिष्ठाः' इत्यस्य व्याख्या कचिदपि भट्टभास्कराचार्येण न दृश्यते ।
[‘उत अपि च त्वं ऋधक् समृद्धं अशमिष्ठाः अस्मद्विप्राशान्तिमकार्षीः । शमेर्लु-
ङि सिचि इडावः’ इति भाष्येण भवितव्यम्.]

सर्वनेदं जुषाणाः । जक्षिवांसः
पपिवांसश्च विश्वेस्मे धत्त वसवो
वसूनि । यानाह उशतो देव

म् । अकर्म । ये । आजग्मेत्या-जग्म । सर्वना ।
इदम् । जुषाणाः । जक्षिवांसः । पपिवांसः ।
च । विश्वे । अस्मे इति । धत्त । वसवः । वसूनि ।
⁶यान् । एति । अवहः । उशतः । देव । देवान् ।

त्यर्थः । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक्, 'छन्दस्यु-
भयथा' इति तिङ् आर्धधातुकत्वात् डिच्चाभावः । देवा विशे-
ष्यन्ते—ये यूयमिदमिदानीं सवना सवनानि आजग्म आगताः
जुषाणाः प्रीयमाणास्सेवमाना वा, तेषां सदनमकर्मेति । 'सुपां
सुलुक्' इतिदमो विभक्तेर्लुक् । सवनशब्दात् 'शेष्ठन्दसि' इति
शेर्लोपः । जुषतेस्ताच्छीलिके चानशि शपो लुक् । ते विश्वे
सर्वेपि यूयं जक्षिवांसः सवनीयपुरोडाशादि भक्षितवन्तः पपिवांसश्च
सोमं पीतवन्तः हे वसवः लोकानां वासयितारः अस्मे अस्मासु
धत्त स्थापयत वसूनि धनानि । 'लिव्यन्यतरस्याम्' इत्यदेर्घस्त्वा-
देशः । अस्मच्छब्दात्परस्यास्सप्तम्याः 'सुपां सुलुक्' इति शे
आदेशः ॥

⁶अथ षष्ठी—यानावह इति त्रिष्टुप् ॥ हे अग्ने देव दीप्यमा-
न यान् देवान् उशतः हवींषि कामयमानान् । 'शतुरनुमः'
इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । आवहः आहूतवानसि तान् देवान्प्रेरय

देवान्तान् ॥ ४७ ॥ प्रेरय स्वे अ-
ग्ने सधस्थे । वहमाना भरमाणा
हवीःपि वसुं घर्मं दिवमा तिष्ठतानु ।
यज्ञं यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छ स्वां

तान् ॥ ४७ ॥ प्रेति । ईरय । स्वे । अग्ने ।
सधस्थ इति सध-स्थे । वहमानाः । भरमाणाः ।
हवीःपि । वसुम् । घर्मम् । दिवम् । एति ।
तिष्ठत । अनु । यज्ञं । यज्ञम् । गच्छ । यज्ञप-

स्वे आत्मीये सधस्थे सहस्थाने, यत्र ते सह तिष्ठन्ति तत्र
प्रस्थापय । 'सुपि स्थः' इति तिष्ठतेः कः, 'सधमाधस्थयोः'
इति सहस्य सधादेशः । अधुना देवान्प्रत्याह—हे देवा यूय-
मपि हवींषि वहमानाः रथादिभिर्वाहनैः बाहयन्तः भरमाणा
हम्नादिभिर्धारयन्तः । यद्वा—भुक्तशेषाण्यपत्याद्यर्थं परिपालयन्तः
वसुं सर्वस्य लोकस्य वामयितारं घर्ममादित्यमातिष्ठत प्राप्नुत ।
अनु अनन्तरं च दिवं द्युलोकमातिष्ठत ॥

यज्ञं यज्ञमित्यादीनि त्रीणि यजूंषि ॥ हे यज्ञ यज्ञं पर-
मात्मानं विष्णुं गच्छ येन त्वं प्रतिष्ठितस्स्याः । अनन्तरं यज्ञ-
पतिं यज्ञपात्रयितारं यजमानं गच्छ फलप्रदानेन । अनन्तरं
च स्वामात्मीयां योनिं गच्छ, योनिः कारणं सर्वपरिस्पन्दहेतु-
वर्तिन्या परमेश्वरस्य क्रियाशक्तिः । यथा—'वाताद्वा अध्व-

योनिं गच्छ स्वाहैष ते यज्ञो यज्ञ-
पते सहसूक्तवाकस्सुवीरस्स्वाहा दे-
वा गातुविदो गातुं वित्वा गातु-

तिमिति यज्ञ-पतिम् । गच्छ । स्वाम् । योनिम् ।
गच्छ । स्वहा । ^१एषः । ते । यज्ञः । यज्ञपतु
इति यज्ञ-पते । सहसूक्तवाक इति सहसूक्त-
वाकः । सुवीर इति सु-वीरः । स्वाहा । ^२देवाः ।
गातुविदु इति गातु-विदुः । गातुम् । वित्वा ।

र्युर्यज्ञं प्रयुङ्क्ते * इति । तां गच्छ । स्वाहा स्वाहुतमिदमा-
ज्यमग्नयेस्त्विति ॥

^१अथ द्वितीयम्—हे यज्ञपते यजमान एष यज्ञसहसूक्त-
वाकः सूक्तवाकसहितः विविधस्तोत्रकः सुवीरः शोभनैर्वीरैः
पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तः तद्धेतुतां प्रतिपाद्यमानः ते तव स्वाहुतमिदमा-
ज्यमग्नयेस्तु, इत्थमिदं तव भूयादिति ॥

^२अथ तृतीयम्—देवा गातुविद इति ॥ व्याख्यातं† ‘वाजस्य
मा प्रसवेन’ इत्यत्र । देवा गातुविदः गतिज्ञाः गातुं मार्गं वित्वा
लब्ध्वा आगमनकाले यत्र स्थितास्ते यूयं गातुमित तमेव मार्गं
समाप्ते कर्मणि गमनाय भजत । किञ्च—हे मनसस्पते सर्वभूताना-
मन्तरात्मतया मनसोपि पते देव इममस्माकं यज्ञं देवेष्वग्न्यादि-

मित् मनसस्पत इमं नो देव देवेषु
यज्ञं स्वाहा वाचि स्वाहा वाते
धाः ॥ ४८ ॥

उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय

गातुम् । इत् । मनसः । पते । इमम् । नः ।
देव । देवेषु । यज्ञम् । स्वाहा । वाचि । स्वाहा ।
वाते । धाः ॥ ४८ ॥

कृणोतु नानृष्टार्चत्वारिंशच्च (॥४४॥)॥३८॥

उरुम् । हि । राजा । वरुणः । चकार ।

पु धाः धेहि स्थापय । एवं हि सरस्वत्याह । तदनन्तरं
वाचि वाग्देवतायां शब्दे ब्रह्मणि धाः स्थापय । ततः पश्चा-
दिमं यज्ञं वाते सर्वक्रियाधारे धाः स्थापय, यस्मादयं यज्ञः
प्रयुक्तः तत्रैव वाते स्थापय । 'वाताद्वा अध्वर्युर्यज्ञं प्रयुङ्क्ते' *
इत्यादि ब्राह्मणम्, 'वासिष्ठी ह सात्यहव्यः' † इत्यादि च ॥

इति चतुर्थे अष्टत्रिंशोऽनुवाकः.

^१अवभृथार्थमन्तरेण चात्वाल्लोकरावुपनिष्क्रामति—उरुं हि राजेति
त्रिष्टुभा ॥ वरुणो हि राजा सूर्यायान्वेतवै सूर्यमन्वेतुमनुक्रमेण

पन्थामन्वेत॒वा उ॑ । अ॒पदे॒ पादा॒ प्र-

सूर्या॑य । पन्था॑म् । अन्वे॑त॒वा इत्यनु॑-ए॒त॒वै ।
उ॒ । अ॒पदे॒ । पादा॑ । प्र॒तिधा॑तव॒ इति॑ प्र॒ति-धा॑त-

गन्तुं उरुं विस्तीर्णं पन्थां पन्थानं मार्गं चकार करोति,
साधुनि कर्मणि पुरुषं प्रवर्तयन् अभ्युदयेन योजयतीत्यर्थः ।
उ इत्यवधारणे, वरुण एव हि राजा इत्थं करोति ।
किञ्च— स एव अपदे अपदनीयस्थाने असाधुनि कर्मणि पादा
पादान् प्रतिधातवे प्रतिधातुं अकः करोति पुरुषं प्रवर्तयतीत्यर्थः ।
कथमित्याह—उतापवक्ता अप्यवदिता यः परोक्षे परिवदति पिशुनो
यश्च* हृदयाविधः प्रत्यक्षमेवाप्रियाणि वदन् हृदयादि विध्यति,
वरुणेनैव हि प्रेरितस्तथातथा पुरुषो भवति, सोस्मान् साधुनि
कर्मणि पदं कारयत्विति शेषः । अन्य आह—अपदे अनाल-
म्बेन्तारिक्षे अन्वेतवै अनुक्रमेण गन्तुं सूर्यस्य पन्थां पन्थानमुरुं
वरुणो राजा यस्माच्चकार, तस्मात्सोस्माकमपि पादान् प्रतिधातुं
विस्तीर्णं पन्थानं अकः करोतु अवभृथार्थमपि; यो नामापवक्ता पुरुषो
हृदयाविधश्च सोस्माकमवभृथार्थं मार्गं करोतु गमनप्रतिबन्धं मा
कार्षीदित्यर्थः । चकारेत्यस्य ‘हि च’ इति निघातप्रतिषेधः ।
सूर्यशब्दात्कर्मणस्सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । पथ आत्वं व्यत्ययेन द्विती-
यायामपि भवति । अनुपूर्वादेतेः ‘तुमर्थे सेसेन्’ इति तवैप्रत्ययः,
‘तवै चान्तश्च युगपत्’ इत्येतेस्तवैप्रत्ययान्तस्य युगपत्प्रकृतिस्वर-
त्वम् । ‘सुपां सुलुक्’ इति पादशब्दाद्वितीयाया आकारः ।
प्रतिपूर्वाद्दिधातेस्तेनैव सूत्रेण तवेन्प्रत्ययः । ‘तादौ च’ इति गतेः

*तं—अपिच.

तिधातवेकरुतापवृक्ता हृदयाविध-
श्चित् । शतं ते राजन्भिपजस्सहस्र-
मुर्वी गम्भीरा सुमतिष्ठे अस्तु ।

वे । अकः । उत । अपवृक्ते त्यप-वृक्ता ।
हृदयाविध इति हृदय-विधः । चित् । "शतम् ।
ते । राजन् । भिपजः । सहस्रम् । उर्वी ।
गम्भीरा । सुमतिरिति सु-मतिः । ते । अस्तु ।
बाधस्व । द्वेषः । निरुक्तिमिति निः-रुक्तिम् ।

प्रकृतिस्वरूपम् । कर्णेनेच्छान्दमे लुङि 'मन्त्रे धस' इति श्लोके ।
हृदयं विध्यतीति हृदयाविधः । क्रियन्तादकारोपजनश्छान्दसः,
'नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिमहितनिगु कौ' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । बहुव-
चनान्तमेव वा । चिदिति चार्थे उपमार्थे वा ॥

'अपो दृष्ट्वा यजमानं वाचयन्ति—शतं ते राजन्निति त्रिष्टुभम् ॥
हे राजन् वरुण अपामधिष्ठातः शतं बहवस्सहस्रं बहुतमाश्च ते
तव भिपजः पापस्य शमनहेतवस्सन्ति, तस्मात्त्वत्प्रसादात् अस्म
त्पापमपि ते शमयन्स्विति शेषः । किञ्च—उर्वी महती गम्भीरा दुरय-
गाहा च ते सुमतिः कल्याणी मतिरस्तु अस्मदनुग्रहपरैव सर्वदा
भूयात् । 'सुमत्तत्तनशुगु' इति संहितायां पत्वम् । किञ्च—बाध-
स्व विनाशय द्वेषः द्वेषान् । विजन्ताच्छम् । जातौ वा एकव-
चनम् । द्वेषांमि रक्षप्रभृतीनीत्यर्थः । निरुक्तिं च बाधस्व
पराचैः पराङ्मुखीभूताम् । उच्चैरादिवदव्ययं द्रष्टव्यम् । निरुक्तिमिति

बाधस्व द्वेषो निरुक्तिं पराचैः कृतं
चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्मत् । अभि-
ष्ठितो वरुणस्य पाशोऽग्रेरनीकमप
आ विवेश । अपां नपात्प्रतिरक्षन्-

पराचैः । कृतम् । चित् । एनः । प्रेति । मुमुग्धि ।
अस्मत् । ^३अभिष्ठित इत्यभि-स्थितः । वरुणस्य ।
पाशः । ^४अग्रेः । अनीकम् । अपः । एति ।
विवेश । अपाम् । नपात् । प्रतिरक्षन्निति प्रति-

प्रादिसमासेव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गतिसमासे 'तादौ च'
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । किञ्च—चेदर्थे चिच्छब्दः । कृतं चिदेनः
पापं अस्मत्तः प्रमुमुग्धि प्रकर्षेण मोचय । व्यत्ययेन शपश्छुः ॥

^३अधितिष्ठति—अभिष्ठित इति विराजैकपदया ॥ अभिष्ठितः अभि-
भूय क्रान्तोस्माभिर्वरुणस्य पाशः ॥

^४अप्सु बर्हिः प्रास्यति—अग्रेरनीकमिति त्रिपदया विराजा ॥
हे अपान्नपात् अपान्नतः चतुर्थः । 'सुबामन्त्रिते' इति पराङ्गव-
द्भावे षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य षाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अग्रे-
स्तवानीकं मुखं अपः अब्रूयं आविवेश । तस्मादसुर्यं असुरस्य
स्वं असुरैः क्रियमाणं यज्ञविघातं प्रतिरक्षन् प्रतिनिवारयन् तत्प्र-
तिनोदेनास्मान्नक्षन् दमेदमे यज्ञगृहेयज्ञगृहे यागेयाग इत्यर्थः ।
समिधं समित्स्थानीयं तव समिन्धनं इदं बर्हिः हे अग्रे यक्षि

सूर्यं दमेदमे ॥४९॥ समिधं यक्ष्यमे ।

प्रति ते जिह्वा घृतमुच्चरण्येत्स-

मुद्रे ते हृदयमुप्सर्वन्तः । सं त्वा

रक्षन् । असूर्यम् । दमेदम् इति दमे-दमे ॥४९॥

समिधमिति सं-इधम् । यक्षि । अग्ने । प्रतीति ।

ते । जिह्वा । घृतम् । उदिति । चरण्येत् ।

समुद्रे । ते । हृदयम् । अप्स्वित्यप्-सु । अन्तः ।

समिति । त्वा । विशन्तु । ओषधीः । उत ।

स्वीकुरु तेन मङ्गतो भव । मङ्गतिकरणे यजिः, ऐष्टि 'बहुलं
च्छन्दमि' इति शेषो लुक् ॥

तत्सृवाहुन्याभिजुहोति—प्रति त इति त्रिष्टुभैकपदया ॥ हे अग्ने
नव जिह्वा घृतं प्रतीत्य उच्चरण्येत् उत्क्षिप्य भक्षयतु । चरण
गते कण्ड्वारिः ॥

"अप्सु स्तुचं प्रतिष्ठापयति—समुद्र इति त्रिष्टुभैकपदया ॥
हे अग्ने नव हृदयं जुह्वल्लक्षणं समुद्रे समुन्दनशीलास्वप्सु अन्त-
रपां मध्ये प्रतिष्ठापयामीति शेषः । 'ऊडिदम्' इत्यब्रचस्त-
प्तस्युदात्ता, 'उदात्तस्वरिनयोः' इति ततः परस्यानुदात्तस्य संहि-
तायां स्वरितत्वम् ॥

"तामहिः पुरयति—मन्वेति त्रिष्टुभैकपदया ॥ हे जुहु त्वामोषधीः
ओषधयस्तंविशन्तु समागच्छन्तु स्वदीयेन कर्मणां सिद्धा भवन्तु ।
उत अपिच आपश्च माशादिदानीं त्वां संविशन्तु प्राप्नुवन्तु ।
ओषधीरिति पूर्ववत्पूर्वमवर्णदीर्घः ॥

विशन्त्वोषधीरुतापो यज्ञस्य त्वा
यज्ञपते हविर्भिः । सूक्तवाके नमो-
वाके विधेमावभृथ निचङ्कुण निचे-

आपः । ^१यज्ञस्य । त्वा । यज्ञपत इति यज्ञ-
पते । हविर्भिरिति हविः-भिः । सूक्तवाक इति
सूक्त-वाके । नमोवाक इति नमः-वाके ।
विधेम । ^२अवभृथेत्यव-भृथ । निचङ्कुणोति नि-
चङ्कुण । निचेरुरिति नि-चेरुः । असि । निच-

^१ता अप्सु जुहोति—यज्ञस्येति द्विपदया त्रिष्टुभा ॥ हे यज्ञ-
पते यजमान यज्ञस्य सूक्तवाके सूक्तवाकप्रतिष्ठे फले नमोवाके
नमोवाकप्रतिष्ठे फले त्वां विधेम स्थापयामः । स्थापनकर्मात्र
विदधातिः । हविर्भिराभिरङ्गिः अप्सु हूयमानाभिः विधेमेति ॥

^२अप्सु अवभृथद्रव्याण्यवकिरति—अवभृथेति । अतः पराणि
यजूंषि ॥ अवभ्रियन्ते उत्सृज्यन्ते कानि चिद्रव्याण्यस्मिन्नित्यव-
भृथः कर्मविशेषः । ‘अवे भृजः, इति कथन्प्रत्ययः । हे
अवभृथ । कर्मण इदमामन्त्रणम्, तदभिमानिन्या देवताया वा
वरुणस्य । हे निचङ्कुण* नीचैः कणति शब्दं करोति अव-
कीर्णद्रव्यद्वारेणेति निचङ्कुणः । कुणतेर्यङ्कुगन्तात्पचाद्यचि छान्दसं
सम्प्रसारणम्, कुण शब्दोपकरणयोः, इत्यस्माद्वा, ‘न धातु-
लोप आर्धधातुके’ इति गुणाभावः । ‘घञर्थे कविधानम्’

*गै.-देवताया वा आमन्त्रणं । हे वरुण.

रुग्मि निचङ्कुणाव देवैर्देवकृतमेनो-
याडव मर्त्यैर्मर्त्यकृतमुरोरा नो देव

ङ्कुणेति नि-चङ्कुण । अवेति । देवैः । देवकृतमिति
देव-कृतम् । एनः । अयाड् । अवेति । मर्त्यैः ।
मर्त्यकृतमिति मर्त्य-कृतम् । उरोः । एति ।

इति बाधिकरणे कः, निभृतशब्दकरद्रव्याधिकरणत्वात् । निच-
रुग्मि निभृतं चरसीति निभृतं वा चरत्यग्मिभित्तियोगादिके
उपन्यये छान्दसमेत्वम् । अवरं क्रियमाणोमीत्यर्थः, निगू-
दचरद्रव्याभिप्रायं वा । किञ्च—हे निचङ्कुण । व्याख्यातम् ।
निरोहितद्रव्याभिप्रायम् । यद्वा—कण निमीलने, छान्दसममेत्वम् ।
कण गतो वा । यन्नाम किञ्चिद्देवकृतं देवेषु कृतमस्माभिरेतः
पापं सम्यगनुष्ठानाभावनिमित्तम् । सप्तमीपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
नस्मयं देवैस्मह अवायाड् अवाशीः अवयज विनाशयेत्यर्थः ।
अवयजिर्विनाशो वर्तते । यच्च मर्त्यकृतं मर्त्येषु कृतं पापम् ।
पूर्ववन्स्वरः । तच्च मर्त्यैस्महावयज । यजेश्छान्दसे लुङि रिचिवृद्धौ
'बहुलं छन्दमि' इति तदभावः । किञ्च—हे देव उरोर्विस्ती-
र्णार्त् रिपः हिंसितुः हिंसायां वा । रिपेः क्विबन्तात्, 'सावे-
काचः' इति पञ्चम्या उदात्तत्वम्, 'पातौ च बहुलम्' इति
तस्यास्मंहितायां सत्वम् । नतो नः अम्मानापाहि परिपाहि ॥

रिषस्पाहि सुमित्रा न आप ओष-
धयः ॥५०॥ सन्तु दुर्मित्रास्तस्मै
भूयासुर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो
देवीराप एष वो गर्भस्तं वस्सुप्री-

नः । देव । रिषः । पाहि । ¹⁰सुमित्रा इति
सु-मित्राः । नः । आपः । ओषधयः ॥५०॥ सन्तु ।
दुर्मित्रा इति दुः-मित्राः । तस्मै । भूयासुः ।
¹¹यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् ।
द्विष्मः । ¹²देवीः । आपः । एषः । वः । गर्भः ।
तम् । वः । सुप्रीतमिति सु-प्रीतम् । सुभृतमिति

¹⁰अञ्जलिनाऽप उपवहति—सुमित्रा इति ॥ आप ओषध-
यश्च नः अस्मभ्यं सुमित्रास्तन्तु शोभनं मित्रं* यासाम् । ‘न-
ञ्जुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

¹¹द्वेष्टारं द्वेष्ट्यं च प्रतिरुक्षति—योस्मान्द्वेष्टि यं च वयं
द्विष्मस्तस्मै आप ओषधयश्च दुर्मित्रा भूयासुः दुष्टं मित्रं मित्रवद्भर्त-
मानं यासाम् । छान्दसमन्तोदात्तत्वम् ॥

¹²ऋजीषमप्सु प्लावयति—देवीराप इति ॥ हे देवीः देव्यः
आपः । पूर्ववद्दीर्घः, ‘विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्’ इति
प्रथमस्याविद्यमानवच्चनिषेधाद्वितीयं निहन्यते । एष ऋजीषाख्यो
वो युष्माकं गर्भः युष्मत्प्रभवः । अतस्तं वः युष्मदर्थं सुप्रीतं
युष्माकं सर्वलोकस्य अतिशयेन प्रीतिकरं सुभृतं सुष्ठु गुप्तं च

*क. तं. म—मित्रं वा.

तु॒ सु॒भू॒तम॒कर्म॒ दे॒वेषु॒ न॒स्सु॒कृतो॑
 ब्रू॒तात्प्र॒तियु॒तो वरु॑णस्य॒ पाशः॒ प्र-
 त्य॒स्तो वरु॑णस्य॒ पाशः॒ एधो॑स्येधि-
 पीम॒हि स॒मिदि॑सि॒ तेजो॑सि॒ तेजो॑

सु-भू॒तम् । अ॒कर्म॒ । दे॒वेषु॒ । नः॒ । सु॒कृत॒ इति॑
 सु-कृतः॑ । ब्रू॒तात् । ^{११}प्र॒तियु॒त॒ इति॑ प्र॒ति-यु॒तः ।
 वरु॑णस्य । पाशः॑ । प्र॒त्यस्त॒ इति॑ प्र॒ति-अ॒स्तः ।
 वरु॑णस्य । पाशः॑ । ^{१२}एधः॑ । अ॒सि । ए॒धिपी॒महि॑ ।
^{१३}स॒मिदि॑ति॒सं-इत् । अ॒सि । तेजः॑ । अ॒सि । तेजः॑ । म॒यि ।

अकर्म कृतवन्तो वयम् । 'मन्त्रे यम' इति च्छेदक, 'गति-
 रन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अतोऽस्मानपि ययं देवेषु
 सुकृतमप्युक्तं कृतवन्तो ब्रूतात् ब्रूत । 'तस्य तात्' इति ताददेशः ॥

^{११}अपामन्तं प्रनियोति—प्रतियुत इति ॥ प्रतियुतः प्रत्येकं
 पृथक्कृतः वरुणस्य पाशः । पृथक्कृत्य च प्रत्यस्तः प्रतिक्षिप्तः
 विनाशित इत्यर्थः । पूर्ववद्वेदेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

^{१२}प्रपेयं समिधः कुर्वते—एधोभीति ॥ हे समित् एधोसि एधनी
 वर्धनी त्वमग्रेः । अनस्तादृश्या त्वया वयमपि एधिपीमहि वृद्धिं
 प्राप्नुयामः । यद्वा—तादृश्या त्वया अग्निं वर्धयेम ॥

^{१३}आहवनीये समिधमभ्यादधाति—समिदिति ॥ समित्समिन्ध-
 नी मन्दीपनी त्वमग्रेऽग्निं । तस्मात्तेजोसि तेजस्ताधनमग्रेऽसि ।
 तादृशी सा त्वम्मस्यपि तेजो धेहि स्थापय ॥

मयि धेह्यपो अन्वचारिषः रसेन
समसृक्षमहि । पर्यस्वाः अग्रे आर्ग-
मं तं मा सः सृज वर्चसा ॥५१॥

धेहि । ¹⁶अपः । अन्विति । अचारिषम् । रसेन ।
समिति । असृक्षमहि । पर्यस्वान् । अग्रे । एति ।
अगमम् । तम् । मा । समिति । सृज ।
वर्चसा ॥ ५१ ॥

दमेदम् ओषधय आ पट् (॥४५॥) ॥३९॥

¹⁶आहवनीयमुपतिष्ठते—अप इत्यनुष्ठुभा ॥ *हे अग्रे अपः
कर्म । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । अप्शब्द एव वा कर्मणि वर्त-
ते । ‘ऊडिदम्’ इति शस उदात्तत्वम् । अपोवभृथाख्यं
कर्मान्वचारिषमानुपूर्व्येण कृतवानस्मि । अतो वयं सर्वेपि रसेन
फलेन समसृक्षमहि सङ्गतास्मः । वचनव्यत्ययो वा, समसृक्षमहि ।
सङ्गतोस्मि । ‘लिङ्गिचावात्मनेपदेषु’ इति सिचः कित्वम् ।
हे अग्रे पर्यस्वानन्नवान् हविर्भिस्तद्वान् त्वामागममागतोस्मि ।
‘आतोऽटि नित्यम्’ इति संहितायां रुत्वम् । तस्मान्त्वां प्राप्तं
मा संसृज संयोजय वर्चसा बलेन* ॥

इति चतुर्थे एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः.

*क—वर्चसा दीप्त्या वा बलेन । म—वर्चसा दीप्त्या वह बन्धने ।

यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानो-
मर्त्यं मर्त्यो जोह्वीमि । जातवेदो
यशो अस्मासु धेहि प्रजाभिरग्ने

१यः । त्वा । हृदा । कीरिणा । मन्यमानः ।
अमर्त्यम् । मर्त्यः । जोह्वीमि । जातवेद इति
जात-वेदः । यशः । अस्मासु । धेहि । प्रजा-
भिरिति प्र-जाभिः । अग्ने । अमृतत्व मित्यमृत-

एवमाध्वरिका मन्त्रा अवभृथान्तास्समाप्ताः । अतः परमन्त्रयो-
नुवाको याज्या, वैश्वदेवं काण्डम् ॥

१त्र 'अग्नये पुत्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय
पुत्रिणे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रजाकामः' * इत्यस्याग्नेयस्य पुरोनु-
वाक्या—यस्त्वेति त्रिष्टुप् । इयादेशद्वयेन तृतीयपादः पूर्यः ॥
हे अग्ने जातवेदः जातानां वेदितः जातधन वा, योहं मर्त्यः
मरणधर्मा मनुष्यः त्वाममर्त्यममरणधर्माणां हृदा मनसा कीरिणा
कीर्तयता गुणकीर्तनशीलेन । कीर्तयतेर्ण्यन्तान् 'अच इः' इतीप्र-
त्यये धातोरन्त्यलोपशब्दान्दमः । ईदृशेन हृदयेन त्वां मन्यमानः
जानन् जोह्वीमि भृशमाह्वयामि । ह्वयतेः 'अभ्यस्तस्य च'
इति सम्प्रसारणम् । यद्वा—त्वदर्थमिदं हविर्जुहोमि । उभयत्रापि
यङ्गुण्णाल्लङ्, 'अनुदात्ते च' इत्याद्युदात्तत्वम् । येषां सम्बन्धी
तवाह्वाताहं, तेष्वस्मासु पुत्रपौत्रेषु यशो धेहि स्थापय यशस्विन

अमृतत्वमश्याम् । यस्मै त्वं सु-
कृते जातवेद उ लोकमग्रे कृणव-
स्योनम् । अश्विनं स पुत्रिणं
वीरवन्तं गोमन्तं रयिं नशते स्व-

त्वम् । अश्याम् । ^२यस्मै । त्वम् । सुकृत इति
सु-कृते । जतवेद इति जात-वेदः । उ ।
लोकम् । अग्रे । कृणवः । स्योनम् । अश्विनम् ।
सः । पुत्रिणम् । वीरवन्तमिति वीर-वन्तम् ।
गोमन्तमिति गो-मन्तम् । रयिम् । नशते ।

स्सर्वानस्मान्कुरु । किञ्च—ताभिः प्रजाभिः पुत्रादिभिरविच्छिन्नाभि-
स्सहाहममृतत्वं दीर्घायुष्यमश्यां प्राप्नुयाम् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

^२तत्रैव याज्या—यस्मा इति त्रिष्टुप् । वीरवन्तमिति तृतीयपा
दान्तः ॥ हे अग्रे जातवेदः यस्मै सुकृते शोभनानि कर्माणि
कृतवन्ते । उ इत्यवधारणे । (यस्त्वा समिष्टयजूंषि 'उकाररूपः
प्लुत उदात्तः' इत्युदात्तः प्लुतः ।)* यस्मा एव यदर्थमेव स्योनं
सुखं लोकं स्थानं कृणवः कुर्याः । कृवि हिंसाकरणयोः, लेट्,
'धिन्विकृण्व्योर च' इत्युप्रत्ययः, 'लेटोडाटौ' इत्यडागमः । स
एव अश्वदिसहितं रयिं धनं स्वस्ति अविच्छेदेन नशते प्राप्नोति ।
नशतिर्गतिकर्मा । स एव त्वत्प्रसादाद्ब्रह्मभू भवति, अश्वपुत्रपौ-
त्रादिमांश्च भवति, अन्यैश्च विक्रान्तैः पुरुषैस्तद्वान् भवति,
गोमहिष्यादिसङ्घातस्वामी महाधनश्च भवतीति ॥

* () एतच्चिह्नान्तर्गतं वाक्यं सत्वषु कोशेषु दृश्यमानमपि प्रकृतासङ्गतमिव भाति ॥

स्ति । त्वे सु पुत्र शवसोवृत्रन्का-
मकातयः । न त्वामिन्द्राति रिच्यते ।

स्वस्ति । त्वे इति । स्विति । पुत्र । शवसः ।
अवृत्रन् । कामकातय इति काम-कातयः ।
न । त्वाम् । इन्द्र । अतीति । रिच्यते ।

“अथेन्द्रस्य पुत्रो नृवाक्या—त्वे इति गायत्री ॥ त्वे त्वयि ।
'गृपां मुलुक' इति ममग्येकवचनस्य शेषादिशः । हे
शवसो बलस्य पुत्र । महाबलश्च बलाज्जात इत्युपचयेत् । 'परमपि-
च्छन्दमि' इति परमपि पष्ठचन्तं पूर्वगामन्त्रितं प्रत्यङ्गपठयतीति
पष्ठचन्तामन्त्रितममुदागम्याष्टमिकमामन्त्रितमवामुदात्तत्वम् । कामका
तयस्मृतयः कामा वाञ्छितानि कायन्ते *प्रार्थ्यन्ते याभिन्ताः
कामकातयः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तास्त्वय्येव
स्ववृत्रन शोभनं वर्तन्ते त्वय्येव महाबले क्रियमाणारस्तुतयश्शोभन्ते,
न पुम्यान्तरवदनर्थकाभिधानतां प्रतिपद्यन्ते । वृत्रेश्छान्दसो लुङ्,
'द्युक्चो लुङि' इति परस्मैपदम्, द्युतादित्वादङ्, 'बहुळं
छन्दमि' इति रुट् । यदुक्तं त्वय्येव स्तुतयश्शोभनवृत्तय इति
तदेव समर्थयन्ते—हे इन्द्र तामां स्तुतीनां मध्ये एकापि त्वां
नानिरिच्यते त्वां निहाय न प्रवर्तते सर्वा अपि त्वद्विपया एवा-
त्मानं लभन्ते ॥

उ॒क्थउ॒क्थे सोम॒ इन्द्रं॑ म॒माद॒ नी॒थे-
नी॒थे म॒घवा॑नम् ॥५२॥ सु॒तासः॑ ।
यद्भिः॑ स॒बाधः॑ पि॒तरं॑ न पु॒त्रास्स-
मा॒नद॑क्षा अव॒से ह॒वन्ते॑ । अ॒ग्ने

४उ॒क्थउ॒क्थ इत्यु॒क्थे-उ॒क्थे । सोमः॑ । इन्द्रं॑ ।
म॒माद॒ । नी॒थेनी॒थ इति॑ नी॒थे-नी॒थे । म॒घवा॑न-
मि॒ति म॒घ-वा॑नम् ॥ ५२ ॥ सु॒तासः॑ । यत् ।
ई॒म् । स॒बाध॒ इति॑ स-बाधः॑ । पि॒तरं॑ । न । पु॒त्राः ।
स॒मा॒नद॑क्षा इति॑ स॒मा॒न-द॑क्षाः । अव॒से । ह॒वन्ते॑ ।

४तत्रैव याज्या—उक्थउक्थ इति त्रिष्टुप् ॥ उक्थउक्थे
शस्त्रेशस्त्रे सोम इन्द्रं ममाद मादयति तर्पयति । मदेर्ण्यन्ताच्छा-
न्दसो लिट्, ' बहुळमन्यत्रापि ' इति णिलुक् । ' अनुदात्तं च '
इति द्वितीयस्योक्थशब्दस्यानुदात्तत्वम् । किञ्च—नीथेनीथे स्तोत्रे-
स्तोत्रे सुतासः अभिषुतास्सोमाः मघवानं महाधनं इन्द्रं मादयति ।
आज्जसेरसुक् । किञ्च—यत् यदा खलु सबाधः बाधासहिताः
शत्र्वादिभिर्बाधिता भवन्ति पुरुषाः । व्यत्ययेन समासान्तोदा-
त्तत्वम् । तदा तेपि पितरन्न पितरमिव पुत्राः अवसे रक्षणाय
इन्द्रमेव हवन्ते ह्वयन्ति । पूर्ववत्सम्प्रसारणम् । ईमित्यवधारणे ।
समानदक्षाः, दक्षः पिता, समानपितृका इत्यर्थः । इन्द्र एव
सर्वेषां समानः पितेति ॥

रसेन तेजसा जातवेदो वि रोचसे ।
 रक्षोहामीवचातनः । अपो अन्व-
 चारिपः रसेन समसृक्षमहि । पय-
 स्वाः अग्न आगमं तं मा सः सृज

‘अग्ने । रसेन । तेजसा । जातवेद इति जात-
 वेदः । वीति । रोचसे । रक्षोहेति रक्षः—हा ।
 अमीवचातन इत्यमीव—चातनः । ‘अपः । अन्विति ।
 अचारिपम् । रसेन । समिति । असृक्षमहि ।

‘अग्ने रसवनेजक्षीरे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत रसवान्
 स्याम्’ इत्यस्य पुरोनुवाक्या—अग्ने रसेनेति गायत्री ॥ हे अग्ने
 जातवेदस्तेजसा रोचसे दीप्यसे । केन हेतुना ? रसेन रसयोगो
 नम यथा स्यादिति । यद्वा—रसेन मां योजयितुं तेजसा
 विरोचमे विशेषेण दीप्यस्व । यद्वा—तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दम्,
 यथा नङ्ग्लोदकं पादरोग इति, अस्मद्रसहेतुना तेजसा विरोचमे
 इति । इदं चाभिव्याह—रक्षोहा रक्षसां हन्ता अमीवचातनः
 अमीवानामभ्यन्तररोगाणां च नाशयितास्माकं भव । क्षीरादिरस-
 समृद्धिमस्माकं कुरु तद्गोविघ्नहेतुंश्च रक्षःप्रभूतीन् सर्वाश्च रोगा-
 न्नाशयेत्यभिप्रायः ॥

‘तत्रैव याज्या—अप इत्यनुष्टुप् ॥ व्याख्याता चेयं ‘उरुं
 हि’ इत्यत्र । अपः कर्माण्यनुक्रमेण करोमि । रसेन समृष्टो
 भूयामस् । हे अग्ने पयस्वान् हविष्मान् त्वामागमं तस्मा वर्चसा
 बलेन समृजेति ॥

वर्चसा । वसुर्वसुपतिर् हिमस्यग्रे
विभावसुः । स्याम ते सुमतावपि ।
त्वामग्रे वसुपतिं वसूनामभि प्र

पर्यस्वान् । अग्रे । एति । अगमम् । तम् ।
मा । समिति । सृज । वर्चसा । 'वसुः । वसुप-
तिरिति वसु-पतिः । हिमम् । असि । अग्रे ।
विभावसुरिति विभा-वसुः । स्याम । ते । सुमता-
विति सु-मतौ । अपि । 'त्वाम् । अग्रे ।

74 अग्रे वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामयेत वसुमान्
स्याम* ' इत्यस्य पुरोनुवाक्या—वसुर्वसुपतिरिति गायत्री ॥ हे
अग्रे वसुर्वासयिता सर्वस्य लोकस्य वसुपतिः धनानां स्वामी चात
एव वासयिता ईदृशस्त्वमसि । किञ्च—विभावसुस्तेजोधनश्च त्व-
मसि दातासि† धनानामित्यर्थः । हिमं यस्मादेवं तस्मात्ते तव
सुमतौ कल्याण्यामनुग्रहबुद्धौ वयं स्याम भूयास्म । अपिशब्दा-
द्वसुमन्तश्च स्याम । 'मन्तिन्व्याख्यान' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
यद्वा—क्तिचि कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । किन्त्येव वा 'तादौ-
च निति' इत्येतद्वाधित्वा कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उत्तरपदे
वा 'मन्त्रे वृष' इति क्तिन उदात्तत्वम् ॥

8तत्रैव याज्या—त्वामग्र इति त्रिष्टुप् ॥ हे अग्रे अध्वरेषु
राजन् चरुपुरोडाशादिभिर्दीप्यमान त्वां वसूनां सर्वेषां सम्बन्धिनं

मन्दे ॥ ५३ ॥ अध्वरेषु राजन् ।
त्वया वाजं वाजयन्तो जयेमाभि-
प्याम वृत्सुतीर्मर्त्यानाम् । त्वामग्ने

वसुपतिमिति वसु-पतिम् । वसूनाम् । अभि ।
प्रेति । मन्दे ॥ ५३ ॥ अध्वरेषु । राजन् । त्वया ।
वाजम् । वाजयन्त इति वाज-यन्तः । जयेम ।
अभीति । स्याम । वृत्सुतीः । मर्त्यानाम् ।

नैकस्य द्वयोर्वा वसुपतिं वसूनां नित्यस्वामिनम् । इदं समाप्त-
व्यामाभ्यां प्रतिपाद्यते । ईदृशं त्वामभिप्रमन्दे आभिमुख्येन त-
र्पयामि । मदि स्तुतिमोक्षमदस्वप्नकान्तिगतिषु । कश्चिदाह—वसूनां
देवानां मध्ये वसुपतिमिति । किञ्च—वाजयन्तः वाजमक्षमात्मन
इच्छन्तः । क्यचि 'न छन्दस्यपुत्रस्य' इतीत्यप्रतिषेधः ।
यदा वयं वाजमिच्छामस्तदा त्वया वाजं जयेम त्वयैव प्राप्नुयाम ।
किञ्च—मर्त्यानां मध्ये वृत्सुतीः पतनां कर्तुं या अस्माभिरिच्छ-
न्ति ताश्शत्रुमेता अभिष्यामाभिभवेम । 'उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्ति-
र्यचपरः' इति पत्वम् । प्रदिति सङ्ग्रामकर्म । तस्मात्सङ्ग्रामयि-
नुमिच्छन्तीति मन्, छन्दसोभ्यामल्लोपः, विकरणव्यत्ययेन शः,
वर्णव्यत्ययेन शत्रुरकारस्योकारः, 'शत्रुरनुमः' इति नद्या उदा-
त्तत्वम् । यद्वा—पतनास्मूयन्ते उत्पाद्यन्ते याभिस्ताः पतसुतयः ।
छान्दमे दम्बत्वं, प्रज्ञावश्च । बहुविकारत्याम्नावगृह्यते । 'मन्त्रि-
न्याख्यान' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

वाजसातमं विप्रां वर्धन्ति सुष्टुतम् ।
स नो रास्व सुवीर्यम् । अयं नो
अग्निर्वरिवः कृणोत्वयं मृधः पुर एतु

⁹त्वाम् । अग्ने । वाजसातममिति वाज-सातमम् ।
विप्राः । वर्धन्ति । सुष्टुतमिति सु-स्तुतम् । सः । नः ।
रास्व । सुवीर्यमिति सु-वीर्यम् । ¹⁰अयम् । नः ।
अग्निः । वरिवः । कृणोतु । अयम् । मृधः ।

⁹अग्नये वाजसृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्सङ्गमे संयत्ते*,
इत्यस्य पुरोनुवाक्या—त्वामग्ने वाजसातममिति गायत्री ॥ हे अग्ने
त्वां वाजसातमं वाजस्यान्नस्य सम्भक्तृतम् । सनेति: 'जनसनख-
नक्रमगमो विट्,' 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इत्यात्वम् । सुष्टुतं
सर्वैस्सुष्टु स्तुतम् । यद्वा—सुष्टु स्तुतो यथा भवसि तथा त्वां विप्रा
मेधाविनो वर्धन्ति स्तुतिभिस्त्वां वर्धयन्तीत्यर्थः । 'बहुलमन्यत्रापि'
इति णिलुक् । यद्वा—'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्धधातुकत्वा-
णिलोपः । स्तौति: कर्मणि निष्ठायां 'गतिरनन्तरः' इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वं, 'उपसर्गात्सुनोति' इत्यादिना षत्वम् । स त्वं नः
अस्मभ्यं सुवीर्यं शोभनवीर्यं धनं वाजलक्षणं रास्व देहि । व्यत्य-
येनात्मनेपदम्, 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

¹⁰तत्रैव याज्या—अयं न इति त्रिष्टुप् ॥ व्याख्याता चैयं
'त्वं सोम'† इत्यत्र । अयमग्निरस्माकं वरिवो धनं कृणोतु ।

प्रभिन्दन् । अयं शत्रूञ्जयतु जह्-
पाणोयं वाजं जयतु वाजसातौ ।
अग्निनाग्निस्समिध्यते कविर्गृहपति-

पुरः । एतु । प्रभिन्दन्निति प्र-भिन्दन् । अयम् ।
शत्रून् । जयतु । जह्पाणः । अयम् ।
वाजम् । जयतु । वाजसातुविति वाजं-सातौ ।
११ अग्निना । अग्निः । समिति । इध्यते । कविः ।
गृहपतिरिति गृह-पतिः । युवा । हव्यवाडिति

अयं मृधस्मद्गमान् प्रभिन्दन् पुरस्तादेतु । अयं जह्पाणरसद्वा-
मजेयन दृष्टान्तःकरणशत्रून् जयतु । अयं वाजमस्रं जयतु वाज-
सातौ वाजलाभेर्हवौ सद्गमे इति ॥

११ अग्नयेभिर्वेते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्यान्नावग्निमभ्युद्धरे-
युः* । इत्यस्य पुरोनुवाक्या—अग्निनाग्निरिति गायत्री ॥ अग्निना-
भ्युद्धतेनायमग्निः पूर्वेद्धृतः समिध्यते सम्यगेव इध्म उद्धायते†
[सम्यगेव इध्यते] । कविर्मधावी गृहपतिर्गृहस्य पतिस्स्वामी ।
युवा नित्यतरुणः, हविर्भिर्वा देवानामात्मनश्च मिश्रयिता । हव्यवाद्
हविषां बोद्धा । 'वहश्च' इति णिवः । जुह्वास्यः जुहूरास्य-
स्थानीया यस्य । सोयमेवं गुणोऽग्निरभ्युद्धरणदोषमुपशमयत्विति
शेषः ॥

र्युवा । हव्यवाडुह्वास्यः । त्वं ह्यग्ने
अग्निना विप्रो विप्रेण सन्धस्ता ।
सखा सख्या समिध्यसे । उदग्ने

हव्य-वाट् । जुह्वास्य इति जुहु-आस्यः । ¹² त्वम् ।
हि । अग्ने । अग्निना । विप्रः । विप्रेण । सन् ।
स्ता । सखा । सख्या । समिध्यस् इति सं-
मिध्यसे । ¹³ उदिति । अग्ने । शुचंयः । तव ।

¹² तत्रैव याज्या—त्वं ह्यग्ने इति गायत्री ॥ हे अग्ने त्वमाग्नि-
नाभ्युद्धतेन समिध्यसे सम्यगेवेध्यसे । कीदृशः कीदृशेनेत्याह—
विप्रो मेधावी विप्रेण मेधाविना समिध्यसे । अयमेकस्समिन्धन-
हेतुः । किञ्च—सन् प्राज्ञः स तादृशेनाग्निना समिध्यसे । ‘हि च’
इति निघातप्रतिषेधः, ‘तिङि चोदात्तवति’ इति गतेरनुदात्तत्वं,
‘उदात्तवता तिङा’ इति समासः, अदुपदेशाच्चसार्वधातुकानुदा-
त्तत्वे यक उदात्तत्वम् । ईदृशस्त्वमभ्युद्धरणदोषमुपशमयेति शेषः ॥

¹³ अग्रये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धतो-
हुतेभिर्होत्र उद्धायेत्*’ इत्यस्य पुरोनुवाक्या—उदग्ने इति गायत्री ॥
व्याख्याता चेयं ‘त्वमग्ने रुद्रः’[†] इत्यत्र । इह तु प्रतीकम-
स्या गृह्यते । हे अग्ने तव शुक्रास्तेजोविशेषाः शुचयश्शुद्धाः
भ्राजन्तः दीप्यमानाः उदीरते उद्गच्छन्ति । किञ्च—तवैव
स्वभूतानि ज्योतींष्यादित्यादीनि अर्चयोर्चाषि च । यद्वा—तव

मुच्यस्तव वि ज्योतिषा ॥५४॥

वीति । ज्योतिषा ॥ ५४ ॥

मघवानं मन्दे ह्यग्रे चतुर्दश च (॥४६॥) ॥४०॥

अर्चयोर्चयितारो यजमानाः ज्योतीषि ज्योतीरूपा भवन्ति म
त्वेमेन महानुभावः उद्वापदोपमुपशमयेति ॥

नैत्रेव याज्या—वि ज्योतिषेति त्रिष्टुप् ॥ इयमपि 'कृणुष्व
पात्रः' इत्यत्र व्याख्याता । इह तु प्रतीकं गृह्यते । अय-
मग्निर्वृहता ज्योतिषा विभानि विशेषेण भाषात् अनेन हविषा ।
किञ्च—विश्वानि महित्वा माहात्म्यानि आविष्कृणुते आविष्कु-
र्वीत । किञ्च—अदेवीः अदेवनशीला आसुरीमयाः दुर्गताः
दुष्प्रवर्णाः प्रसहते अभिभवेत् । किञ्च—शृङ्गे शृङ्गस्थानीये
अल्मीये प्रधाने ज्वाले शत्रूणां वा हिंसके शिशीते तीक्ष्णी-
कुर्यात् । किमर्थम् ? रक्षमे विनिक्षे रक्षसो विनाशार्थं ज्वालाभ्यां
निक्षणं चुञ्चनं शोधनं वा विनाशयेति स एव महानुभावोऽग्नि-
रनुगमनदोपमुपशमय्यात्मनः परापतितं ज्योतिरवरुन्ध इति ॥

इति भट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चत्वारिंशोऽनुयाकः

समाप्तः प्रपाठकः.

वाचः प्राणाय त्वा । उपयामगृहीतोस्यपानाय
 त्वा । आ वायो वायवे सजोषाभ्यां त्वा । अयमृ-
 तायुभ्यां त्वा । या वामश्विभ्यां माध्वीभ्यां त्वा ।
 प्रातर्युजांश्विभ्यां त्वा । अयं वेनशण्डाय त्वेष
 ते योनिर्वीरतां पाहि । तं मर्काय त्वेष ते योनिः
 प्रजाः पाहि । ये देवास्त्रिशदाग्रयणोसि विश्वे-
 भ्यस्त्वा देवेभ्यः । उपयामगृहीतोसीन्द्राय त्वो-
 कथायुवे । मूर्धानमग्रये त्वा वैश्वानराय । मधुश्च
 ससर्पोसि । इन्द्राग्नी इन्द्राग्निभ्यां त्वा । ओमा-
 सो विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः । मरुत्वन्तं त्रीणीन्द्राय
 त्वा मरुत्वते । महान्दे महेन्द्राय त्वा । कदा
 चनादित्येभ्यस्त्वा । कदा चन स्तरीर्विवस्व आ-
 दित्य । इन्द्रश्च शुचिरपः । वामं त्रीन्देवाय त्वा
 सवित्रे । सुशर्मा विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः । बृहस्प-
 तिसुतस्य त्वष्ट्रा सोमं पिव स्वाहा । हरिरसि
 सहसोमा इन्द्राय स्वाहा । अग्र आयूष्यग्रये
 त्वा तेजस्वते । उत्तिष्ठन्निन्द्राय त्वौजस्वते । तुर-
 णिस्सूर्याय त्वा भ्राजस्वते । आ तिष्ठाद्याषडि-
 न्द्राय त्वा षोडशिने । उदु त्यं चित्रम् । अग्रे
 दिवं गच्छ । उरुमायुष्टे यद्देवा मुमुग्धि । अग्रा-

विष्णू मुमुक्षुम् । परा वै पङ्क्तः । देवा वै ये
 देवाः पङ्क्तौ । परा वै स वाचम् । देवासुराः का-
 र्यम् । भूमिर्व्येतृष्यन् । प्रजापतिर्व्यक्षुध्यन् ।
 भूमिरादित्या वै । अग्निहोत्रमादित्यो वै । भूमि-
 लेकस्सलेकस्सुलेकः । विष्णोरुदुत्तमम् । अन्नपते
 पुनस्त्वादित्याः । यस्त्वा सुष्टुतम् । त्वमग्ने सुष्टुतिम् ।
 यस्त्वा वि रोचसे । त्वमग्ने वि चर्षणे ॥

आ देदे वाचस्पतय उपयामगृहीतोस्या वायो
 अयं वां या वां प्रातुर्युजावयं तं ये देवास्त्रिंश-
 दुपयामगृहीतोसि मूर्धानं मधुश्चेन्द्राग्नी ओमांसो
 मरुत्वन्तमिन्द्रं मरुत्वो मरुत्वान्महान्महान्नृवत्कदा
 वाममर्द्धेभिर्हिरण्यपाणिं सुशर्मा बृहस्पतिसु-
 तस्य हरिरस्यग्रं उचिष्ठन्तरणिरा प्यायस्वेयुष्टे ये
 ज्योतिष्मतीं प्रयासाय चित्तमा तिष्ठेन्द्रमसावि
 सर्वस्य महान्त्सुजोपा उदु त्यं धातोरुहि यस्त्वा
 पङ्क्त्यारिंशत् ॥ ४६ ॥

आ देदे ये देवा महानुचिष्ठन्त्सर्वस्य सन्तु
 दुर्मित्राश्वतुःपञ्चाशत् ॥ ५४ ॥

आ देदे वि ज्योतिषा ॥

हरिः ओं तत्सत् ॥

अथ पञ्चमः प्रपाठकः.

अथ अतः परं पुनराधेयब्राह्मणं समन्तकं चत्वारोऽनुवाकाः । तत्र केवलाग्नेयतामस्य प्रतिपादयिष्यन्तदर्थमर्थवादान् प्रस्तौति— देवासुरा इत्यादि ॥ ‘कृत्तिकास्वग्निमा दधीत’* इत्याद्याधानकाण्डं भविष्यति; तदेतस्मादनुवाकादधस्तान्निवेशयितव्यमिति वक्ष्यते । कर्म-क्रमानुरोधादित्थमिदं ज्ञातव्यम्; यथाम्रातमेव त्वध्येतव्यमिति । तत्र ‘कर्मचोदना ब्राह्मणानि’† । ब्राह्मणं नाम कर्मणस्तन्मन्त्राणां च व्याख्यानग्रन्थः । ‘ब्राह्मणशेषोर्थवादः’‡ । ‘निन्दा प्रशंसा परकृतिः पुराकल्पश्च’† इति । ब्राह्मणं च द्विधा कर्मब्राह्मणं कल्पब्राह्मणं चेति । तत्र कर्मब्राह्मणं यत्केवलानि कर्माणि विधत्ते मन्त्रान्विनियुङ्क्ते, न प्रशंसति न निन्दति च, यथा— ‘अनुमत्यै पुरोडाशम्’‡ इत्यादि सांहितिकम् । अतोऽन्यानि कल्पब्राह्मणानि, यथेदमेव ‘देवासुरास्संयत्ता आसन् ते देवा विजयमुपयन्तः’ इत्यादि । आहुश्च—

क्वचिद्विधिः प्रशंसा च केषु चिद्विधिरेव च§ ।

केषु चिद्विधिरेव स्यादेवं निन्दानिषेधयोः ॥ इति ॥

तत्र परकृतयः मनुष्यकृतयः, यथा—‘विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः’¶ इत्यादयः । पुराकल्पाः प्रजापत्यादिकृतयः, यथा—‘प्रजापतिः प्रजा अमृजत’** इत्यादयः । सर्वाण्येतानि कल्पब्राह्मणानि । अथ ब्राह्मणानुब्राह्मणानि यथा—‘अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति । ये प्रत्यञ्चशम्यायाः’†† इत्यादीनि ॥

*ब्रा. १-१-२.^१

†सं. १-८-१.^१

¶सं. २-५-१.^१

†आप. परि. १-३५, ३६, ३७.

§तं—कोशे द्विर्. प्रपादो नास्ति.

**सं. २-१-२.^१

††ब्रा. १-६-१.^१

पञ्चमः प्रपाठकः.

देवासुरास्संयत्ता आसन्ते देवा
विजयमुपयन्तोऽग्नौ वामं वसु सं न्य-
दधतेऽदमुं नो भविष्यति यदि नो
जेप्यन्तीति तदग्निर्न्यकामयत् तेना-

‘देवासुरा इति देव—असुराः । संयत्ता इति
सं—यत्ताः । आसन् । ते । देवाः । विजयमिति वि-
जयम् । उपयन्त इत्युप—यन्तः । अग्नौ । वामम् ।
वसु । सम् । नीति । अदधत् । इदम् । उ । नः ।
भविष्यति । यदि । नः । जेप्यन्ति । इति । तत् ।

‘देवाश्चासुराश्च संयत्ताः सङ्गामार्थमुद्युक्ताः आसन् अमवन् ।
यती प्रयत्ने, ‘श्रीदितो निष्ठायाम्’ इतीदृशप्रतिषेधः, सम्यग्यत्ता
इति कर्तरि निष्ठा, तेन प्रादिसमासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
कचित् ते देवा विजयमुपयन्तः असुरान्विजयमानाः तेभ्यः परा-
जयमानेभ्योऽग्रेभ्यो यद्वामं वसु वननीयं वरिष्ठं वसु धनं समा-
सादितवन्तः तत् सर्वमग्नौ न्यदधत् सम्यक् सम्भूय निभृतं
निहितवन्तः । कथं मन्यमाना इत्याह—इदमु न इति । इदं
तावदस्माकमेव भविष्यति यद्यपि पुनरस्मानसुरा जेप्यन्तीति
मन्यमाना अयमस्माकमग्निरस्माकमास्त इति तत्र संन्यदधतेति ।
तद्वेदेऽस्मानि निहितं वस्वाग्निर्न्यकामयत् आत्मसात्कर्तुमेच्छत् ।
तत्र कामयमानस्तेन वसुना महापाक्रामत् देवमकाशात्पलायत ।
देवा असुरान्विजित्य तद्वामं वस्ववरुन्समानाः आत्मसा-

पाक्रामत्तद्देवा विजित्यावरुत्समा-
ना अन्वायन्तदस्य सहसादित्सन्त

अग्निः । नीति । अक्रामयत् । तेन । अपेति ।
अक्रामत् । तत् । देवाः । विजित्येति वि-जित्यं ।
अवरुत्समाना इत्यव-रुत्समानाः । अन्विति ।
आयन् । तत् । अस्य । सहसा । एति । अदित्सन्त ।

त्कर्तुमिच्छन्तः अग्निमन्वायन् अन्वगच्छन् । अनुगम्य च तद्वसु
अस्याग्नेस्सकाशात् सहसा बलेन विनैवानुज्ञया आदित्सन्त
आदातुमैच्छन् । ततःप्रभृत्याग्निं रुद्रमाचक्षते रोदनेन निमित्तेन ।
'रोदेर्णिलुक्' इति ण्यन्ताद्विधीयमानो रक्प्रत्ययो बाहुलका-
त्केवलादपि भवति । तस्य रुदतो यदश्रु नेत्रजलमशीयत
न्यपतत् रजतं रूप्यं हिरण्यमभवत्, हितरमणीयं वा । यद्वा—
रूप्यस्वर्णयोर्हिरण्यमिति वर्तते (भवति) । तदिदानीं रजतेन
विशेष्यते—हिरण्यशब्दाभिधानं तु प्रशंसार्थम् । तस्माद्रजतमद-
क्षिण्यं अदक्षिणार्हं अश्रुजम् । हीति हेतौ । हिरण्यमप्यदक्षि-
णार्हमिति प्रतिपादनार्थं पुनरपि हिरण्यग्रहणम् । 'कडङ्करदक्षि-
णाञ्च च' इति यत्प्रत्ययः, 'ययतोश्चातदर्थे' इत्युत्तरपदान्तो-
दात्तत्वम् । तस्मात्, बर्हिषि यज्ञे यो रजतं ददाति अस्य
गृहे पुरा संवत्सरात् संवत्सरसमाप्तेः रुदन्ति रोदननिमित्तान्युत्प-
त्स्यन्ते । 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' । यद्वा—'सप्तमीपञ्चम्यौ
कारकमव्ये' इति पञ्चमी । तस्मात् बर्हिषि रजतं न दद्यादिति ।
इदं प्रासङ्गिकमुक्तम् ॥

सोरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं य-
दश्रुशीयत् तत् ॥ १ ॥ रज्जुतः
हिरण्यमभवत्तस्माद्रज्जुतः हिरण्य-
मदक्षिण्यमश्रुजः हि यो बर्हिषि
ददाति पुरास्य संवत्सराद्गृहे रुदन्ति
तस्माद्बर्हिषि न देयः सोऽग्निरब्रवी-

^२सः । अरोदीत् । यत् । अरोदीत् । तत् । रुद्रस्य ।
रुद्रत्वमिति रुद्र-त्वम् । यत् । अश्रु । अशीयत् ।
तत् ॥ १ ॥ रज्जुतम् । हिरण्यम् । अभवत् ।
तस्मात् । रज्जुतम् । हिरण्यम् । अदक्षिण्यम् ।
अश्रुजमित्यश्रु-जम् । हि । यः । बर्हिषि ।
ददाति । पुरा । अस्य । संवत्सरादिति सं-वत्स-
रात् । गृहे । रुदन्ति । तस्मात् । बर्हिषि । न ।
देयम् । सः । अग्निः । अब्रवीत् । भागी ।

^२अथ सः कृतरोदनोग्निः तद्वस्वप्रयच्छन्नेवाब्रवीत् । भागी
भागवान् असानि भवानि मह्यं भागो युष्माभिर्देयः, अथ तथा-
कृते इदं मायि निहितं वसु वः युष्माकमेव भविष्यति अहं
दास्यामीति । तद्बुध्नुवांसो देवा अब्रुवन् पुनराधेयं ते तवैव
केवलमस्ति नान्यः कश्चिदत्र भागीति । पुनः आधानानन्तरमग्नि-

द्वाग्यस्रान्यथ व इदमिति पुनराधेयं
 ते केवलमित्यब्रुवन्नृध्वत्खलु स
 इत्यब्रवीद्यो मद्देवत्यमग्निमादधाता
 इति तं पूषार्धत् तेन ॥ २ ॥ पूषा-
 ध्नोत्तस्मात्पौष्णाः पशवं उच्यन्ते तं

अस्रानि । अथ । वः । इदम् । इति । पुनराधेय-
 मिति पुनः—आधेयम् । ते । केवलम् । इति ।
 अब्रुवन् । ऋध्वत् । खलु । सः । इति । अब्रवी-
 त् । यः । मद्देवत्यमिति मत्—देवत्यम् । अग्निम् ।
 आदधाता इत्या—दधातै । इति । तम् । पूषा ।
 एति । अधत् । तेन ॥ २ ॥ पूषा । आध्नोत् ।
 तस्मात् । पौष्णाः । पशवं । उच्यन्ते । तम् ।
 त्वष्टा । एति । अधत् । तेन । त्वष्टा । आध्नोत् ।

राधीयते तस्मिन्निति पुनराधेयं कर्म अग्नचाधेयस्यैव उत्तरा
 ततिः ऋद्धिकामिभिः कर्तव्या । अधिकरणे कृत्यः । अथाग्नि-
 रब्रवीत् ऋध्वत् ऋध्वयात् खलु सः । कः? इत्थं यो म-
 द्देवत्यं मदेकदेवत्यमग्निमादधातै आदधीतेति द्वितीयामग्नचाधेयततिं
 करोतीत्यर्थः । एवमाधातुरभ्युदयमाशास्ते[सै] इति । ऋध्नोतेर्लेटि
 ‘लेटोडाटौ’ इत्यडागमः । ‘देवतान्तात्तादर्थ्ये यत्’ । दधाते-

त्वष्टार्धञ् तेन त्वष्टार्धोत्तस्मात्त्वाष्ट्राः
 पशव उच्यन्ते तं मनुरार्धञ् तेन
 मनुरार्धोत्तस्मान्मानव्यः प्रजा उ-
 च्यन्ते तं धातार्धञ् तेन धातार्धोत्सं-
 वत्सरो वै धाता तस्मात्संवत्सरं
 प्रजाः पशवोऽनु प्र जायन्ते

तस्मात् । त्वाष्ट्राः । पशवः । उच्यन्ते । तम् । मनुः ।
 एति । अर्धञ् । तेन । मनुः । आर्धोत् । तस्मात् ।
 मानव्यः । प्रजा इति प्र-जाः । उच्यन्ते ।
 तम् । धाता । एति । अर्धञ् । तेन । धाता ।
 आर्धोत् । संवत्सर इति सं-वत्सरः । वै । धाता ।
 तस्मात् । संवत्सरमिति सं-वत्सरम् । प्रजा
 इति प्र-जाः । पशवः । अनु । प्रेति । जायन्ते ।

लैटि 'वेनोन्यत्र' इत्येकारः । तच्च तथा द्वेयैः प्रति-
 श्रुतमिति गम्यते । तस्मात् पुनराधेयं कर्तव्यमिति विधि-
 श्रानुमीयते । अनन्तरं च ऋद्धिकामाः पृषादयः तादृशेन पुन-
 राधेयेन ऋद्धिं प्राप्ता इति दर्शयति—पूषेत्यादि । गतम् । पूष्णः
 स्वभृताः पूष्णाः पशवः । संवत्सरमिति । प्रजाः पशवश्च
 संवत्सरगणु प्रजायन्ते । लक्षणादिना अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥

य एवं पुनराधेयस्यर्धिं वेद ॥ ३ ॥ ऋध्नो-
त्येव योस्यैवं बन्धुतां वेद बन्धुमा-
न्भवति भागधेयं वा अग्निराहित
इच्छमानः प्रजां पशून् यजमान-
स्योप दोद्रावोद्वास्य पुनरा दधीत

^३यः । एवम् । पुनराधेयस्येति पुनः—आधेयस्य ।
ऋद्धिम् । वेद ॥ ३ ॥ ऋध्नोति । एव । यः ।
अस्य । एवम् । बन्धुताम् । वेद । बन्धुमानिति
बन्धु—मान् । भवति । ^४भागधेयमिति भाग-
धेयम् । वै । अग्निः । आहित इत्या—हितः । इच्छ-
मानः । प्रजामिति प्र—जाम् । पशून् । यजमा-
नस्य । उपेति । दोद्राव् । उद्वास्येत्युत्—वास्य ।
पुनः । एति । दधीत् । भागधेयेनेति भाग—

^३य एवमित्यादि ॥ गतम् । बन्धुतां बन्धुसमूहं पूषादीनाम् ।
'ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्' ॥

^४भागधेयं वा इत्यादि ॥ गतम् । आत्मन एवासाधारणं
भागमिच्छन् प्रजां पशूंश्च यजमानस्योपदोद्राव भृशमुपद्रुतान् करोति
स्म । द्रवतेर्यङ्गुगन्ताच्छान्दसो लिट् । तस्मादुद्वास्यार्धिं पुनरादधीत ।
भागधेयेनाभीप्सितेन एनमग्निं समर्थयति सुप्रीतं करोति । अथो

भागधेयेनैवैन॑ समर्धयत्यथो॑ शा-
न्तिरेवा॒स्यै॒षा पुनर्व॑स्वोरा दधीतै-
तद्वै पुनराधेयस्य॑ नक्षत्रं॑ यत्पुनर्वसू
स्वायामे॒वैनं॑ देवतायामा॒धाय॑ ब्रह्म-
वर्च॑सी भवति॑ दुर्भे॒रा दधा॑त्यया-

धेयेन । एव । ए॒नम् । समिति॑ । अ॒र्धय॑ति ।
अथो॑ इति । शान्तिः । एव । अ॒स्य । ए॒षा ।
‘पुनर्व॑स्वोरिति॑ पुनः—व॒स्वोः । एति॑ । दधी॑त ।
एतत् । वै । पुन॒राधे॒यस्येति॑ पुनः—आ॒धेय॑स्य ।
नक्ष॑त्रम् । यत् । पुनर्व॑सू इति॑ पुनः—व॒सू ।
स्वायाम् । एव । ए॒नम् । दे॒वता॑याम् । आ॒धायेत्या-
धाय॑ । ब्रह्मव॑र्चसीति॑ ब्रह्म—व॒र्चसी । भव॑ति । ‘दुर्भेः ।
एति॑ । दधा॑ति । अया॑तयामत्वायेत्यया॑तयाम—

अपि च शान्तिरेवैषाम्य येनोपद्रवकारी न भवति उद्भासन्त्येष्टचे-
द्वाग्मीन् परोप्य पुनरग्रचगारं यज्ञपात्राणि च संस्कृत्यान्यानि वा
कृत्वा पुनरादधीताग्मीनमग्रचधेयकल्पेनेति ॥

‘पुनर्व॑स्वोरिति ॥ पुनरावर्तते वामं वस्वेतयोरिति पुनर्वसू देव-
तायाम् । ब्रह्मवर्चसी ब्राह्मणस्येयमेव ऋद्धिरिति ॥

‘दुर्भेः’ इति ॥ न प्रणयनीयेनेधेन । अयातयामत्वाय अपुनरु-

तयामत्वाय दुर्भैरा दधात्यद्व एवैन-
 मोषधीभ्योवुरुध्या धत्ते पञ्चकपालः
 पुरोडाशो भवति पञ्च वा ऋतव
 ऋतुभ्य एवैनमवुरुध्या धत्ते ॥ ४ ॥

त्वाय । दुर्भैः । एति । दधाति । अद्व इत्यत्-
 भ्यः । एव । एनम् । ओषधीभ्य इत्योषधि-भ्यः ।
 अवुरुध्येत्यव-रुध्य । एति । धत्ते । 'पञ्चकपाल
 इति पञ्च-कपालः । पुरोडाशः । भवति । पञ्च । वै ।
 ऋतवः । ऋतुभ्य इत्यृतु-भ्यः । एव । एनम् ।
 अवुरुध्येत्यव-रुध्य । एति । धत्ते ॥ ४ ॥

अशीयत् तत्तेन वेदं दुर्भैः पञ्चविं-
 शतिश्च ॥ १ ॥

क्तत्वाय । किञ्च—दुर्भैराधानमङ्गचश्रौषधीः पञ्चाग्रेरेवावरुद्धचै भवति ॥

'पञ्चकपाल इत्यष्टाकपालस्य स्थाने ॥ पञ्चसु कपालेषु संस्कृत
 इति तद्धितार्थे द्विगुः, 'द्विगोः' इति लुक्, 'इगन्तकाल'
 इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पञ्च वा इति ॥ हेमन्तशिशिर-
 योरेकत्वाभिप्रायमिदम्, 'हेमन्तशिशिरावृतूनाम्'* इति सहनि-
 देशात् ॥

इति पञ्चमे प्रथमोनुवाकः.

परा वा एष यज्ञं पशून् वपति
 योऽग्निमुद्वासयते पञ्चकपालः पुरो-
 डाशो भवति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः
 पशवो यज्ञमेव पशून्व रुन्धे वीरहा
 वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते न

^१परेति । वै । एषः । यज्ञम् । पशून् । वपति
 यः । अग्निम् । उद्वासयत इत्युत्-वासयते
 पञ्चकपाल इति पञ्च-कपालः । पुरोडाशः
 भवति । पाङ्क्तः । यज्ञः । पाङ्क्तः । पशवः
 यज्ञम् । एव । पशून् । अवेति । रुन्धे । ^२वीरहेति
 वीर-हा । वै । एषः । देवानाम् । यः । अग्निम्
 उद्वासयत इत्युत्-वासयते । न । वै । एतस्य । ब्रा

^१परा वा इत्यादि ॥ परावापो विनाशः । पञ्चकपाल
 इति पुनर्विधानं प्रयोजनान्तरार्थम् । पाङ्क्तो यज्ञ इति, धानादिप
 अकाधीनमिदित्यात् । उत्मादित्वादणपवादोऽञ् उत्तः । पाङ्क्त
 इति पशुसाधनत्वात्पाङ्क्तः । यज्ञं पशूंश्च अवरुन्धे प्राप्नोति ॥

^२वीरहेत्यादि याज्यानुवाक्या विशेषविधिः ॥ देवानां मध्ये वीर
 स्याग्नेर्हेन्ता, का कथान्येषां देवानामिति ? तस्मात् सर्वेष्वस्माद्विभ्य
 तोति । ऋतायवः ऋतं सत्यं यज्ञं वा आत्मन इच्छन्तः । कर्था

वा एतस्य ब्राह्मणा ऋतायवः पुरा-
न्नमक्षन्पङ्क्तौ याज्यानुवाक्या भव-
न्ति पाङ्क्तौ यज्ञः पाङ्क्तः पुरुषो देवा-
नेव वीरं निरवदायाम्नि पुनरा ॥५॥

ह्यणाः । ऋतायव इत्यृत-यवः । पुरा । अन्नम् ।
अक्षन् । पङ्क्तः । याज्यानुवाक्या इति याज्या-
अनुवाक्याः । भवन्ति । पाङ्क्तः । यज्ञः । पाङ्क्तः ।
पुरुषः । देवान् । एव । वीरम् । निरवदायेति
निः-अवदाय । अग्निम् । पुनः । एति ॥ ५ ॥

‘न छन्दस्यपुत्रस्य’ इतीत्वाभावः । ‘क्याच्छन्दसि’ इत्यु-
प्रत्ययः । ऋतायुत्वादेतस्योद्भासिताग्नेरन्नं नाक्षन् नादन्, अमोज्या-
न्नत्वादेतस्य । अत्तेर्लुङि ‘लुङ्नोर्घस्त्व’ इति घस्त्वदेशः, ‘मन्त्रे
घस’ इत्यादिना च्लेर्लुक्, ‘घसिभसोः’ इत्युपधाशेषः, ‘शासि-
वसिघसीनां च’ इति षत्वम् । पङ्क्तश्च इति । ‘अग्ने तमद्या-
श्वं न स्तोमैः’* इति चतस्रोऽक्षरपङ्क्तयः । तत्र द्वे अग्न्याधेयस्य
याज्यानुवाक्ये द्वे स्विष्टकृतः । याज्यानुवाक्ये च याज्यानुवाक्ये
चेति कृतैकशेषयोर्द्वन्द्वः । छन्दसमुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पाङ्क्तः
पुरुष इति । ‘पाङ्क्तं वा इदं सर्वम्’† इति । देवानिति ।
देवान् तेषां च वीरं निरवदाय उद्भासनलक्षणभयस्थानान्निष्कृष्य
अग्निं पुनराधत्ते ॥

धत्ते शताक्षरा भवन्ति शतायुः
 पुरुषश्शतेन्द्रिय आयुष्येतेन्द्रिये प्रति
 तिष्ठति यत् अग्निराहितो नर्ध्यते
 ज्यायो भागधेयं निकामयमानो
 यदाग्नेयः सर्वं भवति सैवास्यधि-

धत्ते । शताक्षरा इति शत-अक्षराः । भवन्ति
 शतायुरिति शत-आयुः । पुरुषः । शतेन्द्रिय
 इति शत-इन्द्रियः । आयुषि । एव । इन्द्रिये
 प्रतीति । तिष्ठति । 'यत् । वै । अग्निः । आहित
 इत्या-हितः । न । ऋध्यते' । ज्यायः । भागधेय-
 मिति भाग-धेयम् । निकामयमान इति नि-कामय-
 मानः । यत् । आग्नेयम् । सर्वम् । भवति । सा

शताक्षरा इति ॥ उक्ता अक्षरपङ्क्तयश्चतस्र इति । तत्रैकैक
 पञ्चविंशत्यक्षरा । सर्वास्मभूय शताक्षरा इति । शतायुश्शतवर्ष
 शतेन्द्रियश्शतवीर्यः आयुषीन्द्रिये च प्रतिष्ठितो भवति ॥

यद्वा इत्यादि ॥ येन नर्ध्यते ऋद्धिहेतुर्न भवति तज्जचाय
 प्रशस्यतरं अन्नचाधेयमागात् केवलाग्नेयत्वात् पुनराधेयभागं तस्मि
 कामयमानः तस्मिभूतं आत्मनस्सम्पादयितुमिच्छन् ऋद्धिहेतुतामग्निः
 प्रतिपद्यत इति । आहितशब्दे 'गतिरनन्तरः' इति स्वरः
 ततः केवाग्नेयकरणेन ऋद्धिहेतुरयमिति । तस्मात् सर्वमाग्नेय
 कर्तव्यमिति विधिः ॥

सं वा एतस्य गृहे वाक्सृज्यते
 योऽग्निमुद्वासयते स वाचः स
 सृष्टां यजमान ईश्वरोऽनु पराभवि-
 तोर्विभक्तयो भवन्ति वाचो विधृत्यै

एव । अस्य । ऋद्धिः । समिति । वै । एतस्य ।
 गृहे । वाक् । सृज्यते । यः । अग्निम् । उद्वासयते
 इत्युत्-वासयते । सः । वाचम् । सः सृष्टामिति
 सं-सृष्टाम् । यजमानः । ईश्वरः । अन्विति ।
 पराभवितोरिति परा-भवितोः । विभक्तय इति
 वि-भक्तयः । भवन्ति । वाचः । विधृत्या इति
 वि-धृत्यै । यजमानस्य । अपराभावायेत्यपरा-

अथ विभक्तिविधानार्थमाह—सं वा इति ॥ अस्य वाग्गृहे संसृ-
 ज्यते गृहवासिनां वाग्योगे न वैलक्षण्यं भजते । ततश्चाबहुमत-
 वाक्त्वात् पराभवितोः पराभवितुमीश्वरस्स्यात् । ततश्चास्य गृहान्न
 भावयितुमेव वरमिति । वक्ष्यति च—‘आयतनादेव नैति’* इति ।
 मूकत्वं वा वाक्संसर्गः । ‘ईश्वरे तोसुन्कसुनौ’ । लक्षणेनोः
 कर्मप्रवचनीयत्वम् । तस्मात् विभक्तयो भवन्तीति विधिः । विम-
 ज्यते व्यावर्त्यतेस्य वाग्भिरिति विभक्तयः ‘अग्नाग्ने अग्नावग्ने अग्निनाग्ने
 अग्निमग्ने’ इति चतस्रः । एताश्च चतुर्षु प्रयाजेषु देयाः नोत्तमे ।

यजमानस्यापराभावाय ॥६॥ विभ-
क्तिं करोति ब्रह्मैव तदकरुपाऽशु
यजति यथा वामं वसुं विविदानो

भावाय ॥ ६ ॥ 'विभक्तिमिति वि-भक्तिम् ।
करोति । ब्रह्म । एव । तत् । अकः । 'उपाऽश्वि-
त्युप-अऽशु । यजति । यथा । वामम् । वसुं ।
विविदानः । गूहति । तादृक् । एव । तत् ।

'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । विधृत्यै विदक्षणावस्था-
नाय प्रयजानामप्रचाधेयाद्वैलक्षण्यापादने वाचस्मसर्गदोषः परित्ति-
यन इति ॥

'विभक्तिमिति ॥ विभक्तिं वैलक्षण्यविभक्तिप्रदानमस्येति[मस्य]
कर्मणो यत्करोति तेन हेतुना पुनराधेयं ब्रह्म परिबृढं अप्रचाधेयात्
अकः करोति । छान्दसो लुक्, 'मन्त्रे घस' इति छ्लेष्टेकम् ।
मन्त्र इति वेदमात्रस्य ग्रहणम् । यद्वा—लङि व्यत्ययेन शपो लुक् ॥

'उपांश्विति ॥ सर्वो याग उपांशुः कर्तव्यः ओत्तमादनुयाजात् ।
'उपाद्वचज्जिनम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यथेति । यथा
वामं वननीयं वगिष्ठं धनं मुपितं विविदानः लभमानः लब्धुं यत-
मानः तन् गूहति संवृणोति तादृक्तुपांशुकरणम् । छान्दसस्य
लिटः काननादेशः ॥

गूहति तादृगेव तदग्निं प्रति स्विष्ट-
कृतं निराह यथा वामं वसु विवि-
दानः प्रकाशं जिगमिषति तादृगेव
तद्विभक्तिमुक्त्वा प्रयाजेन वर्षद्भरो-
त्यायतनादेव नैति यजमानो वै पु-

^१अग्निम् । प्रतीति । स्विष्टकृतमिति स्विष्ट-कृतम् ।
निरिति । आह । यथा । वामम् । वसु । विवि-
दानः । प्रकाशमिति प्र-काशम् । जिगमिषति ।
तादृक् । एव । तत् । विभक्तिमिति वि-भक्तिम् ।
उक्त्वा । प्रयाजेनेति प्र-याजेन । वर्षट् । करोति ।
आयतनादित्या-यतनात् । एव । न । एति ।
^२यजमानः । वै । पुरोडाशः । पशवः । एते

^१अग्निं प्रतीति ॥ स्विष्टकृतमग्निं प्रति निराह निर्गतं ब्रूयात् उच्चै-
रिति यावत् । लक्षणादिना प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वम् । यथेति ।
यथा वामं वसु विविदानः अन्विष्य लब्धवान् तत्प्रकाशं विवृतं
जिगमिषति ख्यापयितुमिच्छति । अहो इदं दृष्टं पश्यतेति तादृक्
तदुच्चैर्वचनम् । परोक्षे लिटः कानजदेशः । विभक्तिमिति । ये यजा-
मह इत्यस्यानन्तरं विभक्तिमुक्त्वा ततः प्रयाजमन्त्रेण वर्षद्भरोति
हविर्ददाति । अनेन कर्मणा स्वस्मादायतनानैति न गच्छति ।
अनुष्ठेयवचनः स्व आयतने निवसति ॥

^२यजमानो वा इत्यादि ॥ प्राधान्यात्तादृग्येण ताच्छब्दम् ।

पुरोडाशः पशव एते आहुती यदभि-
 तः पुरोडाशमेते आहुती ॥ ७ ॥
 जुहोति यजमानमेवोभयतः पशु-
 भिः परि गृह्णाति कृतयंजुस्सम्भृत-
 सम्भार इत्याहुर्न सम्भृत्यास्सम्भारा

इति । आहुती इत्या-हुती । यत् । अभितः ।
 पुरोडाशम् । एते इति । आहुती इत्या-हुती
 ॥ ७ ॥ जुहोति । यजमानम् । एव । उभयतः ।
 पशुभिर्गिति पशु-भिः । परीति । गृह्णाति । ¹⁰ कृत-
 यंजुर्गिति कृत-यंजुः । सम्भृतसम्भार इति
 सम्भृत-सम्भारः । इति । आहुः । न । सम्भृत्या
 इति सं-भृत्याः । सम्भारा इति सं-भाराः । न ।

पशव इति । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दश्च । स्वयं पशव एव पुनरूजा
 निवर्तस्व मह रम्या निवर्तस्वेत्येते आहुती । यदमित इति । अभितः
 पुरस्तादुपरिष्ठाच्च पुरोडाशहोमस्य । 'अभितःपरितः' इति द्वि-
 तीया । गतमन्यत् ॥

¹⁰ कृतयंजुर्गिति ॥ कृतस्तम्भवयंजुरन्याधेयेन सम्भृताश्च सम्भाराः ।
 तस्मादत्र न सम्भृत्याः न सम्भरणीयास्सम्भाराः न यंजुः कर्तव्य-
 मित्याहुरेके आचार्याः । भृजोमंज्ञायाम्' इति क्यप् ॥

न यजुः कर्तव्यमित्यथो खलु स-
म्भृत्या एव सम्भाराः कर्तव्यं यजु-
र्यज्ञस्य समृद्धयै पुनर्निष्कृतो रथो
दक्षिणा पुनरुत्स्यूतं वासः पुनरुत्सू-

यजुः । कर्तव्यम् । इति । "अथो इति । खलु ।
सम्भृत्या इति सं-भृत्याः । एव । सम्भारा इति
सं-भाराः । कर्तव्यम् । यजुः । यज्ञस्य ।
समृद्ध्या इति सं-ऋद्धयै । ¹⁹पुनर्निष्कृत इति
पुनः-निष्कृतः । रथः । दक्षिणा । पुनरुत्स्यूतमिति
पुनः-उत्स्यूतम् । वासः । पुनरुत्सृष्ट इति
पुनः उत्सृष्टः । अनङ्गान् । पुनराधेयस्येति
पुनः-आधेयस्य । समृद्ध्या इति सं-ऋद्धयै ।

¹¹एतद्वृषयति—अथो खलु वयं ब्रूमः सम्भृत्या एवेति ॥ गतम् ।

¹²पुनर्निष्कृत इत्यादि ॥ पुनर्निष्कृतः पुनस्संस्कृतः । पुनरु-
त्स्यूतं पुनस्संस्कृतमेव संहितच्छिद्रम् । शिवेर्निष्ठायां 'च्छ्रोशशङ्खनु-
नासिके च' इत्युक् । पुनरुत्सृष्टः अवशीर्णगवः । एते पात्रे
'सम्मितादयो द्रष्टव्याः, उपपदसमासो वा । कदुत्तरपदक्षकृतिस्वरत्वम् ।
'पुनश्चनसौ छन्दसि' इति गतित्वात्-गतिसमासो वा । प्रवृद्धावेराक-
तिगणत्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

ष्टौनङ्गान्पुनराधेयस्य समृद्धयै सप्त
 ते अग्ने समिधस्सप्त जिह्वा इत्यग्नि-
 होत्रं जुहोति यत्रयत्रैवास्य न्यक्तं
 ततः ॥ ८ ॥ एवैनमव रुन्धे वीरहा
 वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते
 तस्य वरुण एवर्णयादाग्निवारुणमे-
 कादशकपालमनु निर्वपेद्यं चैव ह-

¹³सप्त । ते । अग्ने । समिध इति सं-इधः ।
 सप्त । जिह्वाः । इति । अग्निहोत्रमित्यग्नि-होत्रम् ।
 जुहोति । यत्रयत्रेति यत्र-यत्र । एव । अस्य ।
 न्यक्तमिति नि-अक्तम् । ततः ॥ ८ ॥ एव ।
 एनम् । अवेति । रुन्धे । ¹⁴वीरहेति वीर-हा ।
 वै । एषः । देवानाम् । यः । अग्निम् । उद्वासयते
 इत्युत्-वासयते । तस्य । वरुणः । एव ।
 ऋणयादित्यृण-यात् । आग्निवारुणमित्याग्नि-

¹³सप्त ते अग्ने इति ॥ न्यक्तिः [न्यक्तं न्यक्तिः] नियता
 अक्षिरनुमतिः ॥

¹⁴वीरहेत्यादि ॥ पुनर्वचनं हविरन्तरविधानार्थम् । वरुण एष देवानां
 मध्ये ऋणयान् ऋणेन यातयिता ऋणिनमिव तममुञ्चन् पीडयति ।

न्ति यश्चास्यर्णयात्तौ भागधेयेन प्री-
णाति नार्तिमाच्छति यजमानः ॥ १ ॥
भूमिर्भूम्ना द्यौर्वरिणान्तरिक्षं महि-

वारुणम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् ।
अनु । निरिति । वृषेत् । यम् । च । एव । हन्ति ।
यः । च । अस्य । ऋणयादित्यृण-यात् । तौ ।
भागधेयेनेति भाग-धेयेन । प्रीणाति । न ।
आर्तिम् । एति । ऋच्छति । यजमानः ॥ १ ॥

आपराभावाय पुरोडाशमेते आहु-
ती तत्तृष्यद्विशञ्च ॥ २ ॥

भूमिः । भूम्ना । द्यौः । वरिणा । अन्तरिक्षम् ।

प्यन्तात्कप् । ऋणामेच्छतीति क्यचि वा पूर्ववदीत्वा ; शतरि
छान्दसो नुमभावः पररूपाभावश्च ॥

पञ्चमे द्वितीयोनुवाकः.

अथ पुनराधयमन्त्राः । तत्र गार्हपत्य आधीयमाने सर्पराज्ञी-
स्तिस्त्रोनुवर्तयति—भूमिभूमेति ॥ प्रथमोपरिष्ठादृहती, अन्त्यस्य
पादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । हे देवि अदिते अखाण्डिते भूमे ।

त्वा । उपस्थे ते देव्यदितेऽग्निमन्नाद-
मन्नाद्याया वधे । आयं गौः पृश्नि-
रक्रमीदसनन्मातरं पुनः । पितरं च

महित्वेति महि-त्वा । उपस्थ इत्युप-स्थे ।
ते । देवि । अदिते । अग्निम् । अन्नादमिन्यन्न-
अदम् । अन्नाद्यायेत्यन्न-अद्याय । एति । वधे ।
एति । अयम् । गौः । पृश्निः । अक्रमीत् ।

आहवनीयो भूमित्वेन स्तूयते । भृक्षा बहुत्वेन विपुलत्वेन त्वं
भूमिरेवासि । द्यौरसि त्वं वरिणा उस्तत्वेन । तादृम्यात्ताच्छ-
व्यम् । अमिःकारलोपश्छान्दसः । अन्तरिक्षमसि महित्वा
माहात्म्येन । व्यञ्जनविपर्ययः । मर्वत्रोदात्तनिवृत्तिस्थरेण तृती-
याया उदात्तत्वम् । महित्वशब्दात्तृतीयाया आकारो वा । अत्र
तवोपस्थे उत्पन्ने गार्हपत्यात्मनि अग्निमन्नादमन्नस्य हविषोत्तरं
अन्नाद्याय अन्नादनमामर्श्यात्मिकायै ऋद्धयै आदधे स्थापयामि ।
पन्नाद्याय अन्नादः । इतरत्र छान्दसो भावे यत् । 'लघावन्ते'
इति मध्योदात्त उपस्थशब्दः । मरुद्बुधादित्वाद्वा ॥

द्वितीया—आयमिति गायत्री ॥ इदानीमादित्यात्मना स्तूयते—
अयमग्निः गौरादित्यात्मा गच्छतीति गौः गमनशीलः पृश्निः शुक्ल-
वर्णः आदित्यानामे[आदित्यानामे]व वा । आक्रमीत् अयमेवादित्यात्मना
विश्वमाक्रामतीति । प्रकर्षेणाविच्छेदेन गच्छन् सुवः शोभना रतिः ।
छान्दसो लुक्लुङौ । आक्रम्य च मातरं भूमिमसनत् भूमौ मातरि

प्रयन्त्सुवः । त्रिंशद्धाम वि राज-
जति वाक्पतङ्गाय शिश्रिये । प्रत्य-

असनत् । मातरम् । पुनः । पितरम् । च ।
प्रयन्निति प्र-यन् । सुवः । त्रिंशत् । धाम ।
वीति । राजति । वाक् । पतङ्गाय । शिश्रिये ।
प्रतीति । अस्य । वह । द्युभिरिति द्यु-भिः ।

शान्तोभूत् । पितरं दिवं प्रयन् प्रकर्षेण गच्छन् सर्वतो ज्वलन्
धूमज्वालाभ्यामभ्रं लिहन् सुवः पितृस्थानीये दिवि स्वरतिरभूत् ॥

तृतीया—त्रिंशदिति गायत्री ॥ त्रिंशद्धामानि स्थानानि विरा-
जति प्रकाशवद्भवति । उभयत्रापि वचनव्यत्ययः । त्रिंशन्मुहूर्ता उच्यन्ते।
[पञ्चदशाहः] पञ्चदश रात्रेः । तेषु वाक् शिश्रिये सिषेवे आश्रिता
पतङ्गाय पतङ्गः आदित्यः । यथा ‘ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते’*
इति या स्तुतिलक्षणा वाक् तेषु सर्वेष्वपि मुहूर्तेषु पतङ्गं श्रिता ।
कर्मणि चतुर्थी । तस्मात्तादृशः महानुभावः आदित्यात्मा त्वं प्रत्यस्य
प्रतिकूलं यत्प्रकृतं तवोद्भासनं तदस्य विसृज बुद्धौ मा कृथाः ।
‘ससाधनां क्रियामुपसर्ग आह’ इति प्रतिशब्देन प्रतिकूलमुच्यते ।
ततः प्रसन्नो भूत्वा वह हवींष्यस्माकं द्युभिः दिनेदिने । अधिक-
रणानां साधकतमत्वविवक्षया तृतीया; यथा ‘स्थाल्या पचति’ इति ।
‘ऊडिदम्’ इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य ‘दिवो झल्’ इति
प्रतिषेधः । अस्मिन्व्याख्याने तिङः परत्वाद्ब्रह्मेत्यस्य निघातो दुर्लभस्यात् ।

स्य वह् द्युभिः । अस्य प्राणादपा-
नृत्यन्तश्चरति रोचना । व्यख्यन्म-
हिपस्सुवः । यत्त्वा ॥ १० ॥ क्रुद्धः

‘अस्य । प्राणादिति’ प्र-अनात् । अपानतीत्यप-
अनती । अन्तः । चरति । रोचना । वीति ।

अथ ब्रूमः—एवं महातेजाः पतङ्गः अस्य प्रतिवह् प्रतिरूपतया
वर्तन्व द्युभिः तेजोभिः । अन्वादेशत्वादस्येति सर्वानुदात्तः ॥

‘आहवनीये तिस्रोनुवर्तयति । तत्र प्रथमा—अस्येति गायत्री ॥
अपानतीति प्रथमपादान्तः । अस्याग्नेः रोचना दीप्तिः रोचनशील्या ।
‘अनुदात्तेतश्च’ इति युच् । अन्तश्शरीरेषु चरति । किं कुर्वती
प्राणान् प्राणनव्यापारात् अनन्तरमपानती अपाननव्यापारं कुर्वती ।
जीवानां उर्ध्वगमनं प्राणनं अधोगमनमपाननम् । जीवश्वासा-
वायुः । किञ्च—महिपः महति शरीरे सीदति । ‘सदिरप्रतेः’
इति पत्वम् । अन्त्यविकारश्छान्दमः । यद्वा—महतेष्टिपचि लिङ्ग-
व्यत्ययः । महनीया सुवः शोभना रोचना व्यख्यत् विचष्टे
प्रकाशते जीवानामन्तः । छान्दमो लुङ् । ‘अस्यतिवक्ति’ इत्या-
दिनाऽङ् । ‘उदात्तस्वरितयोः’ इति संहितायामङ्गागमः स्वर्यते ।
अन्य आहुः—अस्याग्नेः सुवः आदित्यात्मिका रोचना दीप्तिः प्राणा-
दुद्गता अपानती अन्तं गच्छन्ती अन्तः द्यावापृथिव्योर्मध्ये चरति ।
महत्यन्तरिक्षे सीदति । व्यख्यत् प्रकाशयति च द्यावापृथिव्योः ।
एवं महानुभावं त्वामादधामीति ॥

परोवपं मन्युना यदवर्त्या । सुकल्प-
मग्ने तत्तव पुनस्त्वोद्दीपयामसि ।
यत्ते मन्युपरोक्षस्य पृथिवीमनु दध्व-
से । आदित्या विश्वे तद्देवा वसवश्च

अख्यत् । महिषः । सुवः । ^५यत् । त्वा ॥ १० ॥
क्रुद्धः । परोवपेति परा-उवपं । मन्युना । यत् ।
अवर्त्या । सुकल्पमिति सु-कल्पम् । अग्ने । तत् ।
तव । पुनः । त्वा । उदिति । दीपयामसि । ^६यत् ।
ते । मन्युपरोक्षस्येति मन्यु-परोक्षस्य । पृथिवीम् ।

^५द्वितीया—यच्चेत्यनुष्टुप् । तवेति तृतीयपादान्तः ॥ यत् येन
कारणेन ऋद्धचभावेन क्रुद्धोहं त्वामपि परोवप परोक्षवान् उद्धा-
सितवानस्मि । ‘ णलुत्तमो वा ’ इति णिच्वाभावः । ‘ यदृत्तान्नित्यम् ’
इति निघाताभावे ‘ तिङि चोदात्तवति ’ इति गतेरनुदात्तत्वम्, समा-
सश्च । लिति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । मन्युना शोकेन परीतोह-
मवर्त्या दारिद्रेण पाप्मना वा यत्त्वां परोवप विनाशितवान् हे
अग्ने तदपि तव प्रसादात्सुकल्पं शोभनकृतिकमेव भवति ।
‘ आद्युदात्तं द्वचच्छन्दसि ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । ‘ युष्मद-
स्मदोर्डीसि ’ इति तवशब्द आद्युदात्तः । अतस्त्वां पूर्ववेदोद्दी-
पयामसि उद्धपामः । ‘ इदन्तो मासि ’ ॥

^६अथ तृतीया—यत्त इत्यनुष्टुप् ॥ ते तव मन्युपरोक्षस्य मन्युना
हेतुना मयोद्धासितस्य । ‘ तृतीया कर्मणि ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।

समाभरन् । मनो ज्योतिर्जुपतामा-
ज्यं विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु ।
बृहस्पतिस्तनुतामिमं नो विश्वे देवा

अन्विति । दध्वसे । आदित्याः । विश्वे । तत् ।
देवाः । वसवः । च । समाभरन्निति सं-आभरन् ।
मनः । ज्योतिः । जुपताम् । आज्यम् । विच्छि-
न्नमिति वि-च्छिन्नम् । यज्ञम् । समिति ।
इमम् । दधातु । बृहस्पतिः । तनुताम् । इमम् ।

यत्तेजः पृथिवीमनुदध्वसे ध्वस्तं पृथिवीमनुप्रविश्य वा नष्टं न-
भूय तदादित्या विश्वे देवा वसवश्च समाभरन् समाभरन्तु ।
'द्वग्रहोः' इति भत्वम् ॥

अग्निहोत्रमन्त्रावुपस्थानार्थे—तत्र प्रथमा मन इति विराद् ॥
हे अग्ने तव ज्योतिः कीदृशं मननीयम् । यद्वा—मनश्शेषमुद्दामितेन
पीडितं यन्मननीयमेवासीत् नान्यत्वे[त्र] विद्यते तदिदमाज्यं
जुपतां मेवतां अनेन कर्मणा पूर्ववत्समृद्धमस्तु । यद्वा—मनस्म-
दा मननीयं मनोहरं अग्न्याख्यं ज्योतिः उद्दामनापराधं चेतस्यकृत्वा
जुपतामाज्यमिति । मनो विच्छिन्नमुद्दामने तव यज्ञमिमं सन्दधा-
तु । बृहस्पतिश्च नः अस्माकमिमं यज्ञं तनुतां विश्वे देवाश्च
इहस्मिन्कर्मणि मादयन्तां मोद(य)न्ताम् । सद् वृत्तियोगे चुरादिः ।
बृहस्पतिशब्दश्च पारस्करादिः, वनस्पत्यादिश्च । तेन सुडागमः,
पूर्वात्तरादयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं च ॥

इह मादयन्ताम् । सप्त ते अग्रे स-
मिधस्सप्त जिह्वास्सप्त ॥ ११ ॥ ऋ-
षयस्सप्त धाम प्रियाणि । सप्त हो-
त्रास्सप्तधा त्वा यजन्ति सप्त योनी-
रा पृणस्वा घृतेन । पुनरूर्जा नि

नः । विश्वे । देवाः । इह । मादयन्ताम् । ^१सप्त ।
ते । अग्रे । समिध इति सं-इधः । सप्त ।
जिह्वाः । सप्त ॥ ११ ॥ ऋषयः । सप्त ।
धाम । प्रियाणि । सप्त । होत्राः । सप्त-
धेति सप्त-धा । त्वा । यजन्ति । सप्त ।
योनीः । एति । पृणस्व । घृतेन । ^२पुनः ।

^१द्वितीया—सप्त त इति लिष्टप् ॥ हे अग्रे तव प्रियाणि सप्त धा-
मानि स्थानानि भूरादयो लोकाः । 'सुपां सुलुक्' इति धात्रो जसो लुक् ।
तेषु सप्तसु धामसु तव सप्त समिधः सम्यगिद्धास्तनवः । सप्त जिह्वा
ज्वाला याभिस्सप्तसु रसनास्वदनाय स्वादयसि सप्त ऋषयः दर्शयिष्यः
प्रकाशशक्तयः । यद्वा—सप्तर्षयो मन्त्राः सप्त धिष्ण्यविषयाः । सप्त
होत्राः होत्रादयो षष्ठ्यर्तारः । ते त्वामेकं सप्तधा यजन्ति ।
स त्वं तथेष्टः सप्त योनीः स्थानानि भूरादीनि सप्त कारणानि
घृतेनाज्येन उदकेन वा फलभूतेन आपणस्व आप्रीणय । पृण
प्रीणने ॥

^२अभितः पुरोडाशमाहुतीर्जुहोति पुरस्तादुपरिष्टाच्च—पुनरूर्जैति

वर्तस्व पुनरग्र इषायुषा । पुनर्नः
पाहि विश्वतः । सह रय्या नि
वर्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया । विश्व-

ऊर्जा । नीति । वर्तस्व । पुनः । अग्ने । इषा ।
आयुषा । पुनः । नः । पाहि । विश्वतः । ¹⁰सह ।
रय्या । नीति । वर्तस्व । अग्ने । पिन्वस्व ।
धारया । विश्वप्स्विनेत्येति विश्व-प्स्विनया । विश्वतः ।

ह्यभ्यां गायत्रीभ्याम् ॥ हे अग्ने ऊर्जा रसेन क्षीरादिना अस्म-
भ्यं देयेन सह निवर्तस्व पुनरुद्वासितोहमिति सज्जातमन्युर्वा
मन्युपेक्षां मा कार्षीः । इषा अग्नेन आयुषा च सह पुनर्निवर्तस्वे-
त्येव । उद्वासननिमित्ताच्च पापाद्विश्वतोऽस्मान्पुनः पाहि रक्ष ॥

¹⁰द्वितीया—हे अग्ने रय्या धनेन सह निवर्तस्व । ‘उदा-
त्तयणः’ इति तृतीयाया उदात्तत्वम् । धारयानयाहुत्या एतदा-
हुतिहेतुक्या वा वर्षधारया विश्वतस्परि विश्वस्य रक्षणीयस्य तृण-
धान्यलतापादपादेर्मूर्ध्नि पिन्वस्य सिञ्च । पिवि सेचने; इदि-
न्वाप्तुम् । ‘पञ्चम्याः परावध्यर्थे’ इति संहितायां सत्वम् ।
धारा विशेष्यते—विश्वप्स्व्या । प्सा भक्षणे । विश्वेन प्सानीया
भक्षणीया विश्वं वा प्सति भक्षयति व्याप्नोतीति विश्वप्सम् ।
‘श्वप्सुक्षन्’ इत्यदौ कनिन्प्रत्ययान्तो निपात्यते निपातनसा-
मर्थ्यादभीष्टस्वरसिद्धिः । ‘ऋन्नेभ्यः’ इति ङीप् ॥

प्सिनया विश्वतस्परि । लेकस्सलै-
कस्सुलेकस्ते न आदित्या आज्यं
जुषाणा वियन्तु केतस्सकेतस्सु-
केतस्ते न आदित्या आज्यं जुषाणा
वियन्तु विवस्वा ५ अदितिर्देवजूति-

परि । ¹¹लेकः । सलैक इति स-लेकः । सुलेक
इति सु-लेकः । ते । नः । आदित्याः । आज्यम् ।
जुषाणाः । वियन्तु । ¹²केतः । सकेत इति स-
केतः । सुकेत इति सु-केतः । ते । नः । आदित्याः ।
आज्यम् । जुषाणाः । वियन्तु । ¹³विवस्वान् ।
अदितिः । देवजूतिरिति देव-जूतिः । ते । नः ।

¹¹⁻¹³तृतीयमादधानस्य सुवाहुतिमन्त्राः—लेक इत्यादयः ॥ द्विपदा
विच्छन्दसः, यजूषि वा । एते लेकादयो नवादित्याः नः अस्माक-
मिदं आज्यं जुषाणाः प्रीणानाः वियन्तु पिबन्तु । लेकतिदर्शन-
कर्मा । सर्वैर्दृश्यते इति लेकः ; द्रष्टव्यो वा । दर्शनेन प्रकाशात्म-
केन सह वर्तते इति सलेकः । शोभनदर्शनस्सुलेकः । ‘आद्यु-
दात्तं द्व्यच्छन्दसि’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । कित ज्ञानि, सर्वै-
र्ज्ञायते इति केतः सर्वैरुपासनीयः । सकेतसुकेतौ गतौ । विव-
स्वान् दीप्तिमान् धनवान्वा । अदितिः अखण्डनीयः केनापि ।
देवजूतिः देवानामपि गतिः, देवैर्वा गन्तव्यः । दासीभारादित्वात्पूर्व-

स्ते न आदित्या आज्यं जुषाणा
वियन्तु ॥ १२ ॥

भूमिर्भूम्ना द्यौर्वरिणेत्याहाशिषैवैन-
मा धत्ते सर्पा वै जीर्यन्तोमन्यन्त-

आदित्याः । आज्यम् । जुषाणाः । वियन्तु ॥ १२ ॥

त्वा जिह्वास्सप्त सुकेतस्तेनस्त्रयो-
दश च ॥ ३ ॥

भूमिः । भूम्ना । द्यौः । वरिणा । इति ।
आह । आशिषेत्या—शिषा । एव । एनम् । एति ।
धत्ते । सर्पाः । वै । जीर्यन्तः । अमन्यन्त । सः ।

पदप्रकृतिस्वरूपम् । इदं तृतीयाधेयमग्रचाधेयमुपश्रयतीत्येके । पुन-
राधेयमित्यन्ये ॥

पञ्चमे तृतीयोनुक्तः ।

^१अथ सर्पराश्यादीनां मन्त्राणां ब्राह्मणम्—भूमिरित्यादि ॥ आ-
शिषा अन्नाद्यं प्राप्तुमिच्छया ॥

^२सर्पा वा इत्यादि ॥ धिक् जरा प्राप्यतेऽस्माभिरिति सवि-
पादां मतिमकुर्वन् सर्पाः । अथ तेषु कमर्णीरो नाम कश्चित्कद्रु-
पुत्रः न एतं भूमिर्भूम्नेत्यादिकं सर्पराश्याख्यं मन्त्रमपश्यत् ।

स एतं कसर्णीरिः काद्रवेयो मन्त्रम-
पश्यत्ततो वै ते जीर्णास्तनूरपाघ्नत
सर्पराज्ञिया ऋग्भिर्गार्हपत्यमा व-
धाति पुनर्नवमेवैनमजरं कृत्वा धत्ते-

एतम् । कसर्णीरिः । काद्रवेयः । मन्त्रम् ।
अपश्यत् । ततः । वै । ते । जीर्णाः । तनूः ।
अपेति । अघ्नत । सर्पराज्ञिया इति सर्प-राज्ञियाः ।
ऋग्भिरित्यृक्-भिः । गार्हपत्यमिति गार्ह-पत्यम् ।
एति । दधाति । पुनर्नवमिति पुनः-नवम् । एव ।
एनम् । अजरम् । कृत्वा । एति । धत्ते । अथो

‘स्त्रीभ्यो ढक्’ इति ढक् । ततस्सर्पा एतेनाग्निमादधेतेति साम-
र्थ्याद्गम्यते । ततश्च जीर्णास्तनूरपहत्याभिनवा अलभन्तेत्यर्थः ।
सर्पराज्ञिया इत्यादि । गतम् । पृथिवी सर्पराज्ञी । यथोक्तम्—‘इयं
वै सर्पतो राज्ञी’* इति । तस्या ऋग्भिः भूमिर्भूमेत्यादिभिः । ‘अपोद्धृत्य
धर्मशिर एतस्य सर्पराज्ञी रोष्य गार्हपत्यमेव सर्वाभिराददीत’ इत्या-
चार्याः । राजनशीला राज्ञी । ‘कनिन्युवृष’ इति कनिन्प्रत्य-
यः, ‘ऋन्नेभ्यः’ इति ङीप् । सर्पाणां राज्ञी स्वामिनी सर्प-
राज्ञी । ‘समासस्य’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । ‘उदात्तयणः’ इत्ये-
तद्धाधित्वा व्यत्ययेन ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः’ इति विभक्तिस्वर्यते ।

थो पूतमेव पृथिवीमन्नाद्यं नोपान-
मत्सैतम् ॥ १३ ॥ मन्त्रमपश्यत्ततो
वै तामन्नाद्यमुपानमद्यत्सर्पराज्ञिया
ऋग्भिर्गार्हपत्यमादधात्यन्नाद्यस्या-
वरुद्ध्या अथो अस्यामेवैनं प्रतिष्ठि-
तमा धत्ते यत्त्वा कुहः परोवपेत्या-

इति । पूतम् । एव । पृथिवीम् । अन्नाद्यमित्यन्न-
अद्यम् । न । उपेति । अनुमत् । सा । एतम् ।
॥ १३ ॥ मन्त्रम् । अपश्यत् । ततः । वै । ताम् ।
अन्नाद्यमित्यन्न-अद्यम् । उपेति । अनुमत् ।
यत् । सर्पराज्ञिया इति सर्प-राज्ञियाः । ऋग्भि-
रित्यृक्-भिः । गार्हपत्यमिति गार्ह-पत्यम् ।
आदधातीत्या-दधाति । अन्नाद्यस्येत्यन्न-अद्यस्य ।
अवरुद्ध्या इत्यव-रुध्यै । अथो इति । अस्याम् ।
एव । एनम् । प्रतिष्ठितमिति प्रति-स्थितम् ।
एति । धत्ते । यत् । त्वा । कुहः । परोवपेति प-
रा-उवर्ष । इति । आह । अपेति । हुते । एव ।

पुनर्वमित्यादि । गतम् । अथो अपिच पूतमेवाधत्ते । येनायमृद्धि-

हापङ्कत एवास्मै तत्पुनस्त्वोद्दीपया-
मसीत्याह समिन्ध एवैनं यत्ते
मन्युपरोत्तस्येत्याह देवताभिरेव
॥ १४ ॥ एन५सम्भरति वि वा

अस्मै । तत् । पुनः । त्वा । उदिति । दीपयामसि ।
इति । आह । समिति । इन्धे । एव । एनम् ।
यत् । ते । मन्युपरोत्तस्येति मन्यु-परोत्तस्य ।
इति । आह । देवताभिः । एव ॥ १४ ॥ एनम् ।
समिति । भरति । ^१वीति । वै । एतस्य । यज्ञः ।

हेतुर्भवति*.....त्यादि हेतुश्च न भवति । पृथिवीमित्यादि । ग-
तम् । 'अन्नाद्यायादधे'† इति मन्त्रपदम् । अथो अपिच अस्यां पृथिव्यां
प्रतिष्ठितमाधत्ते । 'उपस्थे ते देवि'† इति मन्त्रपदम् । यत्वेति ।
आत्मीयमुद्धासनात्मकं दुष्कृतमस्मा 'अग्नयेपङ्कते अपनय[पलप]ति
'सुकल्पमग्ने तत्'† इति प्रच्छादयति । तदुष्कृतमपि त्वत्प्रसादात्
सुकृतमेव भवतीति । पुनस्त्वेत्यादि । गतम् ॥

^१वि वा एतस्येत्यादि ॥ 'मनो ज्योतिः' § इत्येषा बृहस्पतिवती
ऋक् । 'छन्दसीरः' इतिमनुषो वत्सम् । बृहस्पतिशब्दस्याद्युदा-

*म, घ कोशयोः 'हेतुर्भवति' इत्यत उर्ध्वं कतिपयाक्षरलेखपर्याप्तं स्थलमलेखं
विधाय ततः 'त्यादि हेतुश्च' इत्यादि लिखितम्, [“.....हेतुर्भवति 'प्यान्यां
पुत्रमर्त्यायां स्वेष्वाङ्घ्र्यमानेषु यथावाक्तेन विधुरतां नीयात्. (आप. श्रौ.
५-२६-३,) इत्यादिहेतुश्च न भवति” इति पाठं सम्भावयामः.

†सं. १-५-३^१.

‡सं. १-५-३^१.

§सं. १-५-३^७.

एतस्य यज्ञश्छिद्यते योऽग्निमुद्वास-
यते बृहस्पतिवत्यर्चोप तिष्ठते ब्रह्म
वै देवानां बृहस्पतिर्वह्मणैव यज्ञः
सन्दधाति विच्छिन्नं यज्ञः समिमं
दधात्वित्याह सन्तत्यै विश्वे देवा
इह मादयन्तामित्याह सन्तत्यैव

छिद्यते । यः । अग्निम् । उद्वासयतु इत्युत्-
वासयते । बृहस्पतिवत्येति बृहस्पति-वत्या ।
ऋचा । उपोति । तिष्ठते । ब्रह्म । वै । देवानाम् ।
बृहस्पतिः । ब्रह्मणा । एव । यज्ञम् । समिति ।
दधाति । विच्छिन्नमिति वि-च्छिन्नम् । यज्ञम् ।
समिति । इमम् । दधातु । इति । आह ।
सन्तत्या इति सं-तत्यै । विश्वे । देवाः । इह ।
मादयन्ताम् । इति । आह । सन्तत्येति सं-

तत्त्वम् । विश्वे देवा इति । विच्छिन्नयज्ञं सन्तत्यैव सन्धाय सन्तत-
मिहेति देवेभ्योऽनुदिशति ज्ञापयति । सप्त न इति । समिदादयस्सप्त-
सप्त प्रत्येकं सप्तमृचाः सप्तधा सर्वा अपि सप्तधा भिन्नाः
अग्नेः प्रियास्तनुवः तनुवन् मूर्तिरिव प्रधानभूताः अग्नेस्तास्मर्वाः
अवरुन्धे स्वाभिमतसाधनतया लभते । पुनरूर्जेति । पुनरूर्जा नि

यज्ञं देवेभ्योनु दिशति सप्त ते अग्ने
समिधस्सप्त जिह्वाः ॥ १५ ॥ इत्याह
सप्तसप्त वै सप्तधाग्नेः प्रियास्तनुव-
स्ता एवाव रुन्धे पुनरूर्जा सह
रय्येत्यभितः पुरोडाशमाहुती जुहो-
ति यजमानमेवोर्जा च रय्या चोभ-

तत्प. । एव । यज्ञम् । देवेभ्यः । अन्विति ।
दिशति । सप्त । ते । अग्ने । समिध इति सं-
इधः । सप्त । जिह्वाः ॥ १५ ॥ इति । आह ।
सप्तसप्तेति सप्त-सप्त । वै । सप्तधेति सप्त-धा ।
अग्नेः । प्रियाः । तनुवः । ताः । एव । अवेति ।
रुन्धे । पुनः । ऊर्जा । सह । रय्या । इति ।
अभितः । पुरोडाशम् । आहुती इत्या-हुती ।
जुहोति । यजमानम् । एव । ऊर्जा । च । रय्या ।

वर्तस्व '* 'सह रय्या नि वर्तस्व '* इति मन्त्राभ्यामभितः पुरो-
डाशमाहुती जुहोति पुरस्तादुपरिष्ठाच्च । 'अभितःपरितः' इति
द्वितीया । यजमानमेवेत्यादि । 'सावेकावः' इत्येकत्रोदात्तत्वम् ।
'उदात्तयणः' इतीतरत्र ॥

यतः परि गृह्णान्यादित्या वा अस्मा-
लोकादमुं लोकमायन्तेमुष्मिन्लोके
व्यतृप्यन्त इमं लोकं पुनर-
भ्यवेत्याग्निमाधायैतान् होमान् जुह-
वुस्त आर्ध्वन्ते सुवर्गं लोकमायन्
यः पराचीनं पुनराधेयादग्निमादधीत

च । उभयतः । परीति । गृह्णाति । 'आदित्याः ।
वै । अस्मात् । लोकात् । अमुम् । लोकम् ।
आयन् । ते । अमुष्मिन् । लोके । वीति ।
अतृप्यन् । ते । इमम् । लोकम् । पुनः । अभ्यवे-
त्येत्यग्नि-अवेत्य । अग्निम् । आधायेत्या-धाय ।
एतान् । होमान् । अजुहवुः । ते । आर्ध्वन् । ते ।
सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । आयन् । यः ।
पराचीनम् । पुनराधेयादिति पुनः-आधेयान् ।

^१आदित्या इत्यादि ॥ भूलोकाहचुल्लोके गताः ऋद्धाचर्यं कृतपुन-
राधानाः आदित्याः । तत्र च ते व्यतृप्यन् भूयोपि ऋद्धाच-
भावेन विविधं तृप्यन्तीभवन् । तृणा पिषामायां देवादिकः । तत्रस्ते
पुनरपि इमेव लोकमभ्यवेत्य अभ्यातृत्य तृतीयमग्निमाधाय
एतान् लोकः * इत्यादीन् होमान् जुहवुः ऋद्धाः स्वर्गं गताः ।
य इत्यादि । पराचीनं पुनराधेयान् पुनराधेयानन्तरं तृतीयमित्यर्थः ।

स एतान् होमाञ्जुहुयाद्यामेवादित्या
ऋद्धिमार्धुवन्तामेवध्नोति ॥ १६ ॥

उपप्रयन्तो अध्वरं मन्त्रं वोचेमा-

अग्निम् । आदधीतेत्या-दधीति । सः । एतान् ।
होमान् । जुहुयात् । याम् । एव । आदित्याः ।
ऋद्धिम् । आर्धुवन् । ताम् । एव । ऋध्नो-
ति ॥ १६ ॥

सैतं देवताभिरेव जिह्वा एतान्पञ्च-
विंशतिश्च ॥ ४ ॥

^१उपप्रयन्त इत्युप-प्रयन्तः । अध्वरम् ।
मन्त्रम् । वोचेम । अग्नये । अरे । अस्मे इति ।

यामित्यादि । अयमृध्नोतिः ऋद्धौ च वर्तते, यथा ऋधुवन्तीति ।
ऋद्धिकर्मिकायां च प्राप्तौ ऋद्धिमार्धुवन्निति । तत्र पोषं पुष्णा-
तीतिवत्प्राप्तिमात्रप्रवृत्तिर्द्वितीयो द्रष्टव्यः ॥

पञ्चमे चतुर्थः ॥

॥ अग्नचुपस्थानकाण्डं अग्नचार्षम् ॥

^१आहवनीयमुपतिष्ठते—उपप्रयन्त इति षड्भिः । ‘षड्भिरुत्तरा-
भिरुपतिष्ठते’* इत्यादि ब्राह्मणम् । प्रथमा गायत्री ॥ उपप्र-

ग्रये । अरे अस्मे च शृण्वते । अस्य
प्रतामनु द्युतं शुक्रं दुदुहे अहयः ।

च । शृण्वते । अस्य । प्रताम् । अन्विति । द्युतम् ।
शुक्रम् । दुदुहे । अहयः । पयः । सहस्रसामिति

यन्तः उपेत्य प्रकर्षेण गच्छन्तः अध्वरं यज्ञं अविच्छेदेन
गच्छन्तः कुर्वन्तो वयं मन्त्रं बोधेमत्याशास्यते, उपस्थानमन्त्रस्य
वक्तारो भूयास्मेति । वनेराशिपि लिङ् ' लिङ्गाशिप्यङ् ' ' वन
उम् ' । अग्रये अग्रचर्यम् । कीदृशायाम्रये ? आरे तूरे च
अस्मे अस्माकं शृण्वते श्रुत्वा वचनार्थं कुर्येति संदिता तं मन्त्रं
बोधेम उच्यस्मेत्यविच्छेदेन आशास्यते ॥

द्वितीया—अस्य प्रतामिति गायत्री ॥ अस्याग्नेः प्रतां
पुरातनीं अनुद्युतम् । अनुद्युदिति दीप्तिनाम् । सम्पदादिप्रशङ्गाः क्षिप् ।
गोस्थानीयां दुदुहे दुहन्ति । छान्दसे लिटि ' इरयो रे ' इति रे
आदेशः । अहयः अद्वियः अलज्जमाना कृत्विजः । जिह्वतेः
कर्त्तरि क्षिप् । व्यन्ययेन द्वस्त्वम् । औणादिको वा डिप्रत्ययः ।
अह्वेतिर्वा क्रिप्रत्ययः । ज्ञानार उच्यन्ते । किं दुदुहे ? शुक्रं
सारं निमले वा पयः उदकम् । दीप्तिर्विशेष्यते—सहस्रसामां
बहुनो धनस्य मनीर्षी नम्भर्का अपि अर्पणि दृष्टिम् । मनोतेः
' जनमनखन ' इति विट्, ' विद्वतोः ' इत्यात्वम् । तस्माद्वयमप्य-
नेनोपस्थानेन तं दुह्य इति ॥

पर्यस्सहस्रसामृषिम् । अग्निर्मूर्धा
दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् ।
अपा२रेता२सि जिन्वति । अयमिह

सहस्र—साम् । ऋषिम् । ^१अग्निः । मूर्धा । दिवः ।
ककुत् । पतिः । पृथिव्याः । अयम् । अपाम् ।
रेता२सि । जिन्वति । ^४अयम् । इह । प्रथमः ।

^१तृतीया—अग्निरिति गायत्री ॥ अयमग्निर्मूर्धा प्रधानभूतः दिवः
द्युलोकस्य ककुत् उच्छ्रितः आत्मेत्यर्थः अर्यमात्मना दिवो मूर्धत्वे-
न वर्तत इति । अयमेव पृथिव्याः पतिः पाता ; अग्निर्हि पृथिव्यात्म-
ना वर्तते । सोयमपां रेतांसि कार्यभूतानि स्थावरजङ्गमाख्यानि माध्य-
मिकाग्निरूपेण जिन्वति वृष्ट्या तर्पयति । ‘ऊडिदम्’ इति षष्ठ्या
उदात्तत्वम् । ‘उदात्तयणः’ इति पृथिव्याः ॥

^४चतुर्थी—अयमिहेति जगती ॥ अयमग्निः प्रथमः प्रधानभूतः
धायि धार्यतेस्माभिः धातृभिः धारणाय यतमानैः होता आह्वाता
देवानां यजिष्ठः यष्टतमः । मनुष्यहोतृनपेक्ष्य प्रकर्षः । यष्टृश-
द्वात् ‘तुश्छन्दसि’ इतीष्टनि ‘तुरिष्ठेमे यस्सु’ इति टिलोपः ।
अध्वरेषु यज्ञेषु ईज्यः स्तुत्यः । ‘ईडवन्द’ इत्याद्युदात्तत्वम् ।
अयमित्युक्तम् ; कीदृशोयमित्याह—यं चित्रं चायनीयं विभुवं
व्याप्तिमन्तम् । तन्वादित्वादुवङ् । भृगवः विरुरुचुः विविधं रोच-
यामासुः । ण्यन्ताञ्छिटि ‘बहुलमन्यत्रापि’ इति णिलुक् । कीदृशाः
अमवानः अम इति कर्मनाम तद्वन्तः । ‘छन्दसीवनिपौ’ इति

प्रथमो धायि धातृभिर्होता यजिष्ठो
अध्वरेष्वीद्व्यः । यमप्रवानो भृगवो
विरुचुर्वनेषु चित्रं विभुवं विशेष-
विशे । उभा वामिन्द्राग्नी आहुव-

धायि । धातृभिरिति धातृ-भिः । होता । यजिष्ठः ।
अध्वरेषु । ईद्व्यः । यम् । अप्रवानः । भृगवः ।
विरुचुरिति वि-रुचुः । वनेषु । चित्रम् ।
विभुवमिति वि-भुवम् । विशेषविश इति विशेषे-
विशे । उभा । वाम् । इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी ।

मत्वर्थीयो वनिष् । यद्वा—अप्रवानो भृगुविशेषः । यथाहुः—‘भार्ग-
वच्यावनान्नवानोर्वजामदम्रच’ इति । व्यत्ययेनैकवचनम् । विरुचुः
वनेषु आश्रमेषु । किमर्थं ? विशेषविशे मनुष्यायमनुष्याय सर्वो मनुष्यो-
भ्युदयेन युज्येनेति । यद्वा—विभक्तिव्यत्ययः ; विशिविशि व्याप्त-
वन्नमिति । ‘मावेकाचः’ इति विश इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् ।
अयमेवं महानुभावो अस्मान्मृडयत्विति शेषः ॥

‘उभा वामिति पञ्चमी—प्रथमे प्रश्ने *पठिता व्याख्याता च ॥
हे इन्द्राग्नी उभो युवां, द्वितीयाद्विवचनम् । आहुवे आह्वयामि ।
किमर्थं ? आहुवर्थे आभिमुख्येन होतुं उपस्थानेनाराधयितुमित्यर्थः ।
इह जुहोतिस्मृतिकर्मा । किञ्च—राक्षसः राक्षो वनं हवित्त्वक्षणां

ध्यै ॥ १७ ॥ उभा राधसस्सह.
मादयध्यै । उभा दातारविषा
रयीणामुभा वाजस्य सातये हुवे
वाम् । अयं ते योनिर् ऋत्वियो
यतो जातो अरोचथाः । तं जानन्नम्

आहुवध्यै ॥ १७ ॥ उभा । राधसः । सह ।
मादयध्यै । उभा । दातारौ । इषाम् । रयीणाम् ।
उभा । वाजस्य । सातये । हुवे । वाम् । अयम् ।
ते । योनिः । ऋत्वियः । यतः । जातः । अरो-
चथाः । तम् । जानन् । अग्रे । एति । रोह ।

स्तुतिर्वा । तृतीयार्थे षष्ठी । हेतौ वा पञ्चमी । उभौ युवां सहैव
नैकैकशः राधसः मादयध्यै मादयितुं सहैव तर्पयितुमाह्वयामि ।
अनयोरेवाह्वाने हेतुमाह—उभेति । युवामेव ह्युभौ इषामन्नानां
रयीणां धनानां क्षेत्रपुत्रपश्वादीनां दातारौ । तस्माद्वाजस्यान्नस्य
सातये लाभाय प्राप्तये तादृशावुभौ वां युवां हुवे आह्वयामि
स्तौमि ॥

अथ षष्ठी—अयं त इत्यनुष्टुप् ॥ हे अग्रे अयं ते तव योनिः
कारणं गार्हपत्य उच्यते नात्रारणिः । ऋत्वियः ऋतुः प्राप्तो-
स्येति 'छन्दसि घस्' इति घस् । ऋतावृताविज्यत इत्यर्थः ।
यतस्त्वं जातोऽरोचथाः दीप्यसे । छान्दसो लङ् । तं योनिं जानन् त्वं
ममायं योनिरित्यवगच्छन् आरोह । आश्रय मा कदाचिदपि मुचः ।

आ रोहाधा नो वर्धया रयिम् ।
 अग्र आयूँपि पवस् आ सुवोर्ज-
 मिपै च नः । आरे बाधस्व दुच्छुनाम् ।
 अग्रे पवस्व स्वपा अस्मे वर्चस्सु-
 वीर्यम् । दधत्पोष॑ रयिम् ॥ १८ ॥

अथ । नः । वर्धय । रयिम् । 'अग्रे । आयूँपि ।
 पवस्मे । एति । सुव । ऊर्जम् । इमम् । च । नः ।
 आरे । बाधस्व । दुच्छुनाम् । 'अग्रे । पवस्व ।
 स्वपा इति सु-अपाः । अस्मे इति । वर्चः ।

अथ नोस्माकं रयि धनं वर्धय । साहित्यिकं दीर्घत्वं छान्दसम् ।
 'निपातस्य च' इत्यथशब्दस्य ॥

अथ सप्तम्याद्याप्यडपि गामत्रयः व्याख्याताश्च 'त्वमग्रे रुद्रः' इत्यत्र । सप्तमी—हे अग्रे आयूँपि जीवनानि अस्मानि वा जीवि-
 तकाल इति अस्मदीयान्यायूँपि जीवच्छरीरवृत्तिमाधनानि पवसे पवस्व
 शोधय निर्दोषाणि देहि यथा वर्धन्ते यथा च न क्षीयन्ते रयिर्त्वा
 ऊर्जं रमं क्षीरादिकं रमं इममन्नं च नः अस्मभ्यं आयुव अनुजानीहि
 अभिमुख्येनोत्पादय । 'आरे दूरेण बाधस्व अपगमय दुच्छुनां
 अलक्ष्मीम् ॥

*अष्टमी—हे अग्रे स्वपाः शोभनकर्मा त्वम् । अस्मे अस्मभ्यं

मयि । अग्ने पावक रोचिषा
मन्द्रया देव जिह्वया । आ
देवान् वक्षि यक्षि च । स नः
पावक दीदिवोग्ने देवा इहा वह ।

सुवीर्यमिति सु-वीर्यम् । दधत् । पोषम् ।
रयिम् ॥ १८ ॥ मयि । ^९अग्ने । पावक । रोचिषा ।
मन्द्रया । देव । जिह्वया । एति । देवान् । वक्षि ।
यक्षि । च । ^{१०}सः । नः । पावक । दीदिवः ।
अग्ने । देवान् । इह । एति । वह । उपेति ।

सुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्तं पुत्रादिकं वर्चो बलमन्नं वा पवस्व शोधय ।
मयि पोषं पुष्टिं अभित[भिमत्]वृद्धिं रयिं धनं च दधत् स्थाप-
यन् ॥

^९नवमी—हे अग्ने पावक शोधक रोचिषा रोचमानया
मन्द्रया मदयित्र्या हर्षणशीलया जिह्वया हे देव क्रीडादियुक्त
देवानिहावह च-यज च ॥

^{१०}दशमी—हे अग्ने पावक दीदिवः अस्मदर्थं दीप्यमानं त्वं
इहास्मिन् कर्मणि देवानावह । नः अस्माकं च हविः उपयज्ञं
यज्ञस्य समीपं प्रापय । यद्वा—नः अस्माकमिमं यज्ञं च
हविश्चाग्निहोत्रलक्षणं उपवह देवेभ्यः स त्वमुपहर देवान्प्रापये-
त्यर्थः ॥

उप यज्ञश्च हविश्च नः । अग्निश्शु-
चिब्रततमश्शुचिविप्रश्शुचिः कविः ।
शुची रोचत आहुतः । उदग्ने शुच-
यस्तव शुक्रा भ्राजन्त ईरते । तव
ज्योतीश्च्यर्चयः । आयुर्दा अग्ने-

यज्ञम् । हविः । च । नः । "अग्निः । शुचिब्रततम
इति शुचिब्रत-तमः । शुचिः । विप्रः । शुचिः ।
कविः । शुचिः । रोचते । आहुत इत्या-हुतः ।
११ उदिति । अग्ने । शुचयः । तव । शुक्राः ।
भ्राजन्तः । ईरते । तव । ज्योतीश्च्यर्चयः ।
१२ आयुर्दा इत्यायुः-दाः । अग्ने । असि । आयुः ।

११एकादशी—अयमग्निश्शुचिब्रततमः स्वयमेव तावत् शुद्धस-
त्कर्मतमः विप्रत्वान्मेधावित्वाच्च शुचिः । कवित्वात्क्रान्तदर्शनत्वाच्च
शुचिः ; वशीकृतवाञ्छयत्वाद्वा । एवं सर्वात्मना आहुतः शा-
स्त्रोक्तवर्त्मनाऽम्माभिराहुतः प्रतीतहवित्कर्त्तव्यं रोचते तेषां भवति ॥

१२द्वादशी—हे अग्ने तव शुचयः तेषांमि शुक्राः निर्मलाः
भ्राजन्तः दीप्यमानाः उदीरते उद्वच्छन्ति तैवेव स्वभूतानि सर्वा-
ण्यादित्यादीनि ज्योतीर्णि । अर्चयः अर्चयितारः सागादिभिराराध-
यितारः ज्योतीर्णि भवन्ति ज्योतीरूपास्मस्यन्ते । एवम्वहानु-
भावस्त्वमस्मदभिमतं क्षिप्रं प्रयच्छेति भावः ॥

१३तत्राहवनीयमेवोपनिष्ठते—आयुर्दा इति ॥ हे अग्ने त्वमा-

स्यायुर्मे ॥११॥ देहि वर्चोदा अग्रेसि
वर्चो मे देहि तनूपा अग्रेसि तनुवं
मे पाह्यग्रे यन्मे तनुवा ऊनं तन्म
आ पृण चित्रावसो स्वस्ति ते पार-

मे ॥ ११ ॥ देहि । वर्चोदा इति वर्चः—दाः ।
अग्रे । असि । वर्चः । मे । देहि । तनूपा इति
तनू—पाः । अग्रे । असि । तनुवम् । मे । पाहि ।
अग्रे । यत् । मे । तनुवाः । ऊनम् । तत् । मे ।
एति । पृण । ¹⁴चित्रावसो इति चित्र—वसो ।

युर्दाः आयुषोन्नस्य जीवितस्य वा दातासि तस्मादायुर्मे देहि ।
एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । वर्चो बलं दीप्तिर्वा । तनूनां शरीराणां
पाता तनूपाः । सर्वत्र 'आतो मनिन्' इति विच् । हे अग्रे
ऊनं विकलीभूतं छिन्नं भिन्नं वा यन्मे तनुवाः तन्वा ऊनं तन्मे
त्वां भजमानस्य आपण आपूरय । यद्वा—यन्मे तन्वाः तनु-
स्थानीयानां प्रजानां पशूनां ऊनं तदापूरय । एण प्रीणने
अत्रापूरणे वर्तते । 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्' इत्युबङ्गदेशः ॥

¹⁴रात्रिमुपतिष्ठते—चित्रावसो इति ॥ चित्राः नानारूपाः चा-
यनीया वा । वसवो वसून्वावसनानि वस्तारो वा यस्यां सा चित्रा-
वसुः रात्रिः । सांहितिकं दीर्घत्वम् । त्वयि वसन्ति सर्वेपि
सुखेन अतोहमपि ते तव पारं समाप्तिं व्युष्टिं स्वस्ति आवि-
नाशेन सुखेन अशीय प्राप्नुयां त्वत्प्रसादेन । अश्रोतेर्लिङि
शपो लुक् ॥

मंशीयेन्धानास्त्वा शतं हिमां
द्युमन्तस्समिधीमहि वयस्वन्तो
वयस्कृतं यशस्वन्तो यशस्कृतं

स्वस्ति । ते । पारम् । अशीय । इन्धानाः ।
त्वा । शतम् । हिमाः । द्युमन्त इति द्यु-मन्तः ।
समिति । इधीमहि । वयस्वन्तः । वयस्कृतमिति
वयः-कृतम् । यशस्वन्तः । यशस्कृतमिति यशः-

“आहवर्गये समिधमादधाति—इन्धाना इति सप्तपद्या शक-
या ॥ हे अग्ने इन्धानाः ज्वलन्तः । ‘विभाषा वेण्विन्धानयोः’
इत्याद्युदात्तत्वम् । शतं हिमाः संवत्सरात् हेमन्तान्वा । हिमा
इति ऋतोस्त्रीलिङ्गत्वं वर्षा इति [इति वत्ः] । वर्षशतेन
शतं हेमन्ता भवन्तीति वर्षमेवाशंसितम् । शिशिरे शीतेन हेमन्ते
प्रजानां पीडनात् तेन लक्ष्यते संवत्सरः । यदा हिमशब्देन हेम-
न्तकतुर्लक्ष्यते स च मन्त्रार्थिषाचप्रत्ययान्तः स स्त्रियां वर्तते । द्युमन्तः
दीप्तिमन्तः । ‘हस्तनुद्गाम्’ इति मत्तुप उदात्तत्वम् । समि-
धीमहि मय्यक् दीपयामः त्वामिन्धाना वयमपि द्युमन्तस्समिधीमहि ।
पूर्ववच्छपो लुक् । तनश्च त्वत्प्रमादाद्वयस्वन्तोन्नवन्तो वयमायुष्मन्तो वा;
वयोनामायुषोऽंशः । वयस्कृतं वयस्कृत्तरं सम्पूर्णवयसो दातारं त्वाम् ।
‘अतः कृकमि’ इति मत्वम् । यशस्वन्तः सत्कीर्तिमन्तो वयं त्वत्प्र-
माराधनेन त्वां यशस्कृतम् । गतम् । सुवीरासः कल्याणपुत्रा-
दिका वयम् । ‘आज्जमेरमुक्’ । ‘वीरवीर्यौ च’ इत्युत्तरपदाद्युदात्त-
त्वम् । अदाभ्यं अनुपहिंसितं बाधितुमशक्यं त्वां सप्ततन्मन्त्रं

सुवीरांसो अदाभ्यम् । अग्ने सपत्न-
दम्भनं वर्षिष्ठे अधि नाके । सं
त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसागथास्समृषी-
णां स्तुतेन सं प्रियेण धाम्ना ।

कृतम् । सुवीरांस इति सु-वीरांसः । अदाभ्यम् ।
अग्ने । सपत्नदम्भनमिति सपत्न-दम्भनम् । वर्ष-
षिष्ठे । अधीति । नाके । ¹⁰समिति । त्वम् । अग्ने ।
सूर्यस्य । वर्चसा । अगथाः । समिति । ऋषीणाम् ।
स्तुतेन । समिति । प्रियेण । धाम्ना । त्वम् ।
अग्ने । सूर्यवर्चा इति सूर्य-वर्चाः । असि । समिति ।

सपत्नानां अनिष्टानां विनाशयितारं स्वयं केन चिदप्यदाभ्यम् ।
दभिः प्रकृत्यन्तरमस्तीत्याहुः । अतो ण्यत् । वर्षिष्ठे वृद्धतमे
नाके सुखैकरूपे अस्मिन् स्थाने स्वर्गसदृशे अधि उपरि त्वामिन्धाना
वयमीदृशा भूयास्मेति । प्रियस्थिरादिना वृद्धशब्दस्य वर्षादेशः ॥

¹⁶पुनरुपतिष्ठते—सं त्वमग्ने इति । इयं जगती वृद्धपदा ॥ हे
अग्ने त्वं सूर्यस्य वर्चसा दीप्त्या समगथाः सङ्गच्छसे । छान्द-
सो लुङ्, 'समो गमृच्छि' इत्यात्मनेपदम्, 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक्,
'वागमः' इति सिचः कित्त्वम् । ऋषीणां मन्त्रद्रष्टृणां मन्त्राणां
वा स्तुतेन स्तुत्या च समगथाः इत्येव । प्रियेण च धाम्ना स्थानेनाह-
वनीयेन समगथाः सम्पृक्तोसि । यस्मादेवं तस्मात् हे अग्ने त्वं
सूर्यवर्चाः सूर्येण तुल्यतेजा असि । यद्वा—सूर्यस्य वर्चस्त्वमसि ।

त्वमग्ने सूर्यवर्चा असि सं मामायुषा
वर्चसा प्रजया सृज ॥ २० ॥
सं पश्यामि प्रजा अहमिडप्रजसो

माम् । आयुषा । वर्चसा । प्रजयेति प्र-जया ।
सृज ॥ २० ॥

अहुवध्यै पोष५ रुचिं मे वर्चसा
सप्त दश च ॥ ५ ॥

समिति । पश्यामि । प्रजा इति प्र-जाः ।

स त्वं मां त्वान्प्रपन्नमायुषा शनायुष्टेन वर्चसा प्रजया च सत्पुत्रपौ-
त्रादिपरम्परया संसृज मङ्गमय ॥

इति पञ्चमे अत्रच्युपस्थानन्नाम पञ्चमोऽनुवाकः ॥

‘गृहांश्च पशूंश्चोपनिष्ठते—मं पश्यामीति । तत्र प्रथमा गाय-
त्री । शेषाणि यन्त्रेपि ‘मयि वो रायश्चयन्ताम्’ इत्यन्तानि ॥ मं
पश्यामि मय्यक् वः पश्यामि अहं प्रजाः गृहनिवासिनः
पशून् : ‘यावन्त एव ग्रान्याः पशवस्तानेवाव रुन्धे’* इति च ब्राह्म-
णम् । प्रजाशब्देन पशव उच्यन्ते । इडप्रजसः इडा गौः
मनोः पुत्री वा । तस्याः प्रजा इडप्रजसः । मा वा यासां तथा
ते सं पश्यामीति । यथोक्तम्—‘इडा वै मानवी’† ‘मात्रवीदिडा
मनुम्’‡ इत्यादि । ‘इचापोस्मेजाछन्दमोः’ इति ह्रस्वत्वम्, ‘नित्य-
ममिचप्रजामेधयोः’ इत्यत्र ‘नित्यग्रहणमन्यत्रापि यथा स्यात्’ इत्यु-

मानवीः । सर्वा भवन्तु नो गृहे ।
 अम्भस्स्थाम्भो वो भक्षीय महस्स्थ
 महो वो भक्षीय सहस्स्थ सहो वो

अहम् । इडप्रजस इतीड-प्रजसः । मानवीः ।
 सर्वाः । भवन्तु । नः । गृहे । ^१अम्भः । स्थ । अम्भः ।
 वः । भक्षीय । महः । स्थ । महः । वः । भक्षीय ।
 सहः । स्थ । सहः । वः । भक्षीय । ऊर्जः । स्थ ।

क्त्वादसिच् समासान्तः, दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
 यद्वा—इडायाः प्रजायन्त इति 'गतिकारकयोरिति पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरत्वं च' इत्यसुन्प्रत्ययान्ताद्धातोः अन्तलोपश्छान्दसः ।
 डिद्धा प्रत्ययः कर्तव्यः । मानवीर्मनोरपत्यभूताः । जातिविशेषस्या-
 विवक्षितत्वात् 'मनोर्जातौ' इति न प्रवर्तते । सर्वास्ताः सर्वा
 अपि गवादयः प्रजाः नः अस्माकं गृहे एतस्मिन् स्थाने भवन्तु
 पशुपुत्रमित्रकलत्रादिसर्वसम्पदः सदा प्रभूतास्तन्तु । 'अस्मदो
 द्वयोश्च' इति द्वितीये वाक्ये एकस्मिन्बहुवचनम् । यद्वा—पुत्रपौ-
 त्रादिसहितानामस्माकमिति वेदितव्यम् ॥

^२अम्भस्स्थेत्यादि ॥ अम्भः अदनीयमुच्यते । 'अदेर्नुम्भश्च'
 इत्यसुन् । अन्नमुच्यते । वाजसनेयिनां तु—'अन्धस्थ'* इति
 वा [इत्येव] पाठः । हे पशवः अन्धः स्थ भवथ । तद्धेतु-
 त्वात्ताच्छब्दम् । अन्नस्य हेतवस्थ । तस्माद्वा युष्माकमम्भः
 क्षीराज्यादिरूपमदनीयं भक्षीय भजेयम् । भजेराशिषि लिङ् ।

भक्षीयोरुस्स्थोजी वो भक्षीय रेवती
रमध्वमस्मिन्लोकेस्मिन्गोष्ठेस्मिन्क्ष-
येस्मिन् योनौविह्व स्तेतो माप

ऊर्जम् । वः । भक्षीय । रेवतीः । रमध्वम् ।
अस्मिन् । लोके । अस्मिन् । गोष्ठ इति गो-स्थे ।
अस्मिन् । क्षये । अस्मिन् । योनौ । इह । एव ।
स्त । इतः । मा । अपेति । गात । वृद्धीः । मे ।

महः पूजा ब्रह्म वा महः तद्धेतवः स्व यागादिद्वारेण । वः
युष्माकं अदनीयं क्षीरादि भक्षीय । सहो नलं तद्धेतवः स्व युष्मा-
कं चल्करं घृतादि भक्षीय । ऊर्जः रमः क्षीरादि तद्धेतवः स्व
युष्माकमूर्जं बल्कररमं भक्षीय । महादिभ्योऽमुन् । ऊर्जयेनेः
क्विप् सम्प्रदादिलक्षणः । हे रेवतीः रेवत्यः क्षीरादिना धनेन
तद्वत्यः । 'र्येर्मनौ बहुलम्' इति सम्प्रसारणम्, 'वाच्छन्दसि'
इति पूर्वमवर्णदीर्घत्वम् । रमध्वं प्रीयमाणा वर्तध्वम् । 'पशवो वै
रेवतीः पशून्वात्मव्रमयेन' * इति ब्राह्मणम् । अस्मिन्लोके
प्रथिव्याम् । 'ऊडिदम्' इति विभक्तिरुदात्ता । अस्मिन् गोष्ठे गवां
स्थाने व्रजे । गावस्त्रिष्ठन्यस्मिन्निति 'मुपि स्थः' इति कः, 'अम्वाम्ब'
इति मूर्धन्यः । अस्मिन् क्षये अस्मदीये । 'क्षयो निवासि' इत्या-
दुदात्तत्वम् । अस्मिन् योनौ रमध्वमिति सर्वत्र । इहैवामदीये
लोकादौ स्ते भूयान् । इतोऽस्मत्प्रकाशान्मापगतं अपरक्ता मापगतं
न निर्गच्छत । अपि तु वृद्धीः वृद्धयः पुत्रपौत्रादिमन्यो मम भूयास्त ॥

गात बद्धीर्मे भूयास्त ॥ २१ ॥ स-
 ५ हितार्सि विश्वरूपीरा मोर्जा विशा
 गौपत्येना रायस्पोषेण सहस्रपोषं
 वः पुष्यासं मयि वो रायश्श्रयन्ताम् ।

भूयास्त ॥ २१ ॥ ^१स ५ हितेति सं-हिता । असि ।
 विश्वरूपीरिति विश्व-रूपीः । एति । मा । ऊर्जा ।
 विश । एति । गौपत्येन । एति । रायः । पोषेण ।
 सहस्रपोषमिति सहस्र-पोषम् । वः । पुष्यासम् ।

^१अग्निहोत्रीवत्समभिमृशति—संहितेति ॥ संहिता संयुक्ता मात्रा
 असि भव । मात्रा वियुक्ता मा भूः । विश्वरूपीः नानारूपवती
 मत्वर्थीय ईकारः । सा त्वं मामूर्जा क्षीरादिना रसेन आविश ।
 क्षीरादेर्दातृत्वेन मत्सम्बन्धिनी भव । 'सावेकाचः' इत्यूर्जो विभक्तिरुदात्ता ।
 गौपत्येन च मामाविशेत्येव । गवां पतिः स्वामी तद्भावो गौपत्यम् ।
 पत्यन्तलक्षणो यत् । यथाहं गोपतिर्भवानि तथा मयि वर्तस्व ।
 रायो धनस्य पोषेण पुष्ट्या च मामाविश मदीयानि धनानि पोषयन्ती
 स्वजन इव मम भव । 'ऊडिदम्' इति रायो विभक्तिरुदात्ता ।
 'षष्ठ्याः पतिपुत्र' इति सत्वम् । किं बहुना, वः युष्माकं सह-
 स्रपोषं बहुप्रकारमहं पुष्यासं पौष्कल्येनोद्भावयिषीय बद्धीनां, युष्मा-
 कं सम्बन्धी भूयासम् । गोपोषं पुष्पातीतिवत् सामान्यवचनोन्यत-
 रो द्रष्टव्यः । वः युष्माकं रायो धनानि क्षीरादीनि मयि श्रयन्तां अधि-
 ष्ठेदेन सन्ततं वर्धन्ताम् ॥

उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया
वयम् । नमो भरन्त एमसि । रा-

मयि । वः । रायः । श्रयन्ताम् । 'उपेति । त्वा ।
अग्ने । दिवेदिव इति दिवे-दिवे । दोषावस्तर्धिति
दोषा-वस्तुः । धिया । वयम् । नमः । भरन्तः ।
एति । इमसि । 'राजन्तम् । अध्वराणाम् ।

'गार्हपत्यमुपतिष्ठते—उप त्वाग्ने इति तिसृभिर्गायत्रीभिः । अग्ने
त्वं न इति चतसृभिर्द्विपदाभिर्विराड्गायत्रीभिश्च । 'जागतगायत्राभ्यां
विराड्गायत्री' * इति । 'गायत्रीभिरुप तिष्ठते'† इत्यादि ब्राह्म-
णम् । उप त्वेति प्रथमा ॥ हे अग्ने वयं दिवेदिवे यत् दिनेदिवे
धिया प्रज्ञया कर्मणा वा त्वामुपेमसि उपेम उपगच्छामः 'इद-
न्तो मयि' । किं कुर्वन्त इत्याह—दोषावस्तः रात्रायक्षि च सायं
प्रातश्च नमो भरन्तः नमस्कारमाभरन्तः आहरन्तः नमस्कुर्वन्तः
त्वामुपेम इति । त्वं चास्माकमुपकुर्विति शेषः । 'ह्यग्रहोर्भः' ।
भरतिर्वा भौवादिकः भृश् भरणे इति । 'सुपां सुलुक्' इति
दिवमवाचिनो दिव्शब्दात्परस्य सप्तम्येकवचनस्य शे आदेशः ।
प्रगृह्यत्वं तु स्यात् । व्यय्येन वा चतुर्थी । 'ऊडिदम्' इति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । 'अनुदात्तं च' इति द्वितीयं निहन्यते ।
दोषावस्तर्धिति कार्तिकौजपादिषु द्रष्टव्यः । 'सावेकाचः' इति
धियो विभक्तिरुदात्ता ॥

^५राजन्तमिति द्वितीया—राजन्तं दीप्यमानं अध्वराणां यज्ञानां

* 'तृतीयं द्विपदजागतगायत्राभ्याम्' पि. (३-१६) इत्येव दृश्यते । † सं. १-५-८^{१०}.

जन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिवि-
विम् । वर्धमानस्वे दमे । स नः
पितेव सूनवेऽग्रे सूपायनो भव । सच-

गोपामिति गो-पाम् । ऋतस्य । दीदिविम् ।
वर्धमानम् । स्वे । दमे । सः । नः । पिता ।
इव । सूनवे । अग्रे । सूपायन इति सु-उपायनः ।

गोपां गोप्तारम् । गोपायतेः क्तिप् अतो लोपवलिलोपाप्तलोपाश्च ।
ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य च गोप्तारम् । यद्वा—अध्वराणां राज-
न्तं गोपां रक्षितारं स्वयं सर्वदा दीदिविं दीप्यमानम् । अथवा—
अध्वराणां यज्ञानां राजानम् । ऋतस्य ऋतेन यज्ञेन सत्येन वा
दीदिविं प्रकाशयितारं गोपां गवां पातारम् । अस्मिन्पक्षे अवग्रह
उपपद्यते । ‘दीर्घश्चाम्यासस्य’ इति किन्प्रत्ययः । वर्धमानं
सामिद्धिर्होत्रिभिश्च स्वे दमे नः गृहे अग्निहोत्रवेश्मनि । तं त्वामुपे-
मसीति ॥

स न इति ॥ हे अग्रे स त्वं नः अस्मभ्यं पितेव सूनवे तात
इव पुत्राय सूपायनः सूपचरणः सुखेनोपचरणीयः परिचरणीयो
वा भव । ‘छन्दसि गत्यर्थेभ्यः’ इति युच् । शोभनोपायनो वा ।
किञ्च—नः अस्मान् स्वस्तये अविनाशाय सचस्व सङ्गच्छस्व मा
कदाचिदपि मुचः । ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति संहितायां दीर्घत्वम् ।
स्वस्तय इति विभक्त्यन्तप्रतिरूपोव्ययः* ॥

स्वा नस्स्वस्तये । अग्ने ॥ २२ ॥
 त्वं नो अन्तमः । उत त्राता शिवो
 भव वरूथ्यः । तं त्वा शोचिष्ठ दीदि-
 वः । सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ।

भव । सचस्व । नः । स्वस्तये । 'अग्ने ॥ २२ ॥
 त्वम् । नः । अन्तमः । उत । त्राता । शिवः ।
 भव । वरूथ्यः । 'तम् । त्वा । शोचिष्ठ । दीदिवः ।
 सुम्नाय । नूनम् । ईमहे । सखिभ्य इति सखि-

'अग्ने त्वं न इति ॥ हे अग्ने त्वं नः अस्माकमन्तमः अन्तिक-
 तमः मन्तिकृष्टनमः । 'तमे तादेश्च' इति तादिलोपः । उत
 अपिच त्राता रक्षकः भयेष्विति गम्यते । शिवः सुखकरः सर्वदा
 भव अस्माकं वरूथ्यः गृहे भवः नित्यमग्निहितः । दिगादित्वाद्यत् ।
 वरूथाय गृहाय वा हितः वरूथ्यः । उगवादिर्द्रष्टव्यः ॥

'तं त्वेति ॥ शोचिष्ठ दीपयितृत्तम 'तुश्छन्दसि' इतीष्टम् ।
 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इति टिलोपः । यद्वा—शोचस्वितम् । 'विन्म-
 तोर्लुक्' । हे दीदिवः दीप्यमान जिगीषन्वा । दिवेर्लिटः
 कसुरादेशः, 'तुजादीनाम्' इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् । तं त्वा
 तादृशमन्तिकतमत्वादिगुणविशिष्टं त्वां सुम्नाय धनाय सुखाय
 वा ईमहे याचामहे । नूनमिति पादपूरणे निश्चये वा । यद्वा—
 नूनं नूतनं अभूतपूर्वं तं त्वां सखिभ्यः समानख्यनेभ्यः सुहृदयसुहृ-
 द्भ्यः । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणस्तम्भप्रदानत्वात्सुम्नायेति
 शतुर्थी ॥

वसु^१रग्निर्वसुश्रवाः । अच्छा नक्षि द्यु-
मत्तमो रयि दाः । ऊर्जा वः
पश्याम्यूर्जा मा पश्यत रायस्पो-
षेण वः पश्यामि रायस्पोषेण मा

भ्यः । ^१वसुः । अग्निः । वसुश्रवा इति वसु-
श्रवाः । अच्छ । नक्षि । द्युमत्तम इति द्युमत्त-
तमः । रयिम् । दाः । ^{१०}ऊर्जा । वः । पश्या-
मि । ऊर्जा । मा । पश्यत । रायः । पोषेण ।

^१वसुरिति ॥ वसुः वसुमान् । मत्वर्थीयो लुप्यते । अग्निः
अङ्गनादिगुणयुक्तः वसुश्रवाः वासयतीति वसुः तादृशं श्रवणं
यस्य तादृशः । वसुभिर्वा श्रूयत इति वसुश्रवाः । ‘गतिकारकयो-
रपि इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च ’ इत्यसुन् । स त्वमस्मानच्छ आभिमु-
ख्येन नक्षि प्राप्नुहि । ‘ निपातस्य च ’ इति संहितायां दीर्घत्वम् ।
नशतिर्गतिकर्मा, ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपोलुक् । अस्मान्
प्राप्य चास्मभ्यं द्युमत्तमः दीप्तिमत्तमः त्वं रयिं धनं दाः देहि ।
दधातेर्लिटि पूर्ववच्छपोलुक् । ‘ ह्रस्वनुङ्ग्याम्भतुप् ’ इति द्योर्मतुप्
उदात्तत्वम् ॥

^{१०}पुनश्च गृहाश्च पशूश्चोपतिष्ठते—ऊर्जा व इति । एतानि यजुषि ॥
ऊर्जा क्षीरादिना रसेन समग्रास्तदा वः पश्यामि । यूयमपि ऊर्जा
रसेन स्नेहेन बलेन वा साहितं मां पश्यत । किञ्च—रायो धनस्य
पुत्रपश्वादिलक्षणस्य वासादिलक्षणस्य वा पोषेण वृद्ध्या वः पश्या-

पश्यतेडास्स्थ मधुकृतस्स्योना मा
विशतेरा मदः । सहस्रपोषं वः पु-
प्यासम् ॥ २३ ॥ मयि वो राय-
श्श्रयन्ताम् । तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो

वः । पश्यामि । रायः । पोषेण । मा । पश्यतु ।
११ इडाः । स्थ । मधुकृत इति मधु-कृतः । स्योनाः ।
मा । एति । विशतु । इराः । मदः । सहस्रपोष-
मिति सहस्र-पोषम् । वः । पुप्यासम् ॥ २३ ॥
मयि । वः । रायः । श्रयन्ताम् । १२ तत् । सवितुः ।

मि । यूयमपि रायो धनस्य पशुहिरण्यलक्षणस्य पोषेण मां पश्य-
त । पूर्ववत्सत्त्वस्वरौ ॥

११ इडास्थेन्यादि अनुष्टुप् ॥ इडाः अक्षं रथ तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दम् ।
मधुकृतः मधुसदृशस्य कृतः कर्त्र्यः उत्पादयिष्यः । उक्तञ्च—
'एतद्वै देवानां मधु यदृतम्' इति 'एतद्वै मधु देव्यं यदाज्यम्,
इति च । ता यूयं स्योनाः सुखभूताः मामाविशत । इराः
क्षीराद्यन्नाद्यात्मिकाः मदः मदयिष्यः देवानां मनुष्याणां च हर्षयिष्यः ।
मदेण्यन्तात्किप् । 'बहुलं मंजालन्दसोः' इति णिलुक् ॥ सहस्र-
पोषमिति* व्याख्यानम् ॥

१२ आहवनीयमुपनिष्ठते—तत्सवितुरिति गायत्र्या ॥ तत्तस्य 'सु-

देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचो-
दयात् । सोमान् स्वर्णं कृणुहि
वरेण्यम् । भर्गः । देवस्य । धीमहि । धियः । यः ।
नः । प्रचोदयादिति प्र-चोदयात् । ¹⁸सोमानम् ।

पां सुलुक्' इति षष्ठ्या लुक् । तस्य सवितुः देवस्य दाना[देवना]दि-
गुणयुक्तस्य स्वभूतं तत्प्रसादलभ्यं वा अत एव वरेण्यं वरणीयं
सर्वैः प्रार्थनीयं भर्गः तेजः अन्नं धनं वा वयं धीमहि धारयेम
तस्यैव प्रसादात्तस्याधारभूता भवेम । धीइ आधारे दैवादिकः ।
'छन्दसि लुङ्लुङिटः' इति लङि 'बहुलं छन्दस्यमाइ' इत्य-
ङभावः । दधातेर्वा लिङ् । सर्वत्र 'बहुलं छन्दसि' इति शपो-
लुक् । कस्येत्याह—यो देवस्सवितास्माकं धियः कर्माणि प्रचोद-
यात् प्रचोदयेत् प्रवर्तयेत् । यद्वा—धियः धर्मादिगोचराः बुद्धीः
प्रचोदयात् प्रेरयेत् । लेट्याङागमः । तस्य सवितुरिति । यद्वा—
सवितुर्देवस्य तदन्नादि धीमहि । किमित्याह—य इति । लिङ्-
व्यत्ययः । यदस्माकं धियः प्रचोदयात् प्रेरयति । यद्वा—
यो देवस्सविता विश्वस्य प्रसवितास्माकं धर्मादिगोचराः धियः प्रेरयति
तस्य स्वभूतं वरेण्यं सर्वैर्भजनीयं भर्गः पापानां तापनं तेजो
मण्डलात्मिकं धीमहि मनसा धारयामः । ध्यायतेरेव वा छान्दसं
सम्प्रसारणम् । एवं बोधप्रकाशाभ्यां समस्तस्य प्रपञ्चस्य उर्ध्व-
कुर्वाणं श्रेयोर्धिभिर्भजनीयं सूर्यात्मना स्थितं पारमेश्वरं तेज उपा-
स्यत्वेन उपदिश्यते ॥

¹⁸पुनरप्याहवनीयमुपतिष्ठते—सोमानमिति गायत्र्या ॥ सोमानं

ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं य औशि-
जम् । कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र

स्वरणम् । कृणुहि । ब्रह्मणः । पते । कक्षीवन्त-
मिति कक्षी-वन्तम् । यः । औशिजम् । ^{१४}कदा ।
चन । स्तरीः । असि । न । इन्द्र । सश्वसि । दा-

सोतारं सोमानामभिषेतारं मां कृणुहि । 'अन्येभ्योपि दृश्यते'
इति मनिन । उञ्चादित्वादन्तोदात्तत्वम् । औणादिको या मनिन्प्र-
त्ययः । अन्य आहुः—सोमानामिति यक्तव्ये छान्दसं ह्रस्वत्वम् । सो-
मानां सप्तविधानां सम्बन्धिनं मां कुर्विति । तत्राप्यन्तोदात्तत्वं मृ-
ग्यम्, सोमशब्दम्याद्युदात्तत्वात् स्वरणं शब्दितं सोमत्वेन प्रका-
शितम् । सृ शब्दोपतापयोः कर्मणि ल्युट् । ईदृशं च मां कुरु ।
हे ब्रह्मणः परिवृत्स्यान्नस्य वा पते स्वामिन् । 'पष्ठचाः पतिपु-
त्र' इति सत्वम् । 'सुवामन्त्रिते' इति पराङ्मयत्वात् पष्ठचा-
मन्त्रितसमुदायो निहन्यते । कक्षीवन्तं तादृर्म्यात्ताच्छब्दम् ।
कक्षीवान्नाम ऋषिः तमिव य औशिजम् । स्वार्थिकोण् वचनव्यत्ययः ।
यद्वा—कक्षीवन्तं हस्यादिकक्ष्यावन्तं ईश्वरं मा कुरु । 'आम-
न्दीवदष्टीवन्' इत्यादिना निपात्यते । य औशिज ईश्वर औशि-
जो भवति तस्मा कुरु । उशिकू कान्तः सर्वलोकप्रियः स औशिजः ।
स्वार्थिकोण् ॥

^{१४}रात्रिमुपतिष्ठते—कदा चेनेति पथ्यावृत्त्या ॥ 'तृतीयश्रे-
ह्लादशाक्षरः पथ्या * इति । व्याख्याता चयमादित्यग्रहे' इन्द्रा-

*पथ्या पूर्वश्रेतृतीयः' (पि-३-२७) इत्येव पिङ्गलसूत्रं दृश्यते. † सं. १-४-२२^१

सश्वसि दाशुषे । उपोपेत्नु मघवन्नभूय
इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते । परि
त्वाग्ने पुरं वयं विप्रं सहस्य धीम-
हि । धृषद्वर्णं दिवेदिवे भेत्तारं भङ्गु-

शुषे । उपोपेत्युप-उप । इत् । नु । मघवन्निर्ति
मघ-वन् । भूयः । इत् । नु । ते । दानम् । देव-
स्य । पृच्यते । ¹⁵परीति । त्वा । अग्ने । पुरम् ।
वयम् । विप्रम् । सहस्य । धीमहि । धृषद्वर्णमिति
धृषत्-वर्णम् । दिवेदिव इति दिवे-दिवे । भेत्ता-

त्मना रात्रिस्तूयते । कदाचिदपि स्तरीश्छादयिता अभिभविता
न भवसि । अपि तु दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय सश्वसि
समागच्छसि, न कदाचिदपि तत्सकाशं मुश्वसि उपकर्तुम् ।
तथाहि—हे मघवन् तव देवस्य देवनशीलस्य दानं भूयोभूयोपि
उपपृच्यत एव, अविच्छेदेन निर्वर्त्यत एव । यद्वा—भूयोभू-
योपि उपपृच्यतां उत्पाद्यतामिति ॥

¹⁶गार्हपत्यमुपतिष्ठते—परि त्वेत्यनुष्टुभा ॥ हे अग्ने सहस्य
सहो बलं तत्र भवः । ‘दिगादिभ्यो यत्’ । पुरं अभिमतानां
पूरयितारं विप्रं मेधाविनं धृषद्वर्णं वर्णमात्रेणैव शत्रूणां अभिम-
वितारं भेत्तारम् । कस्य ? भङ्गुरावतः परमञ्जनशीलैर्व्यापारैः
तद्वतो रक्षःप्रभृतिः । छान्दसं संहितायां दीर्घत्वम् । ईदृशं त्वां
दिनेदिने परिधीमहि सर्वतो धारयेम । दधातेर्लिङि शपो लुक् ॥

रावतः । अग्रे गृहपते सुगृहपतिरहं
 त्वया गृहपतिना भूयासः सुगृहप-
 तिर्मया त्वं गृहपतिना भूयाश्शतः
 हिमास्तामाशिपमा शासे तन्तवे

रम् । भङ्गुरावत इति भङ्गुर-वतः । ¹⁰अग्रे । गृहपत
 इति गृह-पते । सुगृहपतिरिति सु-गृहपतिः ।
 अहम् । त्वया । गृहपतिनेति गृह-पतिना । भूया-
 सम् । सुगृहपतिरिति सु-गृहपतिः । मया । त्वम् ।
 गृहपतिनेति गृह-पतिना । भूयाः । शतम् ।
 हिमाः । ताम् । आशिपमित्या-शिपम् । एति ।

¹⁰गार्हपत्यमेवोपतिष्ठते—अग्रे गृहपत इति यजुर्भिः ॥ हे अग्रे
 गृहपते गृहकर्मणां पालयितः त्वया गृहपतिना स[गृ]हकर्मणां
 पालनं कुर्वता सुगृहपतिः शोभनेन तद्भान् भूयासम् । त्वमपि
 गृहपतिना मया सुगृहपतिर्भूयाः । कियन्तं कालमित्याह—शतं
 हिमाः शतं वर्षाणि हि मर्त्यानाम् । 'शतं त्वा हेमन्तानिन्धिषीय' *
 इति ब्राह्मणम् । तावन्तं कालमिदमित्थं भवतु । किञ्च—तामा-
 शिपं, अनागताभिप्रेतार्थप्रार्थनमाशीः, तामाशासे प्रार्थये ।
 यद्वा—आशासनीया आयुरादिसर्वसम्पदाशीः, तामाशासे ।
 'आशासः कौ' इतीत्वम् । कीदृशी ? ज्योतिष्मती क्षीप्ति-
 मती ब्रह्मवर्चसप्रधानाम् । कस्मै ? तन्तवे अजातापत्यविषयमिदं ;

ज्योतिष्मतीं तामाशिषमा शासेमु-
ष्मै ज्योतिष्मतीम् ॥ २४ ॥
अयंज्ञो वा एष योसामोपप्रयन्तो
अध्वरमित्याह स्तोममेवासमै युन-

शासे । तन्तवे । ज्योतिष्मतीम् । ताम् । आशि-
षमित्या-शिषम् । एति । शासे । अमुष्मै ।
ज्योतिष्मतीम् ॥ २४ ॥

भूयास्तु स्वस्तयेग्रे पुण्यासं धृषद्वर्णमेकाम्
त्रिंशच्च ॥ ६ ॥

^१अयंज्ञः । वै । एषः । यः । असामा । उपप्रयन्तु
इत्युप-प्रयन्तः । अध्वरम् । इति । आह । स्तो-

अमुष्मा इति वक्ष्यमाणस्य सन्निहितापत्यविषयत्वात् । अमुष्मा-
इति सन्निहितानामपत्यानां साधारणो निर्देशः । तस्मै सहस्र-
किरणाय भास्कराय गोविन्दाय च तां ज्योतिष्मतीमाशिषमाशासे ।
'पुत्रस्य नाम गृह्णाति'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

इति पञ्चमे षष्ठोऽनुवाकः.

^१अग्न्युपस्थानमन्त्राणां ब्राह्मणमग्न्यार्षेयम्—अयंज्ञ इत्यादि ॥
'उपप्रयन्तु'† इत्यादि द्वादशर्चं स्तोमस्थानीयमस्य यज्ञस्य करोतीति ।
'मन्त्रं वोचेम'† इत्येतच्च स्तोमाभिप्रायमित्यभिप्रायः ॥

क्त्युपेत्याह प्रजा वै पशव उपे-
 लोकं प्रजामेव पशून्निमं लोकमुपैत्य-
 स्य प्रत्नामनु द्युतमित्याह सुवर्गो
 वै लोकः प्रत्नस्सुवर्गमेव लोकः

मम् । एव । अस्मै । युनक्ति । उपेति । इति ।
 आह । प्रजेति प्र-जा । वै । पशवः । उपेति ।
 इमम् । लोकम् । प्रजामिति प्र-जाम् । एव ।
 पशून् । इमम् । लोकम् । उपेति । एति ।
 अस्य । प्रत्नाम् । अन्विति । द्युतम् । इति ।
 आह । सुवर्ग इति सुवः-गः । वै । लोकः । प्रत्नः ।
 सुवर्गमिति सुवः-गम् । एव । लोकम् । समारो-

“उपेत्याहेत्यादि ॥ प्रजाश्च पशवश्चेमं लोकमुपेत्य वर्तन्ते । तस्मादे-
 तल्लोकात्मकाध्वरोपायनकथनं प्रजानां पशूनामस्य च लोकस्योपनय-
 नाय भवतीति ॥

“अस्य प्रत्नामिति ॥ प्रत्नतया स्वर्गस्थानीयं दीप्तिदोहनं स्वर्ग-
 समारोहणाय भवतीति ॥

“अग्निरिति ॥ अग्नेर्मुर्ध्वाभिधानं यजमानस्य प्राधान्यार्थमिति ।
 अथो अपि च देवल्लोकादागत्य मनुष्यलोके प्रतिष्ठितो
 भवति ॥

समं^१ आरोहत्यग्निर्मूर्धा विवः ककुवित्या-
ह मूर्धानम् ॥२५॥ एवैनं^२ समा-
नानीं करोत्यथो देवल्लोकादेव मनु-
ष्यलोके प्रति तिष्ठत्ययमिह प्रथ-
मो धायि धातृभिरित्याह मुख्यमे-
वैनं करोत्युभा वामिन्द्राग्नी आहु-
वध्या इत्याहौजो बलमेवाव रुन्धे-

हतीति सं-आरोहति । 'अग्निः । मूर्धा । विवः ।
ककुत् । इति । आह । मूर्धानम् ॥ २५ ॥ एव ।
एनम् । समानानाम् । करोति । अथो इति । देव-
लोकादिति देव-लोकात् । एव । मनुष्यलोक
इति मनुष्य-लोके । प्रतीति । तिष्ठति । 'अयम् ।
इह । प्रथमः । धायि । धातृभिरिति धातृ-भिः ।
इति । आह । मुख्यम् । एव । एनम् । करोति ।
^१उभा । वाम् । इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । आहुवध्या
इति । आह । ओजः । बलम् । एव । अवेति ।

^२पार्थिवस्याग्नेः पश्चादभिधानात् मुखमिति प्रथमत्ववचनादग्नेः
मुख*मिव मुख*म् ॥

^३ओजोबलात्मकत्वादिन्द्राग्नेः ॥

यं ते योनिर् ऋत्विय इत्याह पशवो
 वै रयिः पशूनेवाव रुन्धे पृष्ठिरुप
 तिष्ठते पृष्ठे ॥ २६ ॥ ऋतव ऋतुष्वेव
 प्रति तिष्ठति पृष्ठिरुत्तराभिरुप तिष्ठ-
 ते द्वादश सं पद्यन्ते द्वादश मासा-
 स्संवत्सरस्संवत्सर एव प्रति तिष्ठ-

रुन्धे । अयम् । ते । योनिः । ऋत्वियः । इति ।
 आह । पशवः । वै । रयिः । पशून् । एव ।
 अवेति । रुन्धे । पृष्ठिरिति षट्-भिः । उपेति ।
 तिष्ठते । षट् । वै ॥ २६ ॥ ऋतवः । ऋतुषु ।
 एव । प्रतीति । तिष्ठति । पृष्ठिरिति षट्-भिः ।
 उत्तराभिरित्युत्-तराभिः । उपेति । तिष्ठते । द्वा-
 दश । समिति । पद्यन्ते । द्वादश । मासाः । सं-
 वत्सर इति सं-वत्सरः । संवत्सर इति सं-

पशवो वै रयिरिति ॥ 'वर्धया रयिम्' इति दर्शनात्* ॥

पृष्ठिरिति ॥ आहवनीयमेव सर्वत्र । विशिष्टसङ्ख्यानवयो
 विशिष्टफलावाप्तिहेतुरिति भावः । पृष्ठिरुत्तराभिरिति । ननु द्वाद-
 शभिरुपनिष्ठत इत्येव वाच्यं स्यात् । मैवम् , पृष्ठनिबन्धनफलावाप्तये
 पृष्ठिपृष्ठिरुपस्थीयते । द्वादशेति तन्निबन्धनफलावाप्तिश्च भवति ॥

ति यथा वै पुरुषोश्चो गौजीर्येत्येव-
मग्निराहितो जीर्यति संवत्सरस्य
परस्तादाग्निपावमानीभिरुप तिष्ठते
पुनर्नवमेवैनमजरं करोत्यथो पुना-

वत्सरे । एव । प्रतीति । तिष्ठति । 'यथा । वै ।
पुरुषः । अश्वः । गौः । जीर्यति । एवम् । अग्निः ।
आहित इत्या-हितः । जीर्यति । संवत्सरस्येति
संवत्सरस्य । परस्तात् । आग्निपावमानीभिरि-
त्याग्नि-पावमानीभिः । उपेति । तिष्ठते । ¹⁰पुनर्न-
वमिति पुनः-नवम् । एव । एनम् । अजरम् ।

⁹यथेत्यादि ॥ यथा पुरुषादयः आसादिताहारा जीर्यन्ते ।
एवमग्निराहितो जीर्यति । संवत्सरस्येत्यादि । 'अग्न आर्युपि पवसे '*
इत्येताभिः षड्विः संवत्सरेसंवत्सरे उपतिष्ठते । 'देवताद्वन्द्वे च'
इत्युभयपदवृद्धिः, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण छीप उदात्तत्वम् ॥

¹⁰पुनर्नवमित्यादि ॥ आयुरादिलाभात् । अथो अपिच पुना-
त्येवाग्निं जरया नाभिभूयते, पवमानस्यायं महिमेति । उपतिष्ठते
योग एवास्यैष उपतिष्ठत इति । यत् एवाग्निः योगस्संश्लेषस्सम्प-
द्यते । यत्रायुरादीनि स्वयमेव सम्पद्यन्त इति उपतिष्ठत इति

त्येवोप तिष्ठते योग एवास्यैष उप
 तिष्ठते ॥ २७ ॥ दम एवास्यैष उप
 तिष्ठते याज्ञैवास्यैषोप तिष्ठते यथा
 पापीयाभ्येयस आहत्य नमस्यति

करोति । अथो इति । पुनाति । एव । उपेति ।
 तिष्ठते । योगः । एव । अस्य । एषः । उपेति ।
 तिष्ठते ॥ २७ ॥ दमः । एव । अस्य । एषः ।
 उपेति । तिष्ठते । याज्ञा । एव । अस्य । एषा ।
 उपेति । तिष्ठते । यथा । पापीयान् । श्रेयसे ।
 आहत्येत्या-हत्य । नमस्यति । तादृक् । एव ।

यत् इदमग्रेरुपस्थानं इदं दम एवास्यैष क्रियते । दमो निबन्ध-
 [ह]स्तुतिकरणैर्विधेयीकरणम् । यथास्मै अभीष्टमकृत्वा स्थातुमापि
 न शक्नोति तथैव दमयति 'अग्निश्शुचिप्रतनमश्शुचिर्विप्रश्शुचिः
 कविः * इत्यादि । उपतिष्ठत इति । उपस्थानव्याजेन स्वाभि-
 मतानग्निं याधते 'आयूषि पवस्व, ऊर्जेमिषं नासुत, दुग्धुनां
 दूरे वावस्व' इति । उपतिष्ठत इति । परस्पराश्रयः प्रकर्षः ।
 यथा स्वल्पैश्वर्या जनः प्रभूतैश्वर्याय फलादिकमुपहृत्य नमस्यति
 तादृगिदमुपस्थानम् ; आराध्यैश्वर्यव्यापनार्थत्वात् । ततस्मुप्रसन्नः
 स्वामी फलेनाभिमेतेन पुरुषं आराधयितारं योजयतीति । 'न-
 मोवरेवश्चित्रदः क्यच्' ॥

तादृगेव तदायुर्दा अग्नेस्यायुर्मे दे-
 हीत्याहायुर्दा ह्येष वर्चोदा अग्नेसि
 वर्चो मे देहीत्याह वर्चोदा ह्येष
 तनूपा अग्नेसि तनुर्व मे प्राहीत्याह
 ॥ २८ ॥ तनूपा ह्येषोग्रे यन्मे तनुवा
 ऊनं तन्म आ पूणेत्याह यन्मे प्र-
 जायै पशूनामूनं तन्म आ पूरयेति

तत् । ¹¹आयुर्दा इत्यायुः-दाः । अग्ने । अस्ति ।
 आयुः । मे । देहि । इति । आह । आयुर्दा इत्या-
 युः-दाः । हि । एषः । वर्चोदा इति वर्चः-दाः ।
 अग्ने । अस्ति । वर्चः । मे । देहि । इति । आह ।
 वर्चोदा इति वर्चः-दाः । हि । एषः । तनूपा इति
 तनू-पाः । अग्ने । अस्ति । तनुर्वम् । मे । प्राहि ।
 इति । आह ॥ २८ ॥ तनूपा इति तनू-पाः ।
 हि । एषः । अग्ने । यत् । मे । तनुवाः । ऊनम् ।
 तत् । मे । एति । पूण । इति । आह । ¹²यत् ।
 मे । प्रजाया इति प्र-जायै । पशूनाम् । ऊनम् ।

¹¹आयुर्दा इत्यादि ॥ गतम्* ॥

¹²यन्मे प्रजाया इत्यादि ॥ तनुवन्प्रधानत्वात् प्रजाश्च पशव-

वावेतदाह चित्रावसो स्वस्ति ते
 पारमशीयेत्याह रात्रिर्वै चित्रावसु-
 रव्युष्ट्यै वा एतस्यै पुरा ब्राह्मणा
 अभैरुव्युष्टिमिवाव रुन्धुइन्धानास्त्वा
 शतम् ॥ २९ ॥ हिमा इत्याह

तत् । मे । एति । पूरय । इति । वाव । एतत् ।
 आह । चित्रावसो इति चित्र-वसो । स्वस्ति ।
 ते । पारम् । अशीय । इति । आह । ^{१९}रात्रिः ।
 वै । चित्रावसुरिति चित्र-वसुः । अव्युष्ट्या इत्य-
 वि-उष्ट्यै । वै । एतस्यै । पुरा । ब्राह्मणाः ।
 अभैषुः । व्युष्टिमिति वि-उष्टिम् । एव । अवेति ।
 रुन्धे । इन्धानाः । त्वा । शतम् ॥ २९ ॥ हिमाः ।

श्र तनुशब्देनोच्यन्त इति दर्शयति । आ पूरयेति । एणानि-
 रापूरणकमेत्याचष्टे ॥

^{१९}रात्रिर्वा इति ॥ चित्रा नानारूपा वसवो वस्तारो यस्या-
 मिति चित्रा अप्येकरूपा वसन्त्यस्यां इत्याह इति वार्थः । अव्यु-
 ष्ट्यै वा इत्यादि । रात्रेरवसानं व्युष्टिः एतस्या रात्रिरव्युष्ट्यै अ-
 भैषुः । यद्वा—अव्युष्ट्यै व्याप्तिरहिताया रात्रेरभैषुः अव्युष्ट्या-
 शङ्कया अभैषुगिति यावत् । छान्दमोन्तोदात्तत्वाभावः । तस्मात्
 स्वस्ति ते पारमशीयेति प्रार्थनया व्युष्टिमवरुन्धे । 'तादौ

शतायुः पुरुषश्शतेन्द्रिय आयुष्ये-
वेन्द्रिये प्रति तिष्ठत्येषा वै सूर्मी
कर्णकावत्येतया ह स्म वै देवा
असुराणां शततर्हान् स्तृहन्ति

इति । आह । ¹⁴शतायुरिति शत-आयुः । पुरुषः ।
शतेन्द्रिय इति शत-इन्द्रियः । आयुषि । एव ।
इन्द्रिये । प्रतीति । तिष्ठति । एषा । वै । सूर्मी ।
कर्णकावतीति कर्णक-वती । एतया । ह । स्म ।
वै । देवाः । असुराणाम् । शततर्हानिति शत-
तर्हान् । तृहन्ति । यत् । एतया । समिधमिति

च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्, 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इत्यु-
कारः स्वर्यते ॥

¹⁴शतायुरिति ॥ शतवर्षशतवीर्यः पुरुषः । हिमशब्देन संवत्स-
राभिधानं व्याख्यातम्* । आयुषि इन्द्रिये च प्रतिष्ठितो भवति
अनया समिधमाधाय । एषा वा इत्यादि । ज्वलन्ती लोह-
मयी स्थूणा सूर्मी । गौरादित्वानुष । कर्णकावती अन्तस्सु-
षिरवती अन्तर्बहिश्च ज्वलन्तीत्यर्थः । सांहितिकं दीर्घत्वम् । तत्स-
दृशा ऋगित्यर्थः । एतयेत्यादि । असुराणां मध्ये शततर्हान्
अनेकप्रहारेण शतस्य हन्तृन् तृहन्ति घ्नन्ति स्म एतयर्चा । तृह
हिंसायाम्, रौधादिकः, 'लट् स्मे' इति लट् । तस्मादेतय-

यदेतया समिधमादधाति वज्रमेवैत-
च्छत॒घ्नीं यज॑मानो भ्रातृ॒व्याय॑ प्र ह-
रति॑ स्तृत्या अ॒लम्ब॑द्गारः॒ सं त्वम॑ग्रे
सूर्य॑स्य व॒र्चासा॑गथा इत्याहैतत्त्वम-
सीद॑म॒हं भूया॑स॒मिति॑ वावैतदाह॑

सं-इधम् । आदधातीत्या-दधाति । वज्रम् । एव ।
एतत् । शत॒घ्नीमिति॑ शत-घ्नीम् । यज॑मानः ।
भ्रातृ॒व्याय॑ । प्रेति॑ । हर॒ति॑ । स्तृत्यै॑ । अ॒लम्ब॑द्गार-
मित्यलम्बद्-कारम् । समिति॑ । त्वम् । अ॒ग्रे ।
सूर्य॑स्य । व॒र्चासा॑ । अ॒ग॒थाः । इति॑ । आह॑ । ¹⁵एतत् ।
त्वम् । अ॒सि॑ । इ॒दम् । अ॒हम् । भूया॑स॒म् । इति॑ ।
वाव॑ । एतत् । आह॑ । ¹⁶त्वम् । अ॒ग्रे । सूर्य॑व॒र्चा

र्चा समिधमादधानो वज्रं शतघ्नचाख्यं इन्द्रायुधसदृशीं शतघ्नीं
पूर्वोक्तां मूर्धमेव भ्रातृव्याय प्रहिणोति । तच्च स्तृत्यै विना-
शाय भ्रातृव्याणां भवति । अलम्बद्गारं अनर्तत्वाय चात्मनः ॥

¹⁵एतदित्यादि ॥ एतादृशस्त्वमसि एतादृशोहं भूयासमिति एत-
न्मन्त्रप्रतिपाद्यमित्यर्थः । इदं चास्त्विति लोपविषयत्वात् 'चादि-
लोपे विभोपा' इत्यनीत्याख्यातं न निहन्यते ॥

¹⁶त्वमग्र इत्यादि ॥ यथा त्वं सूर्यनुस्यतेजाः एवं मामपि

त्वमग्ने सूर्यैवर्चा असीत्याहाशिष-
मेवैतामा शास्ते ॥ ३० ॥

सं पश्यामि प्रजा अहमित्याह या-
वन्त एव ग्राम्याः पशवस्तानेवाव

इति सूर्यै-वर्चाः । असि । इति । आह । आशि-
षमित्या-शिषम् । एव । एताम् । एति ।
शास्ते ॥ ३० ॥

मूर्धान्५ षड्वा एष उप तिष्ठते पाहीत्याह
शतमह५ षोडश च ॥ ७ ॥

¹समिति । पश्यामि । प्रजा इति प्र-जाः ।
अहम् । इति । आह । यावन्तः । एव । ग्राम्याः ।

तादृशेन तेजसा आयुषा प्रजया च संसृजेत्येवमाशिषमनेनाशास्ते ॥

इति पञ्चमे सप्तमोनुवाकः.

¹अथ ग्रहपञ्चाद्युपस्थानमन्त्राणां ब्राह्मणम्—सं पश्यामीत्यादि ॥
ग्रहाणां पशूनां चोपस्थानमन्त्रः । ग्राम्याः पशवो गोश्वाजावि-
पुरुषगर्दभोष्ट्रास्सप्त ॥

रुन्धेम्भस्स्थाम्भो वो भक्षीयेत्याहा-
म्भो ह्येता महस्स्थ महो वो भक्षी-
येत्याह महो ह्येतास्सहस्स्थ सहो
वो भक्षीयेत्याह सहो ह्येता ऊर्ज-
स्स्थोर्जो वो भक्षीयेति ॥ ३१ ॥
आहोर्जो ह्येता रेवतीरमध्वमित्याह

पशवः । तान् । एव । अवेति । रुन्धे । अम्भः ।
स्थ । अम्भः । वः । भक्षीय । इति । आह । 'अ-
म्भः । हि । एताः । महः । स्थ । महः । वः ।
भक्षीय । इति । आह । 'महः । हि । एताः ।
सहः । स्थ । सहः । वः । भक्षीय । इति । आह ।
'सहः । हि । एताः । ऊर्जः । स्थ । ऊर्जम् । वः ।
भक्षीय । इति ॥ ३१ ॥ आह । 'ऊर्जः । हि । एताः ।
रेवतीः । रमध्वम् । इति । आह । 'पशवः । वै ।

^२अम्भो ह्येता इति ॥ अदनीयं क्षीराद्यन्नमम्भः । 'अदेर्नुम्भश्च'
इत्यसुन् । तत्साधनत्वात्ताच्छब्दं गवाम् । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् ॥

^३महः पूजा ब्रह्म वा, यागादिद्वारेण तत्साधनत्वात् ॥

^४सहो बलं, घृतादीनां बलहेतुत्वात् ॥

^५ऊर्जः क्षीरादिरसः ॥

^६पशवो वै रेवतीः रेवत्यः, क्षीरादिसाधनेन तद्वत्त्वात् । 'रयेर्म-

पशवो वै रेवतीः पशून्वात्मन्मयत
इहैव स्तेतो माप गातेत्याह ध्रुवा
एवैना अनपगाः कुरुत इष्टकचिद्वा
अन्योग्निः पशुचिदन्यस्स५हितासि

रेवतीः । पशून् । एव । आत्मन् । रमयते । इह ।
एव । स्तं । इतः । मा । अपेति । गातु । इति ।
आह । ^७ध्रुवाः । एव । एनाः । अनपगा इत्यन-
प-गाः । कुरुते । ^८इष्टकचिदितीष्टक-चित् । वै ।
अन्यः । अग्निः । पशुचिदिति पशु-चित् । अन्यः ।
स५हितेति सं-हिता । असि । विश्वरूपीरिति
विश्व-रूपीः । इति । वत्सम् । अभीति । मृशति ।

तौ बहुळम्' इति सम्प्रसारणम्, 'वाच्छन्दसि' इति पूर्वसवर्ण-
दीर्घत्वम् । रेवतीशब्दः पशूनां संज्ञात्वेनाजहत्स्वलङ्ग एव पशुषु
वर्तते ॥

^७ध्रुवा नित्याः अनपगाः अनपाक्ताः ॥

^८इष्टकचिदित्यादि ॥ इष्टकाभिश्चीयत एकोऽग्निः । 'इष्टके-
षीकामालानाम्' इति ह्रस्वत्वम्* । पशुभिरेकोग्निश्चीयते । तत्र

* 'इष्टकेषीकामालानां चित्तूलभारिषु' इति सूत्रे अदन्तचितशब्दस्यैव पाठात्
कथमत्र तेन ह्रस्वत्वमिति चिन्त्यमिदम्.

विश्वरूपीरिति वत्समभि मृशत्युपै-
 वैनं धत्ते पशुचितमेनं कुरुते प्र
 ॥ ३२ ॥ वा एषोऽस्माल्लोकाच्च्य-
 वते य आहवनीयमुपतिष्ठते गार्हप-
 त्यमुप तिष्ठतेऽस्मिन्नेव लोके प्रति
 तिष्ठत्यथो गार्हपत्यायैव नि हुते

उपेति । एव । एनम् । धत्ते । पशुचितमिति पशु-
 चितम् । एनम् । कुरुते । 'प्रेति ॥ ३२ ॥ वै । एषः ।
 अस्मात् । लोकात् । च्यवते । यः । आहवनीय-
 मित्या-हवनीयम् । उपतिष्ठत इत्युप-तिष्ठते ।
 गार्हपत्यमिति गार्ह-पत्यम् । उपेति । तिष्ठते ।
 अस्मिन् । एव । लोके । प्रतीति । तिष्ठति । अथो
 इति । गार्हपत्यायेति गार्ह-पत्याय । एव । नीति ।

‘संहिता’* इति मन्त्रेणाग्निहोत्रीवत्सस्याभिमर्शनेन उपधानस्थानीयेन
 एवं वत्समुपधत्ते । पशुचितमेनमग्निं कुर्वाणो भवति ॥

‘प्र वा एष इत्यादि ॥ ‘सुवर्गो लोक आहवनीयः’† इत्य-
 न्यत्र दर्शनात् । गार्हपत्यमिति । ‘गृहपतिना संयुक्ते ज्ञः’ ।
 अथो अपि च उपस्थानेन गार्हपत्याय निहुते प्रद्वीभवति ।
 यद्वा—आहवनीयं छादयति । त्वमेवोपस्थेय इति ॥

गायत्रीभिरुप तिष्ठते तेजो वै गाय-
त्री तेज एवात्मन्धत्तेथो यदेतं तृच-
मन्वाह सन्तत्यै गार्हपत्यं वा
अनु द्विपादो वीराः प्र जायन्ते य
एवं विद्वान्द्विपदाभिर्गार्हपत्यमुप-

ह्रुते । ¹⁰ गायत्रीभिः । उयेति । तिष्ठते । तेजः । वै ।
गायत्री । तेजः । एव । आत्मन् । धत्ते । अथो
इति । यत् । एतम् । तृचम् । अन्वाहेत्यनु-आह ।
सन्तत्या इति सं-तृत्यै । ¹¹ गार्हपत्यमिति गार्ह-
पत्यम् । वै । अन्विति । द्विपाद इति द्वि-पादः ।
वीराः । प्रेति । जायन्ते । यः । एवम् । विद्वान् ।

¹⁰ गायत्रीभिरिति ॥ ‘उप त्वाग्ने दिवेदिवे’* इत्येताभिस्तिसृभिः ।
तेजो वा इति । पूर्ववत्ताच्छब्दम् । अथो अपि च एतस्य तृच-
स्यानुवचनं सन्तत्यै भवति । ‘पितेव सूनवे’* इति च
मन्त्रपदम् । ‘तादौ च’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । तिस्र
ऋचस्समाहृताः । ‘ऋक्पूरव्यूः’ इति समासान्तः, ‘ऋचि त्रे-
रुत्तरपदादिलोपश्च’ इति सम्प्रसारणम् ॥

¹¹ गार्हपत्यं वा इत्यादि ॥ लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ।
द्विपाद इति । ‘सङ्ख्या सुपूर्वस्य’ इति लोपस्समासान्तः ।
द्विपदाभिरिति । ‘अग्ने त्वं नः’† इति तिसृभिर्द्विपदाभिर्विराड्गायत्री-

तिष्ठते ॥ ३३ ॥ आस्यं वीरो जायत
ऊर्जा वः पश्याम्यूर्जा मा पश्यते-
त्याह्राशिपमेवैतामा शास्ते तत्स-
वितुर्वरेण्यमित्याह प्रसूत्यै सोमान-

द्विपदाभिरिति द्वि-पदाभिः । गार्हपत्यमिति गार्ह-
पत्यम् । उपतिष्ठत् इत्युप-तिष्ठते ॥ ३३ ॥ एति ।
अस्य । वीरः । जायते । ^{१२}ऊर्जा । वः । पश्यामि ।
ऊर्जा । मा । पश्यत । इति । आह । आशिप-
मित्या-शिपम् । एव । एताम् । एति । शास्ते ।
^{१३}तत् । सवितुः । वरेण्यम् । इति । आह । प्रसू-
त्या इति प्र-सूत्यै । ^{१४}सोमानम् । स्वरणम् ।

भिरिति । पूर्ववत्समामान्तः, 'दावृत्ति' इति यपि, 'पादः
पत्' इति पदावः, 'द्वित्रिभ्यां पादन्' इत्युभयत्राप्युत्तरप-
दान्तोदात्तत्वम् ॥

^{१२}ऊर्जा व इत्यादि ॥ अयमपि ग्रहपशूपस्थानमन्त्रः ।
पुण्यामं श्रयन्तामित्येतामाशिपमाशास्ते ॥

^{१३}तत्सवितुर्गति आहवनीयोपस्थानम् ॥ प्रसूत्यै अनुज्ञानाय
भवति । पूर्ववद्विस्तरः ॥

^{१४}सोमानमित्याहवनीयोपस्थानमेव ॥ सोमपीथमेव सोमपानमेव

५ स्वरणमित्याह सोमपीथमेवाव
रुन्धे कृणुहि ब्रह्मणस्पत इत्याह
ब्रह्मवर्चसमेवाव रुन्धे कदा चन
स्तरीरसीत्याह न स्तरीः रात्रि व-
सति ॥ ३४ ॥ य एवं विद्वानग्निमु-
पतिष्ठते परि त्वाग्ने पुरं वयमि-

इति । आह । सोमपीथमिति सोम-पीथम् । एव ।
अवेति । रुन्धे । कृणुहि । ब्रह्मणः । पते । इति ।
आह । ¹⁵ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । एव ।
अवेति । रुन्धे । ¹⁶कदा । चन । स्तरीः । असि ।
इति । आह । न । स्तरीम् । रात्रिम् । वसति
॥ ३४ ॥ यः । एवम् । विद्वान् । अग्निम् । उपति-
ष्ठत् इत्युप-तिष्ठते । ¹⁷परीति । त्वा । अग्ने ।

अनेनावरुन्धे । पिबतेरौणादिकस्थकप्रत्ययः ॥

¹⁵ब्रह्मवर्चसमिति ॥ 'ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः' इत्यच् ॥

¹⁶कदा चेनेति रात्र्युपस्थानम् ॥ य एवमस्य मन्त्रस्यार्थं विद्वान-
मन्त्रात्मिकां रात्रिमुपतिष्ठते स स्तरीं छादयित्रीं विनाशयित्रीं रात्रिं
न वसति, अपि तु सुखयित्रीमेवाधिवसति सुखहेतुरेव भवतीति
यावत् । 'अधितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः' इतीप्रत्ययः ॥

¹⁷परि त्वेति गार्हपत्योपस्थानम् ॥ इममेव मन्त्रं परिध्यात्मकं

त्याह परिधिरेवैतं परि द्वात्यस्कं
 न्दायाध्रे गृहपत इत्याह यथायुजु-
 रेवैतच्छतः हिमा इत्याह शतं त्वा
 हेमन्तानिन्धिपीयेति वावेतदाह
 पुत्रस्य नाम गृहात्यन्नादमेवैनं क-

पुरम् । वयम् । इति । आह । परिधिमिति परि-
 धिम् । एव । एनम् । परीति । द्वाति । अस्कं-
 न्दाय । ^१अध्रे । गृहपत इति गृह-पते । इति ।
 आह । यथायुजुरिति यथा-युजुः । एव । एतत् ।
 शतम् । हिमाः । इति । आह । ^२शतम् । त्वा । हेम-
 न्तान् । इन्धिपीय । इति । वाव । एतत् । आह ।
^३पुत्रस्य । नाम । गृहाति । अन्नादमित्यन्न-अदम् ।
 एव । एनम् । कुरोति । तन्म । आशिरमित्या-

परितरमर्षतो दधानि । तच्चास्कन्दाध्रेनेवति ॥

^१अध्रे गृहपत इति आर्हपत्योपस्थानमेव ॥ अत्र सुगृहपतित्वा-
 दिफलं यथा यजुर्वेदति तथा भवत्येव ॥

^२शतं त्वेति ॥ हिमशब्देन संवत्सराभिधानमुक्तम्* । इन्धिपी-
 येति । इदमेव सुगृहपतित्वमिति ॥

^३पुत्रस्येति ॥ अमुष्मा इत्यत्र यथा नारायणाय केशवायेति ।

रोति तामाशिषमा शासे तन्तवे
 ज्योतिष्मतीमिति ब्रूयाद्यस्य पु-
 त्रोऽजातस्यात्तेजस्व्येवास्य ब्रह्मव-
 र्चसी पुत्रो जायते तामाशिषमा
 शासेमुष्मै ज्योतिष्मतीमिति ब्रूया-
 द्यस्य पुत्रो जातस्यात्तेज एवास्मि-
 न्ब्रह्मवर्चसं दधाति ॥ ३५ ॥

शिषम् । एति । शासे । तन्तवे । ज्योतिष्मतीम् ।
 इति । ब्रूयात् । ²¹यस्य । पुत्रः । अजातः । स्यात् ।
 तेजस्वी । एव । अस्य । ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म-
 वर्चसी । पुत्रः । जायते । ताम् । आशिषमित्या-
 शिषम् । एति । शासे । अमुष्मै । ज्योतिष्मतीम् ।
 इति । ब्रूयात् । यस्य । पुत्रः । जातः । स्यात् ।
 तेजः । एव । अस्मिन् । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-
 वर्चसम् । दधाति ॥ ३५ ॥

ऊर्जं वो भक्षीयेति प्र गार्हपत्यमुपतिष्ठते
 वसति ज्योतिष्मतीमेकान्न त्रिंशच्च ॥८॥

अन्नादमिति । इदमेव ज्योतिष्मन्त्वम् ॥

²¹यस्य पुत्र इति ॥ यस्याजातः पुत्रः तस्य तन्तव इति
 ब्रूयात् असन्निहितत्वात् । अमुष्मा इति जातं निर्देष्टुं शक्यत

अग्निहोत्रं जुहोति यदेव किं च य-
जमानस्य स्वं तस्यैव तद्वेतास्सिञ्चति

‘अग्निहोत्रमित्यग्नि-होत्रम् । जुहोति । यत् ।
एव । किम् । च । यजमानस्य । स्वम् । तस्य ।

इति तन्तव इत्युच्यते । अमुष्मा इति जातपुत्रस्य, अदशशब्दस्य
मन्निहितविषयत्वान् ॥

इति पञ्चमे अष्टमोऽनुवाकः.

‘अथग्निहोत्रब्राह्मणमग्रचार्येयम् । तत्र ‘अग्निहोत्रं जुहोति’
इति विधिः । अस्त्ययमग्निहोत्रशब्दः कर्मणो नाग—हूयते-
स्मिन्निति होत्रम् । ‘हूयामाश्रुवामि’ इत्यादिना छून्प्रत्ययः, पठि-
ममामान्तोदात्तत्वम् । यथा—‘असंस्थितो वा एण यज्ञः ।
यदग्निहोत्रम्*’ इति । अग्नेर्हविषो नाम—हूयते इति होत्रमिति,
यथा ‘अहरहर्यजमानस्स्वयमग्निहोत्रं गृह्णयात्’ †इति । ब्राह्मणं
च भवति ‘तुभ्यमेवेदं हूयते’ ‡इत्यादि । अस्ति गौर्नाम—
यथा ‘अग्नेर्हृतादजनीति । तदग्निहोत्रस्य § इत्यादि । अग्ने-
र्होमः अग्निहोत्रं, तदर्थो गौरभेदेनोच्यते, ‘गौर्वा अग्निहोत्रम्’ §
इति, ‘अग्निहोत्री क्तम्’ इत्यादि । गौरादिलक्षणो ङीप् द्रष्टव्यः ।
तत्र हविर्वाचिन इह ग्रहणम् । अयमर्थः—विशिष्टकालमन्त्रप्र-

*ब्रा. २-१-४.

†आप. श्रौ. २-१५-१४.

‡ब्रा. २-१-२.

§ब्रा. २-१-६.

प्रजनने प्रजननं५ हि वा अग्निरथौ-
षधीरन्तंगता दहति तास्ततो भूयं-

एव । तत् । रेतः । .सिञ्चति । प्रजननं इति प्र-
जनने । प्रजननमिति प्र-जननम् । हि । वै ।
अग्निः । अथ । ओषधीः । अन्तंगता इत्यन्त-

योज्यमग्निहेत्राख्यं हविर्जुहुयादिति । यदेव किञ्च यत्किञ्चिदपि
पयो वा दधि वा यवागूं वा जुहोति द्रव्यं तत्तस्यैव यज-
मानस्य स्वमविनष्टमेव तिष्ठति, तं च न मुञ्चति । ननु दग्ध-
मविनष्टं तिष्ठतीत्यसमीचीनम् । तत्राह—रेत इत्यादि । सदृशप्र-
धानो निर्देशः । यथा प्रजनने योनौ रेतस्सिक्तमविनष्टं तिष्ठति
तत्सदृशमिदमिति जानीयादित्यर्थः । प्रजायन्ते प्रजा अस्मिन्निति
प्रजननम् । ‘ करणाधिकरणयोश्च ’ इत्यधिकरणे ल्युट् । अथाग्नेः
प्रजननत्वं समर्थयते—प्रजननं हीति । तादृम्यात्ताच्छब्दम् ।
प्रजननसदृशोयमग्निरिति । नन्वग्निर्नाम सर्वं दहति, तत्कीदृश-
मस्य प्रजननसामर्थ्यमिति पर्यनुयोगावसरे प्रजननसामर्थ्यं दर्शयि-
तुमाह—अथौषधीरन्तंगता दहतीति । अथेति प्रस्तावे । अन्तं
समीपं गता अन्तंगताः । ‘ द्वितीयाश्रित ’ इति समासः, द्विती-
यापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अयमग्निरेव समीपे निपतिता ओषधी-
र्दहति, ता यदृच्छानिपतिताः अमन्त्रहुता अपि ततः पूर्वं दग्ध*
स्वरूपेभ्यो भूयसीः भूयस्यः बहुतराः प्रजायन्ते । यदैवमिदं
पश्यामः, तदा किं पुनर्मन्त्रहुता इति । ‘ वा छन्दसि ’ इति

मीः प्र जायन्ते यत्सायं जुहोति
 रेत एव तन्मिश्रति प्रैव प्रातुस्तनेन
 जनयति तद्वेतस्सिक्तं न त्वपूर्विकृतं
 प्र जायते यावच्छो वै रेतसस्सिक्तस्य
 ॥ ३६ ॥ त्वष्टा रूपाणि विकुरोति

गताः । इहति । ताः । ततः । भूयसीः । प्रेति ।
 जायन्ते । यत् । सायम् । जुहोति । रेतः । एव ।
 तत् । मिश्रति । प्रेति । एव । प्रातुस्तनेनेति प्रातः—
 तनेन । जनयति । तत् । रेतः । सिक्तम् । न ।
 त्वष्टा । अविकृतमित्यवि—कृतम् । प्रेति । जायते ।
 यावच्छ इति यावत्—शः । वै । रेतसः । सिक्त-

पूर्वमवर्णदिव्यम् । तस्मादुपपन्नमग्रेः प्रजननत्वम् । अतस्तत्र जुहुते
 तस्यैव स्वं भूयिष्ठं च प्रयते इति । उक्तञ्च—'यावदेका देव-
 ता * इत्यादि । तस्मादग्निहोत्रं जुहोतीति ॥

*अथ नायस्प्रातश्च होमं विधातुमाह—यत्सायमित्यादि ॥ गतम् ॥

*अग्रेरुपस्थानं विधातुमाह—तदेव इत्यादि ॥ तदुक्तम्—'रेत-
 स्मिञ्चात् प्रजनेन' । इति । तद्वेतस्सिक्तमपि यदि त्वष्टा न
 विक्रियते नैव प्रजायते. त्वष्टा वै रूपाणि विकुरोतीति । तद्विकुर्व-

तावच्छो वै तत्प्र जायत एष वै
 दैव्यस्त्वष्टा यो यजते ब्रह्मीभिरुप
 तिष्ठते रेतस एव सिक्तस्य बहुशो
 रूपाणि वि करोति स प्रैव जायते
 श्वश्रवो भूयान्भवति य एवं वि-
 द्वाग्निमुपतिष्ठतेहर्देवानामासीद्वा-
 त्रिरसुराणां तेसुरा यद्देवानां वित्तं

स्य ॥३६॥ त्वष्टा । रूपाणि । विकरोतीति वि-
 करोति । तावच्छ इति तावत्-शः । वै । तत् ।
 प्रेति । जायते । एषः । वै । दैव्यः । त्वष्टा । यः ।
 यजते । ब्रह्मीभिः । उपेति । तिष्ठते । रेतसः । एव ।
 सिक्तस्य । बहुश इति बहु-शः । रूपाणि । वीति ।
 करोति । सः । प्रेति । एव । जायते । श्वश्रु इति
 श्वः-श्वः । भूयान् । भवति । यः । एवम् । वि-
 द्वाग्निम् । उपतिष्ठत इत्युप-तिष्ठते । अहः ।
 देवानाम् । आसीत् । रात्रिः । असुराणाम् । ते ।
 असुराः । यत् । देवानाम् । वित्तम् । वेद्यम् ।

स्त्वष्टा यावन्ति रूपाणि विकरोति तावद्रूपं तत्प्रजायते । 'सङ्क्षे-
 कवचनाच्च' इति शस् । एष वा इत्यादि । देवेषु भवो

वेद्यमासीत्तेन सह ॥ ३७ ॥ रात्रिं
 प्राविशन्ते देवा हीना अमन्यन्त
 तेषदयन्नाग्नेयी रात्रिराग्नेयाः पशव
 इममेवाग्निं स्तवाम स नस्तुतः
 पशून्पुनर्दास्यतीति तेऽग्निमस्तुव-
 न्स एभ्यस्तुतो रात्रिया अध्वह-

आसीत् । तेन । सह ॥ ३७ ॥ रात्रिम् । प्रेति ।
 अविशन् । ते । देवाः । हीनाः । अमन्यन्त । ते ।
 अपश्यन् । आग्नेयी । रात्रिः । आग्नेयाः । पशवः ।
 इमम् । एव । अग्निम् । स्तवाम् । सः । नः ।
 स्तुतः । पशून् । पुनः । दास्यति । इति । ते ।
 अग्निम् । अस्तुवन् । सः । एभ्यः । स्तुतः । रा-
 त्रियाः । अधीति । अध्वः । अभीति । पशून् ।

दैव्यः सामन्त इत्यर्थः । 'देवाद्यजशो' । बद्धीभिरुपनिष्ठत इति
 विधिः । उत्तराहुत्यनन्तरं 'उपप्रयन्तः' * इत्येतत्प्रभृतिभिः ऋग्भिः बद्धीभि-
 रुपनिष्ठते । 'नित्यं छन्दमि' इति ङीप् । 'उपानामन्त्रकरणे'
 इत्यात्मनेपदम् । रेतम एवेत्यादि । बहुशः बहूनि । 'बह-
 ल्पार्थान्' इति शम् । भूयानिति । अद्यतनापेक्षया† श्वस्वनः

र॒भि प॒शून्नि॒रार्ज॑ते दे॒वाः प॒शून्
वि॒त्त्वा का॒मा*अ॒कुर्व॑त॒ य ए॒वं वि॒द्वान्-
न॒ग्निमु॑प॒तिष्ठ॑ते प॒शुमा॑न्भ॒वति॥३८॥
आ॒दि॒त्यो वा अ॒स्मा॒ल्लो॒काद॑मुं लो॒-
क॒मै॒त्सो॒मुं लो॒कं ग॒त्वा पुन॑रि॒मं
लो॒कम॒भ्य॑ध्या॒यत्स इ॒मं लो॒कम॒ग-

निरिति । आ॒र्ज॒त् । ते । दे॒वाः । प॒शून् । वि॒त्त्वा ।
का॒मान् । अ॒कुर्व॑त् । यः । ए॒वम् । वि॒द्वान् । अ॒-
ग्निम् । उ॒प॒तिष्ठ॑त् इत्यु॒प-तिष्ठ॑ते । प॒शुमा॑निति
प॒शु-मा॑न् । भ॒वति ॥ ३८ ॥ आ॒दि॒त्यः । वै ।
अ॒स्मात् । लो॒कात् । अ॒मुम् । लो॒कम् । ऐ॒त् ।
सः । अ॒मुम् । लो॒कम् । ग॒त्वा । पुनः॑ । इ॒मम् ।

प्रकृष्यते । पुनरपुचपस्थानगुणान्विधातुमाह—अहरित्यादि । वित्तं
लब्धं वेद्यं लब्धुं योग्यं धनं पशुलक्षणं यदासीत्तत्सर्वमादाय तेन
सह रात्रिं प्राविशन्, तत्र देवा अपहृतपशवो हीनास्मः इत्य-
मन्यन्त । तेष्यन्नित्यादि । अधिरनर्थकः । अहराभि अहर्लक्षी-
कृत्य रात्र्याः पशून्निरार्जत् निरगमयत् । ऋजु गत्यादिषु, भौवा-
दिकः । ‘अभिरभागे’ इत्यभेर्लक्षणे कर्मप्रवचनीयत्वम् । ते देवा
इत्यादि । गतम् । आदित्यो वा इत्यादि । अस्मान्मनुष्यलोकादमुं
लोकमैत् अगच्छत् । गतमन्यत् । *अभि वा इत्यादि । अभ्यारो

त्यं मृत्योरविभेन्मृत्युसंयुत इव ह्ययं
 लोकस्सोमन्यतेममेवाग्निः स्तवा-
 नि स मा स्तुतस्सुवर्गं लोकं गम-
 यिष्यतीति सोऽग्निमस्तौत्स एनः
 स्तुतस्सुवर्गं लोकमगमयद्यः॥३९॥
 एवं विद्वानग्निमुपतिष्ठते सुवर्गमेव

लोकम् । अभीति । अध्यायत् । सः । इमम् ।
 लोकम् । आगन्त्येत्या-गत्य । मृत्योः । अविभेत् ।
 मृत्युसंयुत इति मृत्यु-संयुतः । इव । हि । अयम् ।
 लोकः । सः । अमन्यत् । इमम् । एव । अग्निम् ।
 स्तवानि । सः । मा । स्तुतः । सुवर्गमिति सुवः-
 गम् । लोकम् । गमयिष्यति । इति । सः । अ-
 ग्निम् । अस्तौत् । सः । एनम् । स्तुतः । सुवर्ग-
 मिति सुवः-गम् । लोकम् । अगमयत् । यः
 ॥३९॥ एवम् । विद्वान् । अग्निम् । उपतिष्ठत्

हणमभिमृशेन रोहणमुच्छिन्नाविष्टानम् । यथा खलु श्रेयान् श्रेयसाभि-
 मुखमारूढो भविन् कामयेन एवमयमुपस्थाता करोति । तथापि
 नक्तमृषीतर्ह्येन प्रयोजनान्तर्गर्धमिति भावः । नैव प्रातरुपस्थानं कर्त-
 व्यं, तादृशस्य प्रयोजनस्याभावात् । किम्पुनस्तत्प्रयोजनमित्याह—

लोकमेति सर्वमायुरेत्यभि वा ए-
षोऽग्नी आ रोहति य एनावुपति-
ष्ठते यथा खलु वै श्रेयान्भ्यारूढः
कामयते तथा करोति नक्तमुप ति-
ष्ठते न प्रातस्स* हि नक्तं व्रतानि
सृज्यन्ते सह श्रेया*श्च पापीया*

इत्युप-तिष्ठते । सुवर्गमिति सुवः-गम् । एव ।
लोकम् । एति । सर्वम् । आयुः । एति । अभी-
ति । वै । एषः । अग्नी इति । एति । रोहति ।
यः । एनौ । उपतिष्ठत इत्युप-तिष्ठते । यथा ।
खलु । वै । श्रेयान् । अभ्यारूढ इत्यभि-आरूढः ।
कामयते । तथा । करोति । नक्तम् । उपेति । ति-
ष्ठते । न । प्रातः । समिति । हि । नक्तम् । व्रता-
नि । सृज्यन्ते । सह । श्रेयान् । च । पापीयान् ।

सं हीत्यादि । हिशब्दे यस्मादित्यर्थे वर्तते । यस्मान्नक्तं व्रतानि
कर्माणि शुभाशुभलक्षणानि संसृज्यन्ते अविभक्तानि भवन्ति, श्रेयसां
पापीयसां च विशेषप्रतिपत्तिर्नास्ति, तस्मादेतदोषपरिहारार्थमुपस्था-
तव्यं ; उपस्थानेन तमस्स्वरूपां रात्रिं ज्योतिषा सन्तरति । अथ
पूर्वपक्षावतारं संशयपूर्वं प्रस्तौति । उपस्थेय इति । 'विचार्यमा-
णानाम्' इत्युभयत्रोदात्तप्लुतः । उपस्थेया इत्यत्र पूर्वं परत्वात्

श्चासाते ज्योतिर्वा अग्निस्तमो रा-
त्रिर्यत् ॥ ४० ॥ नक्तमुपतिष्ठते
ज्योतिषैव तमस्तरत्युपस्थेयोऽग्नीः-
नोपस्थेयाः इत्याहुर्मनुष्यायेनै
योहरहराहत्यार्थेन याचति स इवै
तमुपाच्छत्यथ को देवानहरहर्याचि-

च । आसाते इति । ज्योतिः । वै । अग्निः ।
तमः । रात्रिः । यत् ॥ ४० ॥ नक्तम् । उपतिष्ठत्
इत्युप-तिष्ठते । ज्योतिषा । एव । तमः । तरति ।
उपस्थेय इत्युप-स्थेयः । अग्नीः ३ । न । उपस्थेयाः ३
इत्युप-स्थेयाः ३ । इति । आहुः । मनुष्याय ।
इत् । नु । वै । यः । अहरहरित्यहः—अहः । आह-
त्येत्या—हत्य । अर्थ । एनम् । याचति । सः । इत् ।
नु । वै । तम् । उपेति । ऋच्छति । अर्थ । कः ।
देवान् । अहरहरित्यहः—अहः । याचिष्यति । इति ।

पुनोदात्तत्वं, ततस्तस्याभिहृत्वात्कृत्तरपदप्रकृतिस्वरन्वम्, 'यतोऽना-
वः इत्याद्युदात्तत्वं, तेन द्वयोरुदात्तयोश्श्रवणं भवति ।
मनुष्यायेत्यादि । इदित्यवधारणे, नु इति विनर्के, वै इति
प्रतिष्ठे । मनुष्यायाहरहः फञादिकमाहत्यैवार्थेन यो याचति
सोऽपि तमुपाच्छति उपरुध्य पीडयत्येव । एवं खल्वेतत् ।

प्युतीति तस्मान्नोपस्थेयोथो खल्वा-
 हुराशिषे वै कं यजमानो यजत
 इत्येषा खलु वै ॥४१॥ आहिताग्ने-
 राशीर्यदग्निमुपतिष्ठते तस्मादुपस्थे-
 यः प्रजापतिः पशून्सृजत ते सृष्टा
 अहोरात्रे प्राविशन्ताञ्छन्दोभिरन्व-

तस्मात् । न । उपस्थेय इत्युप-स्थेयः । अथो
 इति । खलु । आहुः । आशिष इत्या-शिषे । वै ।
 कम् । यजमानः । यजते । इति । एषा । खलु ।
 वै ॥ ४१ ॥ आहिताग्नेरित्याहित-अग्नेः । आ-
 शीरित्या-शीः । यत् । अग्निम् । उपतिष्ठत
 इत्युप-तिष्ठते । तस्मात् । उपस्थेय इत्युप-स्थेयः ।
 प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । पशून् । असृजत ।
 ते । सृष्टाः । अहोरात्रे इत्यहः-रात्रे । प्रेति ।
 अविशन् । तान् । छन्दोभिरिति छन्दः-भिः ।

‘उपसर्गादिति धातौ’ इति वृद्धिः । ‘तुनुपूर्व*उदात्तयोर्वकारः’[†]
 इति वचनात् । यदा मनुष्यविषयेष्वेवं भवति अथेदानीं को दे-
 वान् महानुभावान् अहरहर्वाचिष्यति, तस्मात्कदाचिदप्यग्निर्नो-
 पस्थेय इति । अथ समाधत्ते—अथो खल्वाहुरिति । एवं प्राप्ते

विन्दुयच्छन्दोभिरुपतिष्ठते स्वमेव
तदन्विच्छति न तत्र जाम्यस्ती-
त्याहुयोर्हरहरुपतिष्ठत इति यो वा
अग्निं प्रत्यङ्मुपतिष्ठते प्रत्येनमोपति
यः पराङ्मु विष्वङ्प्रजया पशुभिरिति

अन्विति । अविन्दुत् । यत् । छन्दोभिरिति
छन्दः—भिः । उपतिष्ठत् इत्युप—तिष्ठते । स्वम् ।
एव । तत् । अन्विति । इच्छति । न । तत्र ।
जामि । अस्ति । इति । आहुः । यः । अहरहरि-
त्यहः—अहः । उपतिष्ठत् इत्युप—तिष्ठते । इति ।
यः । वै । अग्निम् । प्रत्यङ्म् । उपतिष्ठत् इत्युप—
तिष्ठते । प्रतीति । एनम् । ओपति । यः । परा-
ङ्म् । विष्वङ्म् । प्रजयेति प्र—जया । पशुभिरिति

आहुर्वैद्योविदः—कः प्रजापतिः, अत्र सर्वदेवात्मत्वसामान्य-
नाग्निरुच्यते ; पादपूर्णा वा । अग्न्युपर्यान्तेव यजमानस्याशीः
नातः परमांशमनीयमग्निः ; तस्मादग्निरुपस्थितः, कस्मान्नान्या-
न्तेन इति । तस्मात्मायस्त्रातश्चोपस्थित इति । प्रजापतिः पशूनि-
त्यादि । पश्वतगमनेव यजमानोन्विच्छति । जामि आलम्बम् ।
गनमन्यत् । यो वा इत्यादि । प्रत्यङ्मुपतिमुख्येन ओपति

कवातिर्यङ्गिवोषं तिष्ठेत् नैनं प्रत्यो-
षन्ति न विष्वङ्प्रजयां पशुभिरे-
ति ॥ ४२ ॥

पशु-भिः । एति । कवातिर्यङ्गिति कवा-तिर्यङ् ।
इव । उपोति । तिष्ठेत् । न । एनम् । प्रत्योषतीति
प्रति-ओषन्ति । न । विष्वङ् । प्रजयेति प्र-जयां ।
पशुभिरिति पशु-भिः । एति ॥ ४२ ॥

सिक्तस्य सह भवति यो यत्खलु
वै पशुभिस्त्रयोदश च ॥ ९ ॥

दहति । यः पराङ्मुख उपतिष्ठते इत्येव । विष्वङ् नानागम-
नः प्रजया पशुभिश्च विष्वडेति विगच्छति नष्टो भवति ।
तस्मात्कवातिर्यङ् ईषत्तिरश्वीन इव भूत्वा उपतिष्ठेतेति । छान्दसः
कुशब्दस्य कवादेशः ॥

इति पञ्चमे नवमोनुवाकः.

मम नाम प्रथमं जातवेदः पिता

माता च दधतुर्यदग्रे । तत्त्वं विभृहि

'मम । नाम । प्रथमम् । जातवेद इति जात-
वेदः । पिता । माता । च । दधतुः । यत् । अग्रे ।
तत् । त्वम् । विभृहि । पुनः । एति । मत् । ऐतो-

'अग्निभ्यः प्रवत्स्यन्नाहवनीयमुपतिष्ठते—मम नामेति विभृभा ॥
हे अग्रे जातवेदः जातानां वेदितः, यद्वा—जातधनादिक । मम
यत्प्रथममाद्यं गुह्यं ; 'तस्माद्विनामा ब्राह्मणोर्धुकः * इति द्विना-
मत्वादिशेष्यते । किम्पुनस्तदित्याह—पिता माता चाग्रे जन्म-
काले यद्वधतुः नाम मम चक्रतुः । सत्यपि यदृत्ते व्यत्ययेन
निहन्यते । यद्वा—मम प्रथमं नाम माता च पिता च दधतुः
तस्मादेवं नाम विशिष्टम् । ततः किम्पुनस्तदित्याह—यदग्रे यज्जन्मकाले
एव ममाभूत् । प्रथमस्य नाम्नो द्वौ गुणौ, मातापितृकर्तृकत्वं अग्रे
कृतत्वं च । ततो विशिष्टं मदीयं नाम त्वं विभृहि । कुत
इत्यत आह—मन् मम । 'मुपां सुलुक्' इति पष्ठ्या लुक् ।
कुतः ? आ पुनरेतोः आपुनरागमनात् । 'भावलक्षणे स्थेण्'
इति तोमुन्प्रत्ययः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं चाधित्वा 'तादौ च'
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—आभिमुख्ये आह्वीकर्तव्यः ।
कर्तरि तोमुन् । मदिति पञ्चम्येव । आ गन्तोः मत्, यावदहमा-
गन्तास्मि तावदित्यर्थः । तव च नामाहं विभराणि । तावन्तं कालं
नामभरणं तावश्यकार्यप्रतिलम्भार्थम् । एतदुक्तं भवति—मयि प्रोपित
उपमन्निहितस्त्वमहं भूत्वा मया कर्तव्यं सर्वं कुरु, यथात्र न किञ्चि-

पुनरा मदैतोस्तवाहं नामं बिभरा-
प्यग्रे । मम नाम तव च जातवे-
दो वासंसी इव विवसानौ ये चरा-

रित्या—एतोः । तव । अहम् । नामं । बिभराणि ।
अग्रे । ^२मम । नामं । तव । च । जातवेद इति
जात—वेदः । वासंसी इति । इव । विवसानाविति
वि—वसानौ । ये इति । चरावः । आयुषे । त्वम् ।

त्परिहास्यते । अहमप्यन्यत्र त्वं भूत्वा त्वया कर्तव्यं करिष्यामि,
यथा बहिर्न किञ्चित्परिहास्यते । एवमाभ्यां परस्परस्योपकुर्वद्भ्यां
वर्तितव्यमिति ॥

^२आगत्य प्रवासात्पुनस्तमुपतिष्ठते—मम नाम तव चेति ।
अयञ्च जगतीप्रकारो विवृद्धपादः । ‘आयुषे त्वं जीवसे वयम्’
इति तृतीयः पादः ॥ हे जातवेदः मम च तव च सम्बन्धिनी
ये नामनी विवसानौ विपरिवृत्य वसानौ मम नाम त्वं तव च
नामाहमिति, अतोऽन्योन्यस्य विपरिवृत्ते इव धारयन्तौ चरावः
त्वं चाहं च वर्तावहे । ते नामनी पुनरिदानीं यथायथं यथा-
स्वं विपरिद्धावहै पुनर्विवर्तावहै । तव नाम त्वमेव परिधत्स्व मम
च नामाहमेव परिधे । ‘यथास्वे यथायथम्’ इति निपात्यते ।
किमर्थमित्याह—आयुषे अन्नाय हविल्लक्षणाय त्वमात्मीयं नाम गृ-
हाण । जीवसे दीर्घायुर्जीवितुम् वयस्यप्यात्मीयं नाम गृह्णीमः ।
‘अस्मदो द्वयोश्च’ इत्येकस्मिन् बहुवचनम् । वचनव्यत्ययो वा ।

वः । आयुषे त्वं जीवसे वयं यथा-
यथं वि परि दधावहे पुनस्ते । न-
मोऽग्नयेऽप्रतिविद्धाय नमोनाधृष्टाय
नमस्सम्राजे । अपाढः ॥ ४३ ॥
अग्निर्बृहदया विश्वजित्सहन्त्यश्ने-

जीवसे । वयम् । यथायथमिति यथा-यथम् ।
वि । परीति । दधावहे । पुनः । ते इति । 'नमः ।
अग्नये' । अप्रतिविद्धायेत्यप्रति-विद्धाय । नमः ।
अनाधृष्टायेत्यनाधृष्टाय । नमः । सम्राज इति
सं-राजे । अपाढः ॥ ४३ ॥ अग्निः । बृहदया
इति बृहत्-वयाः । विश्वजिदिति विश्व-जित ।

नुमर्थे मेमेन्' इत्यभेप्रत्ययः, आद्युदात्तत्वप्रसङ्गादमुञ्चन्तो नेष्यन्ते ॥

'गार्हपत्यमुपनिष्ठते—नमोग्नये इति त्रिष्टुभा ॥ नमोग्नये पूजेयं क्रियते ।
अप्रतिविद्धाय केन चिदप्यताडिताय । नमोनाधृष्टाय केन चिदप्यपरि-
भूताय । नमस्सम्राजे सर्वदा सङ्गनदीप्तये । 'मो राजि समः कौ' इति
मकारः । इदानीं स एवाग्निस्तूयते—अयं खल्वग्निः अपाढः केन चिदपि
मोदुमशक्त्यः । 'साद्वि साद्वि' इति निपात्यते, 'सहेस्मादस्मः'
इति पत्वम् । बृहदयाः अपरिमितानां, विश्वजित्सर्वस्य जेता,
सहन्त्यः अभिभवतशीलशत्रूणाम् । सहैरौणादिके वाचि स्वार्थि-
को सन्, अद्वचनोपि व्यत्ययेन 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् ।

ष्ठो गन्धर्वः । त्वत्पितारो अग्ने देवा-
स्त्वामाहुतयस्त्वद्विवाचनाः । सं मा-

सहन्त्यः । श्रेष्ठः । गन्धर्वः । ⁴त्वत्पितार इति
त्वत्-पितारः । अग्ने । देवाः । त्वामाहुतय इति
त्वां-आहुतयः । त्वद्विवाचना इति त्वत्-विवाच-
नाः । समिति । माम् । आयुषा । समिति ।

श्रेष्ठः प्रशस्यतमः, गन्धर्वः गवां स्तुतिशब्दानां धारयिता स्वी-
कर्ता । स्वीकृत्य वा तदर्थस्य कर्ता । षष्ठोदरादिः । योमि-
रित्थम्भूतस्तस्मै नमः इति ॥

⁴अन्वाहार्यपचनमुपतिष्ठते—त्वत्पितार इति ॥ अयं कश्चिद्राय
त्रीप्रकारः । ‘सम्मामायुषा’ इति तृतीयः । हे अग्ने त्वत्पि-
तारस्त्वत्पितृकाः त्वं पिता पाता वा येषां तादृशा देवताः ।
छान्दसं दीर्घत्वम्, ‘ऋतश्छन्दसि’ इति कवभावः । त्वामा-
हुतयः त्वां प्रति गन्तारः, त्वय्याहुतयो येषान्ते त्वामाहुतयः ।
छान्दसो द्वितीयाया अलुक् । त्वय्याहुतयः देवाहुतय इत्यर्थः ।
त्वद्विवाचनाः त्वं विवाचनाः विवाचयिता विशेषेण ख्यापयिता
येषां ते तादृशाः, त्वन्मुखत्वाद्देवानाम् । वचेर्ण्यन्तान्नन्दादिलक्षणो
ल्युः । स तादृशस्त्वमामायुषान्नेन जीवितेन वा सुहिते सुष्ठु नि-
हिते सुहितार्थं मां सन्धाः सन्धेहि संयोजय । गौपत्येन गवां
स्वामित्वेन च मां सन्धेहि । पत्यन्तलक्षणो यत् । दधातेर्लेटि
शपो लुक् । छान्दसे वा लिङि ‘गातिस्था’ इति सिचो

मायुवा सं गौपत्येन सुहिते मा धाः ।
 अयमग्निश्श्रेष्ठतमोयं भगवत्तमोयः
 सहस्रसातमः । अस्मा अस्तु सुवी-
 र्यम् । मनो ज्योतिर्जुपतामाज्यं वि-

गौपत्येन । सुहित इति सु-हिते । मा । धाः ।
 अयम् । अग्निः । श्रेष्ठतम् इति श्रेष्ठ-तमः ।
 अयम् । भगवत्तम् इति भगवत्-तमः । अयम् ।
 सहस्रसातम् इति सहस्र-सातमः । अस्मै ।
 अस्तु । सुवीर्यमिति सु-वीर्यम् । मनः । ज्योतिः ।

टिक् । यद्वा—सुहिते सम्यक् स्थापय । सुहित इति प्रादिसमासे
 अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

‘आहवनीयमुपतिष्ठते—अयमित्यनुष्टुभा ॥ अयमग्निराहवनीय-
 श्रेष्ठतमः अतिशयेन प्रशस्यतमः प्रशस्तानामपि प्रशस्ततमः ।
 प्रकर्षवतामप्यतिशयविवक्षया द्वितीय आतिशायनिको भवत्येव,
 यथा ‘श्रेष्ठतमाय कर्मणे’ इति* । अयं भगवत्तमः अतिशयेन
 धनवान् । तथाऽयं सहस्रसातमः सहस्रस्य बहूनो धनस्य ये
 सन्ति तारगमम्भक्षारो दातारो वा तानतिशेते । ‘जनमन’ इति
 विद्, ‘विद्वन्नोरनुनामिकस्स्यात्’ इत्यात्वम् । ईदृशोयमग्निरस्मै
 यजमानाय मह्यं सुवीर्यमस्तु शोभनवीर्यं धनमस्तु । ईदृशधन-
 हेनुर्ममास्त्विति यावत् । ‘वीरवीर्यौ च’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
 एवं सहस्रपदोपात्तं धनं सुवीर्यशब्देन विशेष्यते ॥

‘विच्छिन्ननिमित्तो होमः—मनो ज्योतिरिति । त्रिष्टुबियं,

च्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु । या
इष्टा उषसो निमृचश्च तास्सं दधा-
मि हविषा घृतेन । पर्यस्वतीरोष-

जुषताम् । आज्यम् । विच्छिन्नमिति वि-च्छिन्नम् ।
यज्ञम् । समिति । इमम् । दधातु । याः । इष्टाः ।
उषसः । निमृच इति नि-मृचः । च । ताः ।
समिति । दधामि । हविषा । घृतेन । 'पर्यस्वतीः ।

विराट्वा ॥ पूर्वार्धर्चो व्याख्यातः* । सर्वस्य मनो द्योतमानोयम-
ग्निरिदमाज्यं जुषतां, जुषमाणश्चमं विच्छिन्नं यज्ञं सन्दधात्विति ।
या इष्टाः 'तास्सन्दधामि' इति वचनात् मयि प्रोषिते प्रमत्ते वा
या उषसः अन्यैर्यजमानैरिष्टाः, मयानिष्टा इत्यर्थसिद्धम् । यद्वा—
इष्टा यागार्हा मयानिष्टास्संधातुं या इष्टाः । इच्छतेर्निष्ठा ।
इषेर्वा गतिकर्मणः, इष्टाः गताः विना यागेनातिवाहिताः ।
उषसः अहरारम्भाः† प्रातश्च सायं चेति यावत् । मृचु मृचु
स्तेयकरेण, सम्पदादिलक्षणः क्तिप् । तास्सन्दधामि अनेन
घृतेनैव हविषा चरुणा सङ्गताः करोमि अनेन हविषा यागव-
तीः करोमि । अथापरम्—या इष्टाः पूर्वं मया यागवत्यः
कृताः या उषसः उदया दिवसा इत्यर्थः । याश्च निमृचः
लुप्तयागा उषसस्ता उभयोरुषसः अनेन हविषा सन्दधामि संयो-
जयामि, यागवतीरेव सर्वाः करोमि, इष्टानिष्टविभागरहिताः करो-
मीत्यर्थः ॥

१अतः परमिष्टियाजमानकाण्डं प्राजापत्यम् । तत्राप आचा-

धयः ॥ ४४ ॥ पर्यस्वहीरुधां पर्यः ।

अपां पर्यसो यत्पयस्तेन मामिन्द्र-

स२ सृज । अग्ने व्रतपते व्रतं चरि-

ओषधयः ॥ ४४ ॥ पर्यस्वन् । वीरुधाम् । पर्यः ।

अपाम् । पर्यसः । यत् । पर्यः । तेन । माम् ।

इन्द्र । समिति । सृज् । "अग्ने । व्रतपतु इति व्रत-

मनि—पर्यस्वनीरित्यनुष्टुभा ॥ पर्यस्वतीः पर्यस्वत्यः क्षीरवत्य-
स्मारवत्यो वा । पानरसेन तद्वत्य ओषधय ओषध्यः फलपा-
कान्ताः । 'वा छन्दसि' पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । वीरुधां तु पर्यः
पर्यस्वन् ओषधीनां पर्योपि पर्यस्वन् भारवन् पर्यस्वगुणवन् ।
विविधं रोहन्तीति वीरुधः लतादयः । एषोदरादिः । अपां
वा सम्बन्धि यत्पयः ईदृशं पर्यसोपि पर्यः, यत्किञ्चित्पय ओष-
धीनां वीरुधां वा तस्यापि पर्यस्तनोपि सारवन् । तेन मां
मंसृज योजय हे इन्द्र । एतदुक्तं भवति—ओषधयो न केवलं
पर्यस्वत्यः वीरुधान्तु पर्योपि पर्यस्वन्, अपान्तु ततोपि पर्यस्व-
त्पय इति ॥

व्रतमुपेति—अग्ने व्रतपत इति यजुषा ॥ हे अग्ने व्रतानां
ब्रह्मचर्यादीनां पते पालयितः । 'नामान्निवृते समानाधिकरणे
सामान्यवचनम्' इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधाद्वितीयं निहन्यते ।
व्रतं ययोक्तं चरिष्यामि तद्भूतमहं शक्यं चरितुं समर्थो भूया-

प्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यताम् ।
 अग्निं होतारमिह तं हुवे देवान्
 यज्ञियानिह यान् हवामहे । आ
 यन्तु देवास्सुमनस्यमाना वियन्तु
 ते । व्रतम् । चरिष्यामि । तत् । शकेयम् ।
 त् । मे । राध्यताम् । अग्निम् । होतारम् ।
 ह । तम् । हुवे । देवान् । यज्ञियान् । इह ।
 यान् । हवामहे । एति । यन्तु । देवाः । सुमन-
 यमाना इति सु-मनस्यमानाः । वियन्तु ।

पृ । लिङ्चाशिष्यङ् । तद्धृतं त्वत्प्रसादाच्चरितं मे मम राध्य-
 सिद्धचतु । राध हिंसासिद्धचोः, दैवादिकः ॥

हविर्निरूप्यमाणमभिमन्त्रयते—अग्निं होतारमिति । अत्र वृत्ति-
 ययोगात्संशये सङ्ख्यया त्रिष्टुबित्येके । 'आद्यात्सन्देहे । देवता-
 न्यश्च' * इति जगतीत्यन्ये ॥ इहास्मिन् कर्मणि होतारं देवा-
 माह्वतारमग्निं हुवे आह्वयामि । शपो लुक् । देवान्यज्ञियान्यज्ञा-
 न् हवामहे आह्वयामः, ये आह्वातव्यास्तानप्याह्वयामि ।
 बहुलं छन्दासि' इति द्वयतेस्सम्प्रसारणम् । 'यज्ञात्विग्भ्याम्'
 ते यज्ञशब्दाद्धुः । यद्वा—यान्हवामहे ये होतव्याः तानाह्व-
 यामि । जुहोतेर्व्यत्ययेन शप्, आत्मनेपदं च । ते च
 तास्सुमनस्यमानाः सुमनसस्सन्त आह्वानापरार्थं सोढ्वा तुष्यन्तु,

देवा हविषो मे अस्य । कस्त्वा
युनक्ति स त्वा युनक्तु यानि धर्मे
कपालान्युपचिन्वन्ति ॥ ४५ ॥ वेध-
सः । पूष्णस्तान्यपि व्रत इन्द्रवायू

देवाः । हविषः । मे । अस्य । ^{१०}कः । त्वा ।
युनक्ति । सः । त्वा । युनक्तु । ^{११}यानि । धर्मे ।
कपालानि । उपचिन्वन्तीत्युप-चिन्वन्ति ॥ ४५ ॥
वेधसः । पूष्णः । तानि । अपीति । व्रते । इन्द्र-

आयन्वागच्छन्तु । भृशादित्वलक्षणः कयङ् । आगत्य च देवा
हविषोऽस्य विगन्तु भक्षयन्तु । वी गत्यादिषु, 'क्रियाग्रहणं
कर्तव्यम्' इति सम्प्रदानत्वात् 'चतुर्थ्यर्थे बहुलं ह्यन्यमि' ^{१२}
इति षष्ठी ॥

^{१३}यज्ञं यज्ञयोगेन युनक्ति—कस्त्वेति यज्ञुपा ॥ कः प्रजा-
पतिरेव हि त्वां युनक्ति योक्तुमर्हति, तस्मात्स त्वां युनक्तु हे
यज्ञ युक्तात्मानं त्वां करोतु ॥

^{१४}कपालानि विमुञ्चति—यानि धर्मे इत्यनुष्टुभा ॥ इयं चाध्व-
रीवे व्याख्याता 'धृष्टिरामि' * इत्यत्र । यानि कपालानि तर्मे
अग्नौ वेधमोध्वरीयः उपचिन्वन्ति उपदधति तानि पूष्णः पुष्टि-

वि मुञ्चताम् । अभिन्नो घर्मो जी-
रदानुर्यत आत्तस्तदगन्पुनः । इध्मो

वायू इतीन्द्र-वायू । वीति । मुञ्चताम् । ¹²अभि-
न्नः । घर्मः । जीरदानुरिति जीर-दानुः । यतः ।
आत्तः । तत् । अगन् । पुनः । ¹³इध्मः । वेदिः ।

कारणस्याग्नेर्व्रते कर्मणि अपीते समाप्ते । इदानीमिन्द्रवायू
विमुञ्चताम् ; न ह्यन्यस्तानि विमोक्तुं शक्नोतीति ॥

¹²भिन्नं कपालमुत्कर उदस्यति—अभिन्न इति । पङ्क्तिरियं
चतुष्पदा ॥ अभिन्नोऽविगुणोस्तु घर्मो यज्ञः, सत्यपि कपालभेदे
तन्निमित्तं यज्ञस्य वैगुण्यं मा भूदित्यर्थः । अथ वा—घर्मार्थं
कपालं घर्मः स भिन्नोऽप्यभिन्नोस्तु अविनष्ट एवास्तु । अत एव
जीरदानुः यागः कपालं वा भवतु वैगुण्याभावात् ; जीरमुदकं
तस्य दाता वर्षादिद्वारेण । यद्वा—जीरं जीवितं प्रजानां तस्य
दाता । जीवेरौणादिको रक्प्रत्ययः, ददातेर्नुः, दासीभारादित्वा-
त्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जीवेरदानुक् जीरदानुः इति निर्वचनं
पदकारा न सहन्ते । किञ्च—अयं घर्मो यज्ञात्मा कपालात्मा
वा यतः पृथिव्या आत्तः गृहीतः तदेव पुनरगन् गच्छतु पृथिव्यां
गृहीतं पृथिवीमेव गच्छतु । गमेश्छान्दसे लिङि ‘मन्त्रे घस’
इत्यादिना च्लेर्लुक् । ‘मो नो धातोः’ ॥

¹³आहवनीये सम्मीननीं जुहोति—इध्मो वेदिरित्युत्तरेणार्धर्चेन,
त्रयस्त्रिंशदिति त्रिष्टुभा च ॥ इध्मो वेदिः परिधयश्च । चशब्दा-

वेदिः परिधयश्च सर्वं यज्ञस्यायुरनु
सं चरन्ति । त्रयस्त्रिंशत्तन्तवो ये
वितन्तिरे य इमं यज्ञं स्वधया
ददन्ते तेषां छिन्नं प्रत्येतदधामि

परिधय इति परि-धयः । च । सर्वं । यज्ञस्य ।
आयुः । अनु । समिति । चरन्ति । त्रयस्त्रिंश-
दिति त्रयः-त्रिंशत् । तन्तवः । ये । वितन्तिरे
इति वि-तन्तिरे । ये । इमम् । यज्ञम् । स्वधये-
ति स्व-धया । ददन्ते । तेषाम् । छिन्नम् । प्रती-

दन्थेप्येवंजातीयासर्वं यज्ञस्यायुस्थानीयमिममनुमञ्जरन्ति अनुक्रमेण
प्रत्यासन्ना भूत्वा चरन्ति इमं सेवमाना वर्धन्ते । ये च त्रय-
स्त्रिंशत्तन्तवः तन्तुस्थानीयाः पटमिव सूत्राणीमं यज्ञं वितन्तिरे
विस्तारयन्ति । के पुनस्ते ? ये 'प्रजापतिर्मनमान्धोच्छेनः' *
इति आकूनिप्रभृतियज्ञस्य तनितारः प्रजापत्यादयः ते वेदिनव्याः ।
आकूत्यादयो वा यज्ञाधयवाः । त्रयश्च त्रिंशच्च । 'त्रेस्त्रयः'
इति सूत्रेण त्रेस्त्रयमोदशः, 'सङ्ख्या' इति पूर्वपदप्रकृतिस्व-
स्त्वम् । विपूर्वात्तनोतिश्छान्दसे लिटि 'तनिपत्योश्छन्दसि' इत्यु-
पधात्वोपः । अथ ये च इमं यज्ञं स्वधयान्नेन हविरात्मना ददन्ते
उत्पादयन्ति, उत्पाद्य वा देवेभ्यो दधति । ददन्तिर्भौवादिकः ।
तेषां सर्वेषां यन्त्रिंशत्तं भेदननिमित्तेन प्राप्तं वैगुण्यं एतन्प्रतिदधामि
अनयाहुत्या प्रतिविहितं करोमि । यद्वा—नमर्थं प्रतिशब्दः

स्वाहा घर्मो देवाः अप्येतु ॥ ४६ ॥

वैश्वानरो न ऊत्याऽऽप्र यातु परा-

। एतत् । दधामि । स्वाहा । ¹⁴घर्मः । देवान् ।
पीति । एतु ॥ ४६ ॥

अषाढ ओषधय उपचिन्वन्ति पञ्च
चत्वारिंशच्च ॥ १० ॥

¹वैश्वानरः । नः । ऊत्या । आ । प्रेति । यातु ।

च्छेन्नमेतत्सन्दधामि सन्ततमविच्छिन्नमनयाहुत्या करोमि, स्वाहुतं
इमस्तु ॥

¹⁴अन्यं कपालं तेषु विसृजति—घर्म इति ॥ घर्मो यज्ञः
मालं वा देवानप्येतु अनुप्रविशतु अन्वितगुणो भवतु ॥

इति पञ्चमे दशमोनुवाकः.

¹अथ प्राजापत्यकाण्डमध्ये याज्याकाण्डं वैश्वदेवम् । तत्र
वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्धारुणं चरुं दधिक्राव्णो चरुम-
शस्यमानः* इति त्रिहविष्को यो वैश्वानरो द्वादशकपालः तस्य
रोनुवाक्या—वैश्वानरो न इति गायत्री ॥ प्रायेण पञ्चमषष्ठयो-

वतः । अग्निरुक्थेन वाहसा । ऋता-
वानं वैश्वानरमृतस्य ज्योतिषस्पति-

परावतु इति परा-वतः । अग्निः । उक्थेन । वाह-
सा । 'ऋतावानमित्यूत-वानम् । वैश्वानरम् । ऋत-
स्य । ज्योतिषः । पतिम् । अजस्रम् । घर्मम् ।

सर्वे वैश्वानराणामियमेव पुरोनुवाक्या वेदिनव्या । वैश्वानरः
विश्वेषां नराणां स्वामित्वेन सम्बन्धी अग्निः । 'नरे संज्ञायाम्'
इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । ऊत्या मार्गेण करणेन अरमद्रश-
णेन वा हेतुना आत्मनो वा तर्पणेन प्रयोजनेन । 'उति-
यूति' इति क्तिन् उदात्तत्वं निपात्यते, 'उदात्तयणः' इति
विभक्त्येव उदात्तत्वं, 'उपरत्वर' इत्यादिना ऊद् । स सोस्मानाप्र-
यातु आभिमुख्येनान्येभ्यश्च प्रकर्षेणास्मान् प्राप्नोतु परावतः दूरा-
दप्यायातु । 'उपसर्गाच्छन्दमि' इति वतिः । उक्थेन स्तोत्रेण
वाहसा वहनसमर्थेन अभीष्टार्थेवाहनसमर्थेनेत्यर्थः । यथा—प्राण-
गममर्थेन मार्गेण । 'वहिहाधाञ्मचश्छन्दसि' इत्यमुन्, 'णितु'
इति हि तत्रानुवर्तते । आगत्य चास्मानभिशस्तेर्भुञ्जन्पापं वर्णमपह-
न्तिवति शेषः ॥

“वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्विद्विपाणयोरस्रं जग्ध्वा” * इत्यस्य
याज्या—ऋतावानमिति गायत्री ॥ ऋतावानं मत्स्यवन्तं यज्ञवन्तं
वा वैश्वानरम् । 'छन्दमीवनिषौ' इति वनिप्, 'अन्येषामपि
दृश्यते' इति दीर्घत्वम् । ऋतस्य सत्यस्य सूर्यादेः ज्योतिषः पतिं

म् । अजस्रं घर्ममीमहे । वैश्वान-
रस्य^१ दंसनाभ्यो बृहदरिणादेक-
स्वपस्यया कविः । उभा पितरां

ईमहे । ^२वैश्वानरस्यं । दंसनाभ्यः । बृहत् । अरि-
णात् । एकः । स्वपस्ययेति सु-अपस्यया । कविः ।
उभा । पितरां । महयन् । अजायत । अग्निः ।

पातारमीमहे याचामहे । किं ? अजस्रमविच्छिन्नं घर्मं यज्ञं, तेन
अविच्छिन्नास्स्यामेति । तेन नास्मिन्मृजाते विद्विषाणौ इति ॥

^{३६} वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते * इत्यस्य पुरोनुवाक्या-
वैश्वानरस्य दंसनाभ्य इति जगती ॥ बृहदिति प्रथमपादान्तः ।
तेन अरिणादिति पादादित्वान्न निहन्यते । वैश्वानरस्य दंसनाभ्यः
कर्मभ्यः बृहन्महत् एकः कविर्मेधावी किमरिणादधिगच्छति ?
किमिति सामर्थ्याल्लभ्यते, इतो न्यन्महदस्तीति कविर्मेधावी
कश्चिद्वबुध्यते किं ? न कश्चिदित्यर्थः । यो मेधावी न भवति
स कामं मिथ्यावबुध्यतां, मेधावी नैव बोद्धुमर्हतीति । री गतिरे-
षणयोः क्रैयादिकः, छान्दसो लुङ्, 'प्वादीनां ह्रस्वः' इति
ह्रस्वत्वम् । कीदृशं महत्त्वमित्याह—स्वपस्यया शोभनकर्मतया
महदाभ्योन्यन्नास्त्येवेत्यर्थः । वैश्वानरस्य कर्मसदृशमन्यच्छोभनत्वेन
महत्कर्म कश्चिदपि मेधावी जनो न जानातीत्युक्तं भवति । अप
इति कर्मनाम, शोभनकर्म स्वपः, तस्य भावस्वपस्यम् । छान्दसो
यत्, 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया यादेशः । तर्हि तेषामस्य
कर्मणां मध्ये शोभनमेकं कर्मोदाह्रियतामित्याह—अयं खल्वग्निः

महयन्नजायताग्निर्द्यावापृथिवी भू-
रिरेतसा । पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः
पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीरा
विवेश । वैश्वानरस्सहसा पृष्टो

द्यावापृथिवी इति द्यावा-पृथिवी । भूरिरेतसेति
भूरि-रेतसा । पृष्टः । दिवि । पृष्टः । अग्निः ।
पृथिव्याम् । पृष्टः । विश्वाः । ओषधीः । एति ।
विवेश । वैश्वानरः । सहसा । पृष्टः । अग्निः ।

उमा उमौ पितरा पितरौ, मातापितृस्थानीयौ वा । उभय-
त्रापि 'मुपां मुदुक्' इत्याकारः । द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ।
द्विवचनस्य पूर्वसवर्ण ईकारः, 'दिवो द्यावा' इति द्यावादेशः,
'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत् प्रकृतिस्वरत्वम् । भूरि-
रेतसा भूरिरेतसौ स्थावरजङ्गमात्मकबहुविकारे महयन्न पूज-
यन् प्रकाशयन् अजायत जायते । छान्दसो लङ् । यथा खलु
कश्चिन्मुजानः पुत्रः मातापितरौ भूरिरेतसौ युवार्तौ निजजन्म-
नालङ्कुर्वन् जायते एवमसौ जायते । इत्थं जन्मकाल एवास्य कुर्वा-
णस्य किन्नाम कर्म महच्छोभनं न भवतीति भावः । तस्माद्दी-
दृशोयमग्निरस्माकं ज्ञानं तमिमं पुत्रं पूतृत्वजेजस्वित्वादिगुणं करोतु ॥

११ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्धेपेद्मावास्यां वा पौर्णमासीं वाति-
पाद्य * इत्यस्य आज्या—पृष्टो दिवीति त्रिष्टुप् ॥ अयं वैश्वा-

अग्निस्स नो दिवा सः ॥ ४७ ॥
 रिषः पातु नक्तम् । जातो यदग्ने
 भुवना व्यख्यः पशुं न गोपा इर्यः
 परिज्मा । वैश्वानर ब्रह्मणे विन्द

सः । नः । दिवा । सः ॥ ४७ ॥ रिषः । पातु ।
 नक्तम् । ^५जातः । यत् । अग्ने । भुवना । व्यख्य
 इति वि-अख्यः । पशुम् । न । गोपा इति गो-
 पाः । इर्यः । परिज्मेति परि-ज्मा । वैश्वानर ।
 ब्रह्मणे । विन्द । गातुम् । यूयम् । पात । स्वस्ति-

नरोग्निः दिव्यादित्यात्मना पृष्टः स्पृष्टः । छान्दसो व्यञ्जनलोपः ।
 यद्वा—पृष्टो निषिक्तः निहितः दिव्यादित्यात्मना । पृष सेचने ।
 पृथिव्यां च पार्थिवेषु । ‘उदात्तयणः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वमुक्तम् ।
 पृष्ट एव भूत्वा विश्वा ओषधीराविवेश, पक्तिस्थितिहेतुत्वेन सर्वं
 व्याप्य स्थितः । स एवम्भूतो वैश्वानरोग्निस्सहसा बलेन पृष्टस्स-
 म्बद्धो नोस्मान् रिषः रेष्टुर्हिसितुः दिवा पातु रक्षतु । नोस्मा-
 न्नक्तं च पातु अतिपत्तिदोषात्पात्विति ॥

^५जातेष्ट्या याज्या—जातो यदग्ने इति त्रिष्टुप् ॥ हे अग्ने
 वैश्वानर जातो जातमात्र एव भुवना भुवनानि भूतजातानि सर्वान्
 लोकान् व्यख्यः विशेषेण पश्यसि पशुं न पशुमिव गोपाः गवः
 पालयिता । चक्षेः छान्दसे लुङि ‘अस्यतिवक्तिव्यातिभ्योङ्’
 इत्यङ् । इर्यः इराऽन्नं हविरात्मकं तत्र साधुस्तदर्हो वा । परिज्मा

गातुं यूयं पात स्वस्तिभिस्सदा नः ।
 त्वमग्ने शोचिषा शोशुचान् आ
 रोदसी अपृणा जायमानः । त्वं दे-
 वाः अभिशस्तेरमुञ्चो वैश्वानर जा-

भिरिति स्वस्ति-भिः । सदा । नः । त्वम् ।
 अग्ने । शोचिषा । शोशुचानः । एति । रोदसी
 इति । अपृणाः । जायमानः । त्वम् । देवान् ।
 अभिशस्तेरित्यभि-शस्तेः । अमुञ्चः । वैश्वानर ।

सर्वतो गन्ता । निपातोयं मनिन्प्रत्ययान्तः । यद्यस्मादेवं तस्मात्
 ब्रह्मणे हविरात्मनेघ्नाय यागात्मने वा परिवृद्धाय कर्मणे गातुं
 मार्गं विन्द लभस्व हविः प्राप्तुं मार्गानां शुहि, पुनः पुनर्जातेष्टि
 प्रवर्तयेति भावः । किञ्च—युष्माकमेवार्थे सदा नोस्मान्यूयं
 पात रक्षत स्वस्तिभिरविनाशैः, अविनाशान्प्रापय्यास्मान् पातेति ।
 पूजार्थमेकस्मिन् बहुवचनम् ॥

त्रिहविष्याद्यस्य वैश्वानरस्य याज्या—त्वमग्ने इति त्रिष्टुप् ॥
 हे अग्ने वैश्वानर जातवेदः जातानां वेदितः त्वं शोचिषा दीप्या
 शोशुचानः भृशं दीप्यमानः अत एव रोदसी द्यावापृथिव्यौ जाय-
 मान एवापृणा आपूरयसि, शोचिषा आपालयसि वा । पू पालन-
 पूरणयोः, छान्दसे लङि ष्वादित्वाद्भस्वः । शुचेर्यङ्गुगन्ताद्भ्यत्य-
 येनात्मनेपदम्, 'अभ्यस्नानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । किञ्च—
 त्वमेव, देवानां त्विजः अभिशस्तेः पापादमुञ्चः मुञ्चसि महित्वा मह-

तवेदो महित्वा । अस्माकमग्रे म-
घवत्सु धारयानामि क्षत्रमजरम्
सुवीर्यम् । वयं जयेम शतिनम्
सहस्रिणं वैश्वानर ॥ ४८ ॥ वाज-

जातवेद इति जात-वेदः । महित्वेति महि-त्वा ।
'अस्माकम् । अग्रे । मघवत्स्विति मघवत्-सु ।
धारय । अनामि । क्षत्रम् । अजरम् । सुवीर्यमिति
सु-वीर्यम् । वयम् । जयेम । शतिनम् । सहस्रि-
णम् । वैश्वानर ॥ ४८ ॥ वाजम् । अग्रे । तव ।

त्वेन माहात्म्येन । तृतीयाया आकारादेशः । यद्वा—महिम्नः
मकारनकारयोः तकारवकारौ वादेशौ भवतः, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण
तृतीयाया उदात्तत्वम् । शंस स्तुतौ अभिपूर्वोऽवद्यवदने वर्तते,
क्तिनि 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्, स च 'उप-
सर्गाश्चाभिर्वर्जम्' इत्यन्तोदात्तः । स त्वमभिशास्तेर्मुञ्चेति ॥

“वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदायतनं गत्वा”* इत्यस्य
याज्या—अस्माकमिति जगती ॥ हे अग्रे वैश्वानर अस्माकं पुत्रा-
दीन् प्रथमं तावद्धनवतः कुरु, ततो मघवत्सु धनवत्सु कृतेषु
धारय स्थापय क्षत्रं बलं अनामि अनमनशीलम् । ग्रह्यादि-
लक्षणो णिनिः । अजरमविनाशं सुवीर्यमनभिभवनीयपुत्रादिपुरुष-
कर्मकम् । ‘नजो जरममित्रमृताः’ ‘वीरवीर्यौ च’ इत्येतयो-

ममे तवोतिभिः । वैश्वानरस्य
सुमतौ स्याम राजा हिकं भुवना-
नामभिः श्रीः । इतो जातो विश्वमि-

ऊतिभिरित्युति-भिः । "वैश्वानरस्य । सुमता-
विति सु-मतौ । स्याम । राजा । हिकम् । भुव-
नानाम् । अभिः श्रीरित्यभि-श्रीः । इतः । जातः ।
विश्वम् । इदम् । वीति । चष्टे । वैश्वानरः । यतते ।

स्तरपदाद्युदात्तत्वम् । किञ्च—वयं जयेम शक्तिं शनपोषवन्तं
महस्विणं महस्वपोषवन्तं च वाजमघ्नं तवोतिभिः रक्षणैः रक्षाविशेषः
वृत्तिविशेषैर्वा । क्तिन उदात्तत्वमुक्तम् । हे अग्ने अञ्जनादिगुण ।

६१ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्तमनिमेष्यन् * इत्यस्य
याज्या वैश्वानरस्य सुमताविति त्रिष्टुप् ॥ वैश्वानरस्य सुमतौ
कल्याणानुग्रहबुद्धौ स्याम भवेम । 'मन्क्तिन्व्याख्यान' इत्यु-
त्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा—शोभनमननके मनसि स्याम ।

नञ्मुभ्याम् इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वैश्वानरो विशेष्यते—
हिकमिति । हेर्यं पादपूरणार्थं वा । राजा यस्सवभुवनानां भूत
जानानामभिः श्रीराभिमुख्येनाश्रयणीयः, अभिमनश्रीर्वा । इतो
हेतोर्जानमात्र एवायं विश्वं भुवनमिदं विचष्टे विशेषेण पश्यति ।
सूर्येण च यन्ते सूर्येण सङ्गतो वर्तते । 'उद्यन्तं वावादित्य-
मग्निर्नु नमारोहति' इति दिवादित्येन सङ्गच्छते । य इत्थं
महात्मा तस्य सुमतौ स्याम यथास्मभ्यं दानकामाः प्रजास्स्युरिति ॥

दं वि चष्टे वैश्वान॒रो यतते॒ सूर्येण ।
 अव॑ ते॒ ह॒डो वरुण॑ नमोभि॒रव॑
 य॒ज्ञेभि॒रीमहे॑ ह॒विभिः॑ । क्षय॑न्न॒स्म-
 भ्य॑म॒सुर॑ प्रचे॒तो राज॑न्नेना॒सि
 शि॒श्रथः॑ क॒तानि॑ । उ॒त्त॒मं वरुण॑

सूर्येण । अवेति । ते । हेडः । वरुण । नमोभि-
 रिति नमः—भिः । अवेति । य॒ज्ञेभिः । ईमहे ।
 ह॒विभि॒रिति॑ ह॒विः—भिः । क्षय॑न् । अ॒स्मभ्य॑मित्य-
 स्म—भ्य॒म् । अ॒सुर॑ । प्र॒चेत॑ इति प्र—चेतः । राजन् ।
 एना॒सि । शि॒श्रथः॑ । क॒तानि॑ । उ॒दि॒ति । उ॒त्त-

अथ त्रिहविषि मध्यमस्य वारुणस्य पुरोनुवाक्या—अवेते
 हेड इति त्रिष्टुप् ॥ हे वरुण ते तव हेडः क्रोधमभिशास्यादि-
 हेतुं नमोभिर्नमस्कारैरग्रेवमहे अपनयामः । ईं गतो, शपो लुक् ।
 यज्ञैश्च पूजामन्त्रैश्च हविभिः पुरोडाशादिभिश्चावेमहे अपनयामः ।
 ततस्त्वमस्मभ्यमस्मदर्थमेव हे क्षयन्निवसन् अस्मदृपकारयेव यतमान ।
 क्षियतेर्व्यत्ययेन शप्, क्षयतिरेव वा निवासकर्मा, पाठिकमामन्त्रि-
 ताद्युदात्तत्वम् । अस्मदीयाणि कृतान्येतांमि पापानि शिश्रथः
 श्रथग हे असुर गन्तव्यं निरग्नितः प्रचेतः प्रकृष्टमते राजन् मदा
 दीप्यमान ॥

तत्रैव याज्या—उत्तममिति त्रिष्टुप् ॥ हे वरुण उत्तमं
 पाशमस्मत्सकाशादुच्छ्रथाय ऊर्ध्वमुच्छ्रथय । अधममवश्रथय अव-

पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमश्च-
 धाय । अथा वयमादित्य ॥ ४९ ॥
 व्रते तवानागसो अदितये स्याम ।
 दधिक्रावृणो अकारिषं जिष्णोर-

ममित्युत्-तमम् । वरुण । पाशम् । अस्मत् ।
 अवेति । अधमम् । वीति । मध्यमम् । श्रथाय ।
 अथ । वयम् । आदित्य ॥ ४९ ॥ व्रते । तव ।
 अनागसः । अदितये । स्याम । "दधिक्रावृण

स्तादवक्तव्य नाशय । मध्यमं विश्रथय विष्वक्कृत्य नशय ।
 श्रथ दौर्वल्ये तुरादिरदन्तः, वर्णव्यत्ययेनोपान्त्यस्य दीर्घत्वम् ।
 अत्र केचित्—उब्रूतादिभूतमध्यस्थशक्तितया धर्मपाशानां त्रैविध्य-
 माहुः । उत्तमाधममध्यमदेहप्रभवतया त्वन्ये । ऊर्ध्वाधोमध्यमगति-
 हेतुत्वेनापरे । अथानन्तरं वयमनागसः विमुक्तसर्वपापाः तव व्रते
 कर्मणि स्याम योग्या भवेम । अदितये अखण्डितत्वाय अदीन-
 त्वाय वा स्यामेति । हे आदित्य अदितेः पुत्र । यद्वा—
 इत्यमनागमस्सन्तो वयमदितये अनभिःशस्तये स्याम । किमर्थः ? तव
 व्रते कर्मणि कर्मार्थं योग्यतार्थमिति । अनागस इति बहुव्रीहौ
 व्यन्ययेन 'नञ्नुभ्याम्' इति न प्रवर्तते, लुप्तमत्वर्थीयो वा
 अनागस्त्विन इति ॥

“अथ तत्रैव त्रिहविषः उत्तमस्य 'दधिक्रावृणे चरुम्'* इत्यस्य

श्वस्य वाजिनः । सुरभि नो मुखा
करत्प्रण आयूँषि तारिषत् । आ

इति दधि-क्राव्णः । अकारिषम् । जिष्णोः ।
अश्वस्य । वाजिनः । सुरभि । नः । मुखा ।
करत् । प्रेति । नः । आयूँषि । तारिषत् ।¹² एति ।

पुरोनुवाक्या—दधिक्राव्ण इत्यनुष्टुप् ॥ दधीनि धारणसमर्थानि
हवींषि काष्ठानि वा । दधातेः ‘आदृगमहन’ इति किन् प्रत्ययः ।
तानि क्रामति गच्छतीति दधिक्रावा अग्निः । ‘अन्येभ्योपि दृश्यते’
इति क्रमेर्वनिप्, ‘विडुनोरनुनासिकस्स्यात्’ इत्याख्यं, कृदुत्तरप-
दप्रकृतिस्वरत्वम् । जिष्णोर्जयशीलस्याश्वस्य व्यापकस्याश्वरूपस्य
वा, ‘अश्वो रूपं कृत्वा’* इति दर्शनात् । वाजिनोन्नवतो
वेगवतो वा । ईदृशस्याग्नेरहमकार्षं करोमि, कर्मकरस्यामिति यावत् ।
करोतेश्छान्दसो लुङ्, छान्दस इकारोपजनः । स च नोस्माकं
मुखा मुखानि सुरभि सुरभीणि अस्मत्सुकृतसमृद्ध्या समासादित-
सौरभ्याणि करत्करोतु । करोतेर्लेटि व्यत्ययेन शप् । शपो वा
लुकि लेटोडागमः । छान्दसे वा लिङि ‘कृमृदरुहिभ्यः’ इत्यङ् ।
‘ऋदृशोङि गुणः,’ ‘अमाङ्चोगेपि’ इत्यङ्भावः । द्वितीयाब-
हुवचनस्य ‘सुपां मुलुक्’ इति लुगाकारौ । नोस्माकमायूँषि च
प्रतारिषत् प्रवर्धयतु । तारयतेर्लेटि अडागमः ; ‘सिब्वहुळं लेटि’
इति सिप् । ‘उपसर्गाद्बहुळम्’ इति नसो णत्वम् ॥

¹²तत्रैव याज्या—आ दधिक्रा इति त्रिष्टुप् ॥ दधीनि क्राम-

दधि॒क्रा॒श॒शर्व॒सा प॒ञ्च कृ॒ष्टी॒स्सूर्य
इ॒व ज्योति॑षा॒पस्त॑तान । स॒हस्र॒सा-
श॒त॒सा वा॒ज्य॒र्वा पृ॒णक्तु॑ म॒ध्वा

दधि॒क्रा इति॑ दधि—क्राः । शर्व॒सा । प॒ञ्च । कृ॒ष्टीः ।
सूर्यः । इ॒व । ज्योति॑षा । अ॒पः । त॒तान॒ । स॒हस्र॒सा
इति॑ सहस्र—साः । श॒त॒सा इति॑ शत—साः ।
वा॒जी । अ॒र्वा । पृ॒णक्तु॑ । म॒ध्वा । स॒मिति॑ ।

वीति 'जनमनखन' इति विद्, पूर्ववदात्वम् । ईदृशोभिः पञ्च
कृष्टीर्मनुष्यान् चतुरो वर्णान् निपादपञ्चमान् शवसा आततान
अन्नवत्त्वेन बलवत्त्वेन वा सुखवतीः करोति । छान्दसो • लिट् ।
किञ्च—मूर्ध् इव ज्योतिषा दीप्त्या अपः कर्माणि प्रजानामात-
तान व्यक्तीचकार । अप एव वा ज्योतिषा दीप्त्या ततान ।
'उडिदम्' इत्यत्रयो विभक्तिरुदात्ता । किञ्च—सहस्रसाशत-
माश्च बहुतरस्य बहुतमस्य प्रधानस्य संविभक्ता दाता वा भक्तेभ्य-
स्महस्रं शतं वा मनोति ददातीति । तेनैव विद्, तेनैव चात्वम् ।
वाजी वेगवान् अन्नवान्वा । अर्वा अरणशीलः । अर्तः 'अन्ये-
भ्योपि दृश्यते' इति वनिप् । एवं महाभागोभिः इमा इमा-
न्यरमदीयानि वचांभि मध्वा मधुसदृशेन शवसा रसेन सम्पणक्तु
संमृक्तु । ततो मधुगणि शवसा मुखानि स्वयमेव श्रोव्यतीति
भावः । अस्माकं श्रोतव्यानि वचनानि श्रुत्वा वचनार्थानि करोतु ।
अयञ्च भिशंमनादस्मान्मुञ्चत्वित्याशास्महे ॥

समिमा वचांसि । अग्निर्मूर्धा भुवः ।

मरुतो यद् वो दिवस्सुम्ना-

इमा । वचांसि । ¹³अग्निः । मूर्धा । ¹⁴भुवः ।

¹⁵मरुतः । यत् । ह । वः । दिवः । सुम्नायन्त-

¹³ अग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्वैश्वानरं द्वादशकपालमग्निमुद्रासयिष्यन्* इति द्विहविष्कस्याग्नेयस्य याज्यानुवाक्ये—अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्, भुवो यज्ञस्येति गायत्रीत्रिष्टुभौ ॥ एतयोराद्या ‘उपप्रयन्तः’† इत्यत्र व्याख्याता । अन्या त्वग्निकाण्डे व्याख्यास्यते, यत्रास्नायते ‘अग्निर्मूर्धा’‡ इत्यत्रानुवाके । इह तु प्रतीके अनयोर्गृहेते । अयमग्निर्देवो दिवो मूर्धा प्रधानभूतः, पृथिव्याश्च ककुत् प्रधानः पतिः, अपां रेतांसि कार्यभूतानि भुवनानि जिन्वति प्रीणयतीति प्रथमा ॥

¹⁴भुवो यज्ञस्य रजस उदकस्य च नेता प्रापयिता भवसि तदानीम् । कदा ? यत्र शिवाभिः नियुद्गिरश्वैस्सचसे सम्बध्यसे । मरुतामश्वा नियुतस्तद्वन्तो वायव इह गृह्यन्ते । तदानीं यज्ञं च प्रवर्तयसि उदकं चावपातयसि । दिवि च मूर्धानं प्रधानभूतं यज्ञं च दधिषे स्थापयसि सुवर्षां स्वर्गिणां सम्पत्कारम् । स त्वं हे अग्ने तव जिह्वां हविषो वोद्ग्रीं चक्षुषे कुरुष्वेति द्वितीया ॥

¹⁵वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्तकपालं ग्रामकामः* इति द्विहविषो मारुतस्य पुरोनुवाक्या—मरुतो यद् वो दिव इति गायत्री ॥ हे मरुतः यद्गो युष्मान् सुम्नायन्तस्सुखमिच्छन्तः । ‘देव-

यन्तो हवामहे । आ तू नः
॥ ५० ॥ उप गन्तन । या वृद्धा-
मं शशमानाय सन्ति त्रिधातूनि
दाशुपे यच्छताधि । अस्मभ्यं तानि

इति सुम्न-यन्तः । हवामहे । एति ।
तु । नः ॥ ५० ॥ उपेति । गन्तु । ^{१०}या ।
वः । शर्म । शशमानाय । सन्ति । त्रिधातू-
नीति त्रि-धातूनि । दाशुपे । यच्छत । अधि ।
अस्मभ्यमित्यस्म-भ्यम् । तानि । मरुतः । वीति ।

सुम्रयोः । इत्यात्वम् । दिवो सुलोकात् हवामहे आह्वयामः । पूर्वव-
त्सम्प्रसारणम् । हूयमाना नोस्मानुपगन्तन आत्मनो विशेषवत्त्वं ख्याप-
यन्तु । तुशब्धो विनिवर्तकः, विघ्नत्वान्ये अस्मास्तुपागच्छतेति । 'अन्य-
भ्योपि दृश्यते' इति साहितिको दीर्घः, गमेर्लेटि शपो लुक्, 'नम-
नमनधनाश्च' इति तनादेशः । ह इति पादपूर्णे निश्चये वा ॥

^{१०}तत्रैव याज्या—या व इति त्रिष्टुप् ॥ हे मरुतः वः सुष्माकं
या यानि शर्म शर्माणि सुखानि गृहाणि वा । पूर्वत्र 'शेश्छन्दनि'
इति शैर्लोपः । उत्तरत्र 'मुपां सुलुक्' इति लुक् । त्रिधातूनि
प्रथिव्यादित्रिम्यानस्थितानि शशमानाय सुष्मान् भजमानाय तदर्थं
तस्मै दातुं सम्पादनानि यानि मन्ति । शश प्लुतगतौ, नाच्छीलिक-
श्चानश । यानि च दाशुपे हविर्दानवो ददेते वा यजमानायाधि-
यच्छत अधिकं प्रयच्छन् । यच्छतेश्छान्दसे लङि अडभावः । 'दाश्वान्

मरुतो वि यन्त रयिं नो धत्त वृष-
णस्सुवीरम् । अदितिर्न उरुष्यत्व-
दितिश्शर्मं यच्छतु । अदितिः पात्व-
हंसः । महीमूषु मातरं सुव्रताना-

यन्त । रयिम् । नः । धत्त । वृषणः । सुवीरमिति
सु-वीरम् । ¹⁷ अदितिः । नः । उरुष्यतु । अदितिः ।
शर्म । यच्छतु । अदितिः । पातु । अहंसः ।
¹⁸ महीम् । उ । स्विति । मातरम् । सुव्रतानामिति

साध्वान्' इति दाध्वान्निपात्यते । हे मरुतः तानि शर्माणि अस्म-
भ्यं वियन्त विशेषेण यच्छत विविधा वा दत्त । यच्छतेर्लेटि शपो
लुक् । किञ्च—रयिं धनं च नोस्मभ्यं धत्त दत्त सुवीरं शोभनापत्वा-
दिकम् । 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । हे वृषणः का-
मानां वर्षितारः । 'कनिन्युवृषि' इति निपात्यते, 'वा षपूर्वस्य निगमे'
इति दीर्घाभावः ॥

¹⁷ आदित्यं चरुं निर्वपेत्सङ्गममुपप्रयास्यन्* इत्यत्र पुरो-
नुवाक्या—अदितिर्न इति गायत्री ॥ अदितिरस्मानुरुष्यतु शर्म सुखं
चादितिर्नो यच्छतु ददातु । अहंसः बुद्धचबुद्धिरुतात्पापाच्चास्मान-
दितिः पातु निवारयतु ॥

¹⁸ तत्रैव याज्या—महीमूष्विति त्रिष्टुप् ॥ महीं महतीं महनीयां
वा मातरं मातृस्थानीयां वा सुव्रतानां शोभनकर्मणां पुरुषाणाम् ।

मृतस्य पत्नीमवसे हुवेम । तुविक्ष-
त्रामजरन्तीमुरुची* सुशर्माणम-
दिति* सुप्रणीतिम् । सुत्रामाणं
पृथिवीं द्यामनेहस* सुशर्माणमदि-

सु-व्रतानाम् । ऋतस्य । पत्नीम् । अवसे । हुवेम ।
तुविक्षत्रामिति तुवि-क्षत्राम् । अजरन्तीम् । उरु-
चीम् । सुशर्माणमिति सु-शर्माणम् । अदितिम् ।
सुप्रणीतिमिति सु-प्रणीतिम् । "सुत्रामाणमिति
सु-त्रामाणम् । पृथिवीम् । द्याम् । अनेहसम् ।

‘नञ्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य
वा पत्नीं पात्यित्रीं तुविक्षत्रां बहुलां बहुधनां वा । त्रिचक्रादित्वाद्भूत-
रपदान्तोदात्तत्वम् । अजरन्तीमविनाशां उरुचीमुरु महतोक्ष्मीं,
बहुप्रकारगतिं वा । ‘चौ’ इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं, उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेण ङीप् उदात्तत्वम् । सुशर्माणं सुमुखाम् । ‘सोर्मनमी’ इत्युत्त-
रपदाद्युदात्तत्वम् । अदितिमखण्डनीयां सुप्रणीतिं सुखेन शर्मणां
प्रणेत्रीम् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तत्र च ‘तादौ च’ इति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ईदृशीं महीं देवीमवसे रक्षणाय तस्यास्तर्प-
णाय वा हुवेम सुष्टु आह्वयामः । व्यत्ययेन शः । पूर्ववत्प्रप्रमारणम्,
‘सुजः’ इति मोक्षमंहितायां पत्वम् । उ इति पादपूर्णे । ‘अन्ये-
षामपि दृश्यते’ इति तस्य मंहितायां दीर्घत्वम् ॥

“पुनरपि तत्रैव याज्याधिकल्पः—सुत्रामाणमिति त्रिष्टुप् ॥

तिः सुप्रणीतिम् । दैवीं नावः
स्वरित्रामनागसमस्रवन्तीमा रुहे-
मा स्वस्तये । इमाः सु नावमा-
रुहः शतारित्राः शतस्फ्याम् ।

सुशर्माणमिति सु-शर्माणम् । अदितिम् । सुप्र-
णीतिमिति सु-प्रणीतिम् । दैवीम् । नावम् । स्व-
रित्रामिति सु-अरित्राम् । अनागसम् । अस्रव-
न्तीम् । एति । रुहेम् । स्वस्तये । ²⁰ इमाम् । स्थिति ।
नावम् । एति । अरुहम् । शतारित्रामिति शत-

सुत्रामाणं सुष्ठु त्रात्रीं रक्षित्रीम् । ‘आतो मनिन्’ इति मनिन् ।
एथिवीं विस्तीर्णम् । प्रथेष्पिवन्, सम्प्रसारणम् । द्यां द्युमतीमनेहस-
मपापाम् । पूर्ववदन्तोदात्तत्वम् । सुशर्माणमित्यादि गतम् । दैवीं
देवानामियम् । ‘देवाद्यञ्जौ’ इत्यञ् । नावं नौसदृशीं स्वरित्रां
शोभनारित्राम् । पूर्ववदन्तोदात्तत्वम् । अरित्रं नाम नौस्तम्भनदण्डः ।
अनागसमागो दोषः । पूर्ववत्प्रकृतिस्वरत्वम् । अस्रवन्तीमच्छिद्रां
स्वस्तयेऽविनाशायारुहेमारुह्याम् । ‘छिद्राश्शिष्यङ्’ ‘अन्येषामपि
दृश्यते’ इति संहितायां दीर्घत्वम् ॥

²⁰ पुनरपि तलैव गायत्रीत्वात्पुरोनुवाक्याविकल्पः—इमामिति ॥
इमां एथिवीं नावं नौस्थानीयां शतारित्रां शतस्फ्यां बहुतरणदण्डां
अच्छिद्रामरन्ध्राम् । अच्छिद्रामिति तत्पुरुषः । अव्ययपूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वम् । पारयिष्णुं पारप्रापणसमर्थाम् । पार तीर कर्मसमाप्तौ,

अच्छिद्रां पारयिष्णुम् ॥ ५१ ॥

अरित्राम् । शतस्फयामिति शत-स्फयाम् ।
अच्छिद्राम् । पारयिष्णुम् ॥ ५१ ॥

दिवा स सहस्रिणं वैश्वानरादित्य तू नोनेहसः
सुशर्माणमेकान्न विशतिश्च ॥ ११ ॥

देवासुराः परा भूमिर्भूमिरुपप्रयन्तस्सं पश्या-
म्ययंजस्सं पश्याम्यग्निहोत्रं मम नाम
वैश्वानर एकादश ॥ ११ ॥

देवासुराः क्रुद्धस्सं पश्यामि सं पश्या-
मि नक्तमुपगन्तनैकपञ्चाशत् ॥ ५१ ॥

देवासुराः पारयिष्णुम् ॥
हरिः ओम् तत्सत् ॥

‘णेश्छन्दमि’ इतीष्णुच् । ईदृशीं प्रथितीं देवीं स्वारुहं मुष्टु आरो-
हामि । छान्दसे लुङि ‘कृमृटरुहिभ्यः’ इत्यङ् ॥

इति भट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये
प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकादशोनुवाकः.

समाप्तश्च प्रपाठकः.

षष्ठः प्रपाठकः.

हरिः ओम् ॥ सं त्वा^१ सिञ्चामि
यजुषा प्रजामायुर्धनं^२ च । बृहस्पति-
प्रसूतो यजमान इह मा रिषत् ।

^१समिति । त्वा । सिञ्चामि । यजुषा । प्रजा-
मिति प्र-जाम् । आयुः । धनम् । च । बृहस्पति-
प्रसूत इति बृहस्पति-प्रसूतः । यजमानः । इह । मा ।

अथ षष्ठः प्रपाठकः.

^१अथ प्राजापत्यमेव काण्डं याजमानम् । तत्राज्यसान्नाययोस्क-
न्नस्य स्वधां सम्भरति—सं त्वेत्यनुष्ठुभा ॥ संसिञ्चामि सह सि-
ञ्चामि हे स्कन्न त्वां प्रजामायुर्धनञ्च प्रजादिभिस्सह त्वामेकत्र
सिञ्चामि यजुषानेन मन्त्रेण । यजनसाधनं यजुः । अपेतस्कन्नत्वदोषं
प्रजादिसाधनं त्वामनेन सेचनेन करोमीत्यर्थः । बृहस्पतिप्रसूतः स्वयमेव
बृहस्पतिना प्रसूतानुज्ञातोहं करोमि, न पुनर्यथारुचि* । तस्माद्यजमान
इहास्मिन् स्कन्नापराधे मा रिषत् मा बाधि । रिष्यतेश्छान्दसोऽ
पुषादिर्वा कर्तव्यः† । बृहतां पतिः बृहस्पतिः । ‘तद्वृहतोः
करपत्योः’ इति सुक् । तेन प्रसूत इति । ‘तृतीया कर्मणि’
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तत्र च ‘उभे वनस्पत्यादिषु युग-

*म—र्यथाकुपितः

†अत्र “इह केचित् रिष हिसायां चेति पठन्ति. ‘न रिष्यति न व्यथते’
इत्यादयश्च प्रयोगा दृश्यन्ते । आत्रेयमैत्रेयादयस्तु न पेठुः” इति दिवाद्यन्तर्गत-
रुषधातुप्रकरणगता धातुवृत्तिरनुसन्धेया ॥

आज्यमसि सत्यमसि सत्यस्याध्य-
क्षमसि हविरसि वैश्वानरं वैश्वदे-
रिषत् ।^१—'आज्यम् । असि । सत्यम् । अग्नि । सत्यस्य ।
अध्यक्षमित्यधि—अक्षम् । असि । हविः । अग्नि ।
वैश्वानरम् । वैश्वदेवमिति वैश्व—देवम् । उत्पूतशुष्-

पत्' इति पूर्वोत्तरयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । बृहच्छब्दः प्रायेण
समाप्ते आद्युदात्तः, अन्यत्रान्तोदात्तः ॥

—'आज्यमवेक्षते—आज्यमसीति यजुर्भिः ॥ अग्नेरक्षेर्वा [आपूर्वा-
दग्नेरक्षेर्वा क्यप्] अग्नेः प्रापणमसि प्रियतममिति यावत् । सत्यमग्नि
सत्यस्य फलमसि । सद्धियमानं फलमसि [लं वा] तदर्हति ।
'छन्दसि च' इति यः । अमोघमुच्यते । ब्रह्म वा सत्यम् ।
तदेवामि, विश्वमूलत्वात् । सत्यस्याध्यक्षमसि सत्यं त्वयाध्यक्ष्यते ।
सत्यं ब्रह्म अध्यक्षस्त्वामी । सत्यस्य वा प्रत्यक्षरूपं त्वमग्नि ।
अक्षेष्वाधि अध्यक्षं, अक्षाणीन्द्रियाणि । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
हविरसि हविषां प्रधानमसि । सर्वप्रियतमत्वेन प्राधान्यं दर्श-
यितुमाह—वैश्वानरं विश्वेषां नराणां सम्बन्धीष्टसाधनत्वेन । वैश्व-
देवं विश्वेषां देवानां सम्बन्धि भोज्यत्वेन होम्यत्वेन च । उत्पू-
तशुष्मं उत्पवनेनोद्दीपितबलं उद्धृतबलं वा । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वम्, तत्रापि 'गतिरन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।
सत्योजाः सत्यबलं, न केवलं त्वमेव सत्यं अपि तु त्वद्बलमपि सत्य-
मिति भावः । छान्दमो लिङ्गव्यत्ययः । ईदृशं हविस्त्वमग्नीनि
हविषः* प्राधान्यं गम्यते ॥

वमुत्पूतशुष्मः सत्यौजास्सहोसि
सहमानमसि सहस्वारातीस्सह-
स्वारातीयतस्सहस्व पृतनास्सहस्व

मित्युत्पूत-शुष्मम् । सत्यौजा इति सत्य-ओजाः ।
⁵⁻⁶सहः । असि । सहमानम् । असि । सहस्व । अरातीः ।
सहस्व । अरातीयतः । सहस्व । पृतनाः । सहस्व ।
पृतन्यतः । सहस्रवीर्यमिति सहस्र-वीर्यम् । असि ।

⁵⁻⁶सहोसीत्यादिके त्रिपदे गायत्र्यौ । सहस्वारातीयत इति तृतीयः
पादः । सहस्रवीर्यमसीत्यपरस्याः तृतीयः पादः । तत्र पूर्वा निरवसाना,
अपरा सावसाना एतन्यत इति ॥ सहोसि अभिभवनमसि शत्रूणाम् ।
सहमानमसि सदा शत्रूनभिभूय वर्तमानमसि । अदुपदेशाच्छसार्वाधातु-
कानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तादृक्त्वं सहस्वारातीः अस्मदमित्रानभिभव
ये धनानां दातारो न भवन्ति । रातेः कर्तरि क्तिन्, नञ्समासेऽ
व्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अरातीयतश्च सहस्व येस्माकमराति-
मात्मानमिच्छन्ति अस्मान्वारातिभूतानात्मन इच्छन्ति तानपि सर्वा-
नभिभव बलात्कृत्य नाशय । प्रथमे पक्षे 'छन्दसि परेच्छायामपि'
इति क्यच्, सर्वत्र 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । आ-
ख्यातस्य पादादित्वान्निघाताभावः, समानवाक्ये पदात्परत्वाभा-
वाद्वा । रातिः दाता । सहस्व एतनाः अस्मद्विरोधिनः सर्वान्
सङ्गामानभिभव । एतन्यतस्सङ्गामं कर्तुमिच्छतश्च सर्वानभिभव ।
क्यचि 'कव्यध्वरएतनस्य' इति लोपः, पूर्ववद्विभक्त्युदात्तत्वम् ।
युयुत्सवस्सेनाः एतनाः । किं बहुना—सहस्रवीर्यं बहुप्रकारश-
क्तिकमासि, अतस्संस्कर्तुमर्हसीति ॥

पृतन्यतः । स॒हस्रवीर्यमसि॑ तन्मा
जि॒न्वाज्य॑स्याज्यमसि॑ स॒त्यस्य॑ स॒-
त्यमसि॑ स॒त्यायुः॑ ॥ १ ॥ अ॒सि
स॒त्यशु॑ष्ममसि॑ स॒त्येन॑ त्वाभि॑ घार-

⁷⁻¹⁰ तत् । मा । जि॒न्व । आ॒ज्यस्य॑ । आ॒ज्यम् । अ॒सि ।
स॒त्यस्य॑ । स॒त्यम् । अ॒सि । स॒त्यायु॑रिति॑ स॒त्य-
आयुः॑ ॥ १ ॥ अ॒सि । स॒त्यशु॑ष्ममिति॑ स॒त्य-शु॑ष्मम् ।
अ॒सि । स॒त्येन॑ । त्वा । अ॒भीति॑ । घा॒रया॑मि । तस्य॑ ।

⁷⁻¹⁰ अतः पराणि यजुंषि—तत्तादृक्स्वभावत्वं मां जिन्ना
प्रीणय । हे आज्य आज्यस्याप्याज्यमसि, यद्धौक्तिकमाज्यं
तस्मादपि त्वमिष्टसाधनमाज्यं वैदिकमसि, त्वमिव यजमानस्य ; *
त्वत्तो हि सर्वमाज्यमुत्पाद्यते वर्षादिद्वारेण । सत्यादपि सत्यमसि,
कदाचिदपि फलव्यभिचाराभावात् ; यद्वा—मत्यान्तरस्यापि गत्या-
पयितृत्वाद्यागद्वारेण ; त्वत्तोधिको नास्तीति भावः । सत्यायुगमि
सत्यभूतमस्मिन्नायुरिति सत्यायुः । सत्यस्य वा आयुस्त्वमसि, त्वया
सत्यं जीवतीति । दामीभारादिर्द्रष्टव्यः । सत्यशुष्मं सत्यस्य
शुष्मं बलमसि । तत्त्वां सत्येन चक्षुषाभिवारयामि उपरि नि-
श्चामि, ईषद्भृष्टचावेक्षे इति । 'चक्षुर्वै सत्यम्' इति ब्रा-
ह्मणम् । 'ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यदाज्येनान्यानि हवींष्यभिवार-

* त्वं यथा यागसाधनद्वारेण यजमानरयेष्टसाधनं, तथा लोकताज्यादपि त्वमेव
वैदिकमाज्यं लोकानामिष्टसाधनं, वर्षादिद्वारेण सर्वलौकिकज्योताश्चकृवा-
दिति भावः.

यामि तस्य ते भक्षीय पञ्चानां त्वा
वातानां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि प-
ञ्चानां त्वर्तूनां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि
पञ्चानां त्वा दिशां यन्त्राय धर्त्राय

ते । भक्षीय । ¹⁴⁻¹⁷पञ्चानाम् । त्वा । वातानाम् ।
यन्त्राय । धर्त्राय । गृह्णामि । पञ्चानाम् । त्वा ।
ऋतूनाम् । यन्त्राय । धर्त्राय । गृह्णामि । पञ्चानाम् ।
त्वा । दिशाम् । यन्त्राय । धर्त्राय । गृह्णामि ।

यति '* इत्यादि च । तस्य ते तथा ईक्षितस्य ते तव
भक्षीय अहं भजे, त्वया वियुक्तो मा भूवम् । पूर्ववत्कर्मण-
स्सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥

¹⁴⁻¹⁷अथाज्यग्रहानुमन्त्रणमन्त्राः यजंषि तत्र चतुर्भिः जौहव-
मनुमन्त्रयते—पञ्चानां त्वेति ॥ पञ्चानां •प्राच्याद्यूर्ध्वपर्यन्तपञ्चदि-
क्प्रभवाणां पुरोवातादीनां वातानां यन्त्राय यमनाय स्वस्वाधारे-
ष्वविचलनस्थापनाय धर्त्राय जगद्धारणाय जगद्धारणकुशलाय वा
त्वां गृह्णामि हे आज्य । एवं सर्वत्र । पञ्चानामित्यत्र 'नाम-
न्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् । पञ्चानामृतूनाम् ; हेमन्त-
शिशिरयोश्शीतत्वसामान्यादेकत्वं विवक्षित्वोच्यते । ब्राह्मणं च
भवति 'पञ्च वा ऋतव आर्तवाः पञ्च'† इति । पूर्ववदुभय-
त्रापि नाम उदात्तत्वम् । पञ्चानां त्वा दिशां प्राच्यादीनामू-

गृह्णामि पञ्चानां त्वा पञ्चजनानां
 यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि चरोस्त्वा
 पञ्चविलस्य यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि
 ब्रह्मणस्त्वा तेजसे यन्त्राय धर्त्राय
 गृह्णामि क्षत्रस्य त्वौजसे यन्त्राय

पञ्चानाम् । त्वा । पञ्चजनानामिति पञ्च-जनानाम् ।
 यन्त्राय । धर्त्राय । गृह्णामि । ¹⁶⁻¹⁷ चरोः । त्वा ।
 पञ्चविलस्येति पञ्च-विलस्य । यन्त्राय । धर्त्राय ।
 गृह्णामि । ब्रह्मणः । त्वा । तेजसे । यन्त्राय ।
 धर्त्राय । गृह्णामि । क्षत्रस्य । त्वा । ओजसे ।

ध्वान्नानाम् । 'मावेकाचः' इति दिग्भ्यो विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
 पञ्चानां पञ्चजनानां, देवमनुष्यामुररशोगन्धर्वाणां पञ्चजना इत्या-
 ख्या । 'दिक्सप्तृचै संज्ञायाम्' इति समासः । मत्तर्पित्व-
 त्येकं संज्ञान्वात्पञ्चानामिति विशेष्यते ॥

¹⁸⁻²⁰ उत्तरेष्टाभिरीपभृतमनुमन्त्रयते—चरोः पञ्चविलस्य आका-
 शस्य, सर्वेषां चरणाधारत्वाच्चरुः, दिशोस्य विलानि पञ्च ।
 ब्रह्मणः ब्रह्मणां, जानवेकवचनम् । तेजसे तेजसः । 'पष्टचर्ये
 चतुर्थी वक्तव्या' इति चतुर्थी । ब्राह्मणानां तेजसो यन्त्राय
 यत्नं धर्त्राय धृत्यं गृह्णामि । क्षत्रस्य क्षत्रियाणामोजसे ओजसो
 बलस्य । विशे विशां वैश्यानां पुष्ट्या इति शेषः, नृणां वा ।
 यन्त्रायेत्यादि गतम् । सुवीर्याय मुष्टुवीर्यत्वाय । 'वीरवीर्ये

॥ २ ॥ ध॒त्राय॑ गृ॒ह्णामि॑ वि॒शे त्वा॑
 य॒न्त्राय॑ ध॒त्राय॑ गृ॒ह्णामि॑ सु॒वीर्या॑य
 त्वा गृ॒ह्णामि॑ सु॒प्रजा॑स्त्वाय॑ त्वा गृ॒ह्णा-
 मि॑ रा॒यस्पोषा॑य त्वा गृ॒ह्णामि॑ ब्रह्मव-
 र्च॒साय॑ त्वा गृ॒ह्णामि॑ भू॒र॒स्माकं॑
 ह॒विर्दे॒वानां॑ आशि॒षो यज॑मानस्य

य॒न्त्राय॑ ॥ २ ॥ ध॒त्राय॑ । गृ॒ह्णामि॑ । वि॒शे । त्वा ।
 य॒न्त्राय॑ । ध॒त्राय॑ । गृ॒ह्णामि॑ । सु॒वीर्या॑येति॑ सु-वीर्या॑य ।
 त्वा । गृ॒ह्णामि॑ । सु॒प्रजा॑स्त्वायेति॑ सुप्रजाः—त्वाय॑ ।
 त्वा । गृ॒ह्णामि॑ । रा॒यः । पोषा॑य । त्वा । गृ॒ह्णामि॑ ।
 ब्रह्मव॑र्च॒सायेति॑ ब्रह्म-व॑र्च॒साय॑ । त्वा । गृ॒ह्णामि॑ ।
 २६—२७ भूः । अ॒स्माकं॑ । ह॒विः । दे॒वानां॑ । आशि-

च' इति बहुव्रीहिस्वरः प्रवर्तते, तत्पुरुषो वा 'परादि-
 शब्दसि बहुलम्' इति । सुप्रजास्त्वाय यजमानस्य सर्वस्यैव
 वा शोभनापत्यत्वाय । 'नित्यमसिचप्रजामेधयोः' इत्यसिचसमा-
 सान्तः, 'ऊडिदम्' इति षष्ठ्या उदात्तत्वम्, 'षष्ठ्याः पतिपुत्र'
 इति. सत्वम् । रायो धनस्य पोषाय पुष्ट्यै । ब्रह्मवर्चसाय
 ब्रह्मबलाय । 'ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः' इत्यचसमासान्तः ॥

२६—२७ शेषेण ध्रौवमनुमन्त्रयते—भूरस्माकमिति ॥ अस्माकमेव
 सम्बन्धी भव, मास्मान् हासी, अस्माकमेव श्रेयसे भव ।

देवानां त्वा देवताभ्यो गृह्णामि का-
माय त्वा गृह्णामि ॥ ३ ॥

ध्रुवोसि ध्रुवोह* सज्जातेषु भूयासं

प इत्या—शिषः । यजमानस्य । देवानाम् । त्वा ।
देवताभ्यः । गृह्णामि । कामाय । त्वा । गृह्णा-
मि ॥ ३ ॥

सत्यायुरोजसे यन्त्राय त्रयस्त्रि*शच्च ॥ १ ॥

^{१-३}ध्रुवः । असि । ध्रुवः । अहम् । सज्जातेष्विति

भवतेत्येति शपो लुक्, 'इतश्च लोपः' 'भ्रुवोस्तिङि' इति
गुणाभावः । हविर्देवानां देवानां हविः भोज्यं भव पर्याधुहि ।
ब्राह्मणं च 'यावदेका देवता कामयते'* इत्यादि । आशिषो
यजमानस्य या यजमानस्याशिषः प्रार्थनाः तास्सर्वा भव सर्वा मां
सन्पादतममर्थं भव । देवानां त्वा देवानामेव स्वभूतं त्वा देव-
ताभ्यो गृह्णामि । कामाय त्वा गृह्णामि हविर्भागिन्यो देवता
यथा यथा कामयन्ते तत्तदनुरूपं गृह्णामि ॥

इति पठे प्रथमोनुवाकः.

^१परिधीन् परिधीयमानाननुमन्त्रयते—ध्रुवोमीति यजुर्भिः ॥
तत्र मध्यमं—ध्रुवोमि स्थिरोमि मध्यमत्वाद्वा परिधित्वे विभावा-
च्च (?) । अहमपि सज्जातेषु ध्रुवो भूयासम् । समानजन्मानस्यजा-

धीर॒श्चेत्ता॑ वसु॒विदु॒ग्रोस्यु॒ग्रोहः॑ सं-
जा॒तेषु॑ भूयासमु॒ग्रश्चेत्ता॑ वसु॒विदि॑भि-
भूर॑स्यभि॒भूर॑हः॑ संजा॒तेषु॑ भूयास-

स-जा॒तेषु॑ । भूया॒सम् । धीरः॑ । चेत्ता॑ । वसु॒विदि॑ति
वसु-वि॒त् । उ॒ग्रः । अ॒सि । उ॒ग्रः । अ॒हम् ।
सजा॒तेष्विति॑ स-जा॒तेषु॑ । भूया॒सम् । उ॒ग्रः ।
चेत्ता॑ । वसु॒विदि॑ति वसु-वि॒त् । अ॒भिभूरि॑त्यभि-
भूः । अ॒सि । अ॒भिभूरि॑त्यभि-भूः । अ॒हम् ।
सजा॒तेष्विति॑ स-जा॒तेषु॑ । भूया॒सम् । अ॒भिभूरि॑-
त्यभि-भूः । चेत्ता॑ । वसु॒विदि॑ति वसु-वि॒त् ।

ताः । 'समानस्य छन्दसि' इति सभाव, 'वा जाते' इत्यु-
त्तरपदान्तोदात्तत्वम् । धीरश्चेत्ता वसुविच्च भूयासमित्येव । धीरो
धृष्टः सर्वसमर्थः । चेत्ता चेतिता ज्ञाता । छान्दस इडभाव ।
रथादिर्वा द्रष्टव्यः । वसुवित् धनानां लब्धा । दक्षिणम्—उग्र उद्ग-
र्णोसि, उपरिष्ठात्स्थितत्वात्, रुद्राणां सम्बन्धित्वाद्वा । अभृष्य इति
केचित् । अहमपि सजातेषूग्रो भूयासं, यथा ते ममाप्रतिवादिनो
विधेया भवन्ति । उग्रश्चेत्ता वसुविद्भूयासम्, य उग्रश्चेत्ता वसु
विच्च भवति स उग्रो भूयासम्, न केवलमुग्र एव । उत्तरम्—
अभिभूरसि उत्तरकालभावित्वान्नान्येन परिहास्यो भव, अभिभूरेवा-
सि नात परं किञ्चित्परिधीयत इति । अहमपि सजातेष्वभिभ-
विता भूयासं शत्रूणां तेषामेव वा । किञ्च—योभिभूश्चेत्ता वसु-
विच्च भवति स एव भूयासं न केवलमभिभवितृत्वमात्रेण ॥

मभिभूश्चेत्ता वसुविद्युनज्मि त्वा
ब्रह्मणा दैव्येन हव्यायास्मै वोद्वे
जातवेदः । इन्धानास्वा सुप्रजस-
स्सुवीरा ज्योर्जीवेम बलिहृतो वयं

युनज्मि । त्वा । ब्रह्मणा । दैव्येन । हव्याय ।
अस्मै । वोद्वे । जातवेद इति जात-वेदः ।
'इन्धानाः । त्वा । सुप्रजस इति सु-प्रजसः ।
सुवीरा इति सु-वीराः । ज्योक् । जीवेम । बलि-

‘अग्निं योगेन युनक्ति—युनज्मीति द्विपदया त्रिष्टुभा ॥ हे
जातवेदः जातानां धेदितः ब्रह्मणा मन्त्रेण दैव्येन देवयोगेन ।
‘देवाद्यजस्रौ’ । त्वां युनज्मि अस्मिन् कर्मणि युक्तं करोमि ।
प्रयोजनमाह—अस्मै हव्याय वोद्वे, इदं हविर्वीदुम् । पूर्व-
वत्कर्मणास्तम्प्रदानत्वम्, ‘तुमर्थं सेसेन’ इति तवेन्प्रत्ययः,
‘अन्तश्च तवै युगपत्’ इत्याद्यन्तयोर्युगपदुदात्तत्वम्, अस्याप्युप-
लक्षणत्वात् । ‘ऊडिदम्’ इतीदमश्चतुर्थ्या उदात्तत्वम् ॥

‘समिधोरभ्याधीयमानयोजेपति—इन्धानास्त्वेति । इयमपि पूर्व-
वद्विपदा त्रिष्टुप् ॥ हे अग्ने त्वामिन्धानाः ज्वलयन्तः परिचरन्तो
वयम् । ‘विभाषा वेष्टिन्धानयोः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । सुप्रज-
सश्शोभनापत्याः । पूर्ववदसिच् । सुवीराः शोभनमर्बवीरपुरुषाः ।
ज्योक् चिरं जीवेम त्वत्प्रमादान् । यस्माद्वयं ते तव बलिहृतोऽ
विच्छिन्नं बलिमुपहरामः, तस्माज्जीवेम चिरम् । यद्वा—बलिहृतस्तव
भविष्याम इत्येवमर्थं चिरं जीवेम । बलिर्हविर्दानम् ॥

ते । यन्मे अग्रे अस्य यज्ञस्य-
 रिष्यात् ॥ ४ ॥ यद्वा स्कन्दादाज्य-
 स्योत विष्णो । तेन हन्मि सपत्नं
 दुर्मरायुमैनं दधामि निरृक्त्या
 हत् इति बलि-हृतः । वयम् । ते । ^६यत् । मे ।
 अग्रे । अस्य । यज्ञस्य । रिष्यात् ॥ ४ ॥ यत् ।
 वा । स्कन्दात् । आज्यस्य । उत । विष्णो इति ।
 तेन । हन्मि । सपत्नम् । दुर्मरायुमिति दुः-मरा-
 युम् । एति । एनम् । दधामि । निरृक्त्या इति

^६हवींष्यासन्नान्यभिमन्त्रयते—यन्मे अग्र इति त्रिष्टुभा ॥ हे
 अग्रे अस्य मम यज्ञस्य यद्वर्हिषादिकं रिष्यान्नश्येत् रक्षःप्रभृति-
 भिर्विनाशितं स्यात् । लेट्याडागमः । ‘प्रकृत्यान्तःपादम्’ इति
 मे इत्यस्य प्रकृतिभावः । किञ्च—आज्यस्योत आज्यस्यापिच
 सम्बन्धि जौहवादिकं तदेकदेशभूतं यद्विष्यात् यद्वा स्कन्दात्* ।
 पूर्ववदाडागमः । हे विष्णो व्यापक तेन हन्मि मारयामि सपत्नं
 शत्रुम् । अथ यो मारयितुं न शक्यते एनं दुर्मरायुं मारयितु-
 मशक्यं निरृक्त्याः पापदेवतायाः उपस्थे उत्सङ्गे आदधामि
 स्थापयामि । दुर्मरमात्मन इच्छतीति क्यजन्तात् ‘क्याच्छन्दसि’
 इत्युप्रत्ययः । निर्गता ऋतेः निरृक्तिः निर्दया । ‘ऋतिस्सौत्रो
 धातुः घृणायां वर्तते’[†] इत्युक्तेः । निरृक्तिरिति प्रादिसमासेऽव्य-
 यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्, गतिसमासे ‘तादौ च’ इति ॥

*म—स्कन्दात् रिष्येद्वा.

†काशि. ३-१-२९.

उपस्थे । भूर्भुवस्सुवुरुच्छुष्मो अग्ने
यजमानायैधि निशुष्मो अभिदा-
सते । अग्ने देवेह मन्विह मन्द्रजि-

निः-ऋत्याः । उपस्थ इत्युप-स्थे । 'भूः । 'भुवः ।
'सुवः । ¹⁰उच्छुष्म इत्युत्-शुष्मः । अग्ने । यज-
मानाय । एधि । निशुष्म इति नि-शुष्मः । अभि-
दासत इत्यभि-दासते । अग्ने । देवेहेति देव-
इह । मन्विहेति मनु-इह । मन्द्रजिहेति मन्द्र-

⁷—'हवींष्यासादयति—भूर्भुवस्सुवारिति व्याहृतिभिः ॥ 'ब्रह्मैवा
व्याहृतयः' * इति ब्राह्मणम् । एतानि रूपाणि लोकत्रयात्मकानि,
लोकत्रयस्थितिहेतुत्वात् ; लोकत्रयात्मकव्याहृतित्रयरूपेण हवींषि
स्तूयन्ते ॥

¹⁰इधमभ्याधीयमानमनुमन्त्रयते—उच्छुष्म इति पिपीलिकामव्यया
त्रिपदया यजुरन्तयानुष्टुभा । तत्र द्वादशाक्षरौ प्रथमतृतीयौ
पादौ, मध्यमोष्टाक्षरः, अमर्त्यस्य त इत्यादि यजुः ॥ हे अग्ने
यजमानाय उच्छुष्म उत्तुतबल एधि भव, यजमानकार्येष्ववि-
ष्कृतबलो भव । अभिदासते उपक्षयते शत्रवे निशुष्मः न्यभू-
तबलो भव । दसु उपक्षये, व्यत्ययेन शप्, धातोरकारस्य
छान्दसो दीर्घः । यद्वा—दासु दाने अभिपूर्वे उपक्षयकर्मा
द्रष्टव्यः । हे अग्ने अङ्गनादिगुण देवेह देवैरिह दीप्त
मन्विह मनुष्यैरिह । उभयत्रापि 'तृतीया कर्मणि' इति

हामर्त्यस्य ते होतर्मूर्धन्ना जिघर्मि
 रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय
 मनोसि प्राजापत्यं मनसा मा

जिह्व । अमर्त्यस्य । ते । होतः । मूर्धन् । एति ।
 जिघर्मि । रायः । पोषाय । सुप्रजास्त्वायेति
 सुप्रजाः—त्वाय । सुवीर्यायेति सु—वीर्याय । ¹¹मनः ।

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मन्द्रजिह्वा मदनी मदयित्री तर्पणी जिह्वा
 यस्य । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु, ‘मन्दिवाशि’* इत्या-
 दिना रक्प्रत्ययः, ‘आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्’ इत्यविद्यमानव-
 त्वाच्चतुर्णामप्यामन्त्रितानामाद्युदात्तत्वमेव । होतः देवानामाह्वातः ।
 अमर्त्यस्यामर्त्यात्मनस्ते तव मूर्धन् मूर्ध्नि । ‘सुपां सुलुक्’ इति
 डेर्लुक् । आजिघर्मि आभिमुख्येन क्षारयामि आदधामि । घृ क्ष-
 रणदीप्तयोः जौहोत्यादिकः, ‘बहुलं छन्दसि’ इत्यभ्यासस्येत्वम् ।
 रायो धनस्य पोषाय पुष्ट्यै । पूर्ववत्षष्ठ्यास्सत्वस्वरौ । सुप्रजा-
 स्त्वाय शोभनापत्यत्वाय । पूर्ववदसिच् । सुवीर्याय शोभनवीर्यत्वाय ॥

¹¹स्त्रौवमाधारमभिमन्त्रयते—मनोसीति यजुषा ॥ मनोसि मनसा
 निर्वर्तितत्वाच्चम्भन एवासि । प्राजापत्यं प्रजापतिदेवत्वम् ।
 यद्वा—प्रजापतेरिदं प्राजापत्यं, अतस्तदेवासि ; तेन निर्वर्तितत्वा-
 त्तत्त्वम् । तेन मनसा भूतेन च । जातवेकवचनम् । तेन
 प्रजापतिना सृष्टैर्देहारम्भकैर्भूतजातैश्च सह मामाविश मया सह

*‘मन्दिवाशि’ (उ. १-३९) इत्यादि सूत्रं उरज्विधायकतया वृत्त्यादौ
 व्याख्यातम्. ‘स्फायितञ्चि’ इत्यादिना इति तु युक्तम्,

भूतेना विंश वागस्यैन्द्री सपत्नक्ष-
यणी ॥ ५ ॥ वाचा मेन्द्रियेणा
विंश वसन्तमृतूनां प्रीणामि स

असि । प्राजापत्यमिति प्राजा-पत्यम् । मनसा ।
मा । भूतेन । एति । विंश । ¹²वाक् । असि ।
ऐन्द्री । सपत्नक्षयणीति सपत्न-क्षयणी ॥ ५ ॥
वाचा । मा । इन्द्रियेण । एति । विंश । ¹³वसन्त-

मुखं निर्वर्तय । 'देवा ये मामिधेयीः' * इत्यादि षष्ठद्विती-
यकाण्डीयं ब्राह्मणम् ॥

¹²शुच्यं—वागसीति यजुषा ॥ वागसि वाचा निर्वृत्तत्वात्
वागेवासि त्यम् । ऐन्द्रीन्द्रदेवत्या । यद्वा—इन्द्रस्येयमेन्द्री वाक्,
सैवासि । सपत्नक्षयणी शत्रूणां क्षयकरी । तत्त्वया वाचेन्द्रि-
येण च । जातावेकवचनम् । तेनैवेन्द्रेण सृष्टेरिन्द्रियैश्चक्षुरादिभिश्च
सह सुखं मामाविश । 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्' इत्यादौ निपात्यते ।
'सावेकाचः' इति वाचस्तृतीयोवाचा ॥

¹³प्रयाजाननुमन्त्रयते—वसन्तमृतूनां प्रीणामीति यजुर्भिः क्रमेण
च । तत्र समिधा—वसन्तमिति ॥ वसन्ति प्रजासुखिता अस्मि-
न्निति वसन्तः । औणादिको सच्चप्रत्ययः । ऋतूनाम्मध्ये वस-
न्तमृतूनां प्रीणामि तर्पयामि । निधिरिणस्वभावाग्निधर्मिमाण ऋतु-
रेव भवति ; यथा—ब्राह्मणानां स्थविरमानयेति स्थविरो ब्राह्मण

मां प्रीतः प्रीणातु ग्रीष्ममृतूनां
 प्रीणामि स मां प्रीतः प्रीणातु
 वर्षा ऋतूनां प्रीणामि ता मां
 प्रीताः प्रीणन्तु शरदमृतूनां प्रीणामि

म् । ऋतूनाम् । प्रीणामि । सः । मा । प्रीतः ।
 प्रीणातु । ¹⁴ ग्रीष्मम् । ऋतूनाम् । प्रीणामि । सः ।
 मा । प्रीतः । प्रीणातु । ¹⁵ वर्षाः । ऋतूनाम् ।
 प्रीणामि । ताः । मा । प्रीताः । प्रीणन्तु । ¹⁶ शरदम् ।
 ऋतूनाम् । प्रीणामि । सा । मा । प्रीता । प्रीणातु ।

एवानीयते नान्यः । 'नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् ।
 प्रीञ् तर्पणे क्रैयादिकस्सकर्मकः । तर्पयामीत्यर्थः । स च
 वसन्तः प्रीतः तथा तर्पितो मां प्रीणातु तर्पयतु प्रजादिभिरभिमतैः ।
 'ऋतवो वै प्रजाकामाः'* इत्यादि ब्राह्मणम्, 'समिधो
 यजति'† इत्याद्यनुवाकश्च ॥

¹⁴तनूनपातं—ग्रीष्ममिति ॥ गीर्यन्तेस्मिन्नापो रविकिरणैरिति
 ग्रीष्मः । गिरतेर्मप्रत्ययप्पुगागम ईकारश्च निपात्यते ॥

¹⁵इडां—वर्षा इति ॥ वर्षत्यासु पर्जन्य इति वर्षाः ।
 एकस्मिन्नपि ऋतौ लिङ्गं बहुवचनं च स्वाभाविकम् ॥

¹⁶बर्हिषः‡—शरदमिति ॥ शीर्यन्ते पच्यन्ते ओषधयोस्या-
 मिति शरत् । 'शृद्धभसोदिः' इत्यदिप्रत्ययः । अत्रापि स्वा-
 भाविकं स्त्रीत्वम् ॥

सा मा प्रीता प्रीणातु हेमन्तशि-
शिरावृतूनां प्रीणामि तौ मा प्रीतौ
प्रीणीतामप्रीषोमयोरहं देवयज्यया

¹⁷हेमन्तशिशिराविति हेमन्त—शिशिरौ । ऋतूनाम्
प्रीणामि । तौ । मा । प्रीतौ । प्रीणीताम्
¹⁸अप्रीषोमयोरित्यप्री—सोमयोः । अहम् । देवय
ज्ययेति देव—यज्यया । चक्षुष्मान् । भूयासम्

¹⁷स्वाहाकारस्य—हेमन्तशिशिराविति ॥ शैत्यसामान्येन द्वये
समस्तयोरुपादानम्, प्रयाजानां पञ्चत्वात् । 'पञ्च वा ऋ-
वः' * इत्यादिवचनं चोपपद्यते । हन्ति हिमेन गन्तूनि हि हेमन्तः
'हन्तेर्भृद् हि च' इति ब्रह्मप्रत्ययः । श्यति तनूकमेति हिमर्पाड-
सङ्कोचयति भूतानीति शिशिरः । श्यतेः किरच्प्रत्ययः, द्विवच-
नभ्यासस्येत्वं च निपात्यते ॥

¹⁸आज्यमागावनुमन्त्रयते—अप्रीषोमयोरिति ॥ आग्निश्च सोमश्च
प्रीषोमौ । 'ईद्रेस्सोमवरुणयोः' इतीत्वम्, 'अग्नेरनुन्मोमनोमाः'
इति पत्वम्, 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वोत्तरपदयोरुगपत्प्रकृ-
त्स्वत्वम् । 'छन्दसि निष्टक्ये' इत्यत्र देवयज्याशब्दो निपातितः
देवाहो यागो देवयज्या । अप्रीषोमयोर्देवयज्यया अग्नेन देवाहं
यागेन अहं चक्षुष्मान्भूयासम् । यथा यज्ञोप्रीषोमाभ्यां च-
प्मानेवमहमपि ताभ्यां चक्षुष्मान्भूयासमिति भावः ॥

चक्षुष्मान्भूयासमग्नेरहं देवयज्यया-
न्नादो भूयासम् ॥ ६ ॥ दधिर्द्विरस्य-
द्वयो भूयासमुं दमेयमग्नीषोम-
योरहं देवयज्ययी वृत्रहा भूयास-

अग्नेः । अहम् । देवयज्ययेति देव-यज्यया ।
अन्नाद इत्यन्न-अदः । भूयासम् ॥ ६ ॥ ^{१०}दधिः ।
अग्नि । अद्वयः । भूयासम् । अमुम् । दमेयम् ।
अग्नीषोमयोरित्यग्नी-सोमयोः । अहम् । देवय-
ज्ययेति देव-यज्यया । वृत्रहेति वृत्र-हा ।
भूयासम् । ^{११}इन्द्राग्नियोरितिन्द्र-अग्नियोः । अहम् ।

^{१०}अग्नेयस्य—अग्नेरिति ॥ अन्नादोऽन्नानामन्ना भूयासम्, देवाना-
मग्नेरन्नादन्वात् ॥

^{११}उपांशुयानस्य—दधिरिति ॥ दधिर्द्वयमन्नं मरणं दग्धिता
वा त्वमग्निं अमुगणाम्, अहमपि त्वयाद्वयो भूयासं शत्रूणां शत्रु-
भिरुपहिंसितो मा भूयम् । अपि त्वमुं शत्रुं प्राप्मानं दमेयं
मारयेयम् । 'लिङ्गचाशिष्यह्' । अमुमिति शत्रुनाम निर्विशेत् ॥

^{१२}अग्नीषोमीयस्य—अग्नीषोमयोरिति ॥ वृत्रस्य पाप्मनो हन्ता
वृत्रहा । 'वृत्रहृणावृत्रेण' इति क्तिप् भविष्यस्यपि धातुसम्बन्धे
भवति । अग्नीषोमाभ्यामिन्द्रो वृत्रमहन्, तद्वदहमप्याभ्यां भ्रातृव्यस्य
हन्ता भूयानमिति ॥

^{१३}इन्द्राग्नस्य—इन्द्राग्नियोरिति ॥ 'नोऽस्य देवदत्तादौ' इति

मिन्द्राग्नि॒योर॒हं दे॒वय॒ज्यये॒न्द्रिया-
व्य॒न्नादो भू॒यास॒मिन्द्र॒स्याहं दे॒वय॒-
ज्यये॒न्द्रिया॒वी भू॒यासं महे॒न्द्रस्याहं
दे॒वय॒ज्यया॒ जे॒मानं॑ म॒हिमा॒नं गमे॒य-

दे॒वय॒ज्ययेति॑ दे॒व-य॒ज्यया॑ । इ॒न्द्रिया॒वी । अ॒न्ना
इत्य॑न्न-अ॒दः । भू॒यास॒म् । ^{२३}इन्द्र॒स्य । अ॒हम्
दे॒वय॒ज्ययेति॑ दे॒व-य॒ज्यया॑ । इ॒न्द्रिया॒वी । भू॒यास॒म्
^{२४}महे॒न्द्रस्येति॑ म॒हा-इन्द्र॒स्य । अ॒हम् । दे॒वय॒ज्ययोः
दे॒व-य॒ज्यया॑ । जे॒मानम् । म॒हिमा॒नम् । ग॒मे॒यम्

देवताद्वन्द्वलक्षणे पदद्वयप्रकृतिस्वरत्वे प्रतिषिद्धे समानान्नोदात्तं
च कृते 'उदात्तयणो हल्पूर्वति' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्
इन्द्रियावी अन्नादश्च भूयामं, इन्द्रेण इन्द्रियावी अग्निनान्नादः
इन्द्रियशब्दान्मन्वर्थीयो विनिः, 'अन्येषामपि दृश्यते' इति
दर्शित्वम् ॥

^{२३}ऐन्द्रस्य सान्नाय्यस्य—इन्द्रस्येति ॥ इन्द्रियावान्, इन्द्रे
हीन्द्रियस्य दाना भवति, इन्द्रेण हि दत्तमिन्द्रियमिति ॥

^{२४}माहेन्द्रस्य—महेन्द्रस्येति ॥ 'सन्महत्' इति समामः
जेमानं महिमानं च गमेयम् । जेमा जेतृत्वम् । 'तुश्छन्दमि
इतीमनिच्, छान्दस इकारलोपः, 'तुरिष्ठेमेयस्मृ' इति तृलोपः
जनयितृत्वं वा । जाभावः । महत्त्वं महिमा ॥

अग्नेस्त्विष्टकृतोहं देवयज्ययायु-
ष्मान् यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयम् ॥ ७ ॥
अग्निर्मा दुर्गिष्टान्पातु सविताघश-

अग्नेः । स्विष्टकृत इति स्विष्ट-कृतः । अहम् ।
देवयज्ययेति देव-यज्यया । आयुष्मान् । यज्ञेन ।
प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् । गमेयम् ॥ ७ ॥
रिप्यान्सपत्नक्षयण्यन्नादो भूयासः पद्विः शशः ॥ २ ॥
अग्निः । मा । दुर्गिष्टादिति दुः-इष्टात् ।

स्विष्टकृतः—अग्नेस्त्विष्टकृत इति ॥ स्विष्टं करोतीति स्विष्ट-
कृतः । तस्य देवयज्ययाहमायुष्मान्भूत्वा यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयम् ।
यज्ञेन या प्रतिष्ठा भवति* यो यतो यज्ञं प्रयुङ्क्ते । तदेनं
प्रतिष्ठापयतीति ।प्रति तिष्ठति प्रजया पशुभिर्यजमानः* इति
तामपि प्रतिष्ठां गमेयम् । 'लिह्याशिष्यह' ॥

इति पठे द्वितीयोनुवाकः.

प्राशिष्वेवदीयमाने जपति—अग्निर्मिति ॥ दुर्गिष्टाद्दुष्टाद्यागाद्वि-
गुणान्मामग्निः पातु तन्निमित्तज्ञोपापनोदनेन मां रक्षतु । अव्ययपूर्-
वपदप्रकृतिस्वरत्वम्, कर्मणि निष्ठायां या 'गतिरुनन्तरः' इति

इमं, तं—यज्ञेन वा प्रतिष्ठितो भवति सं.

भा. ३.३-९.

२साद्यो मेन्ति दूरेरातीयति तमेतेन
जेप५ सुरूपवर्षवर्ण एहीमान्भद्रा-
न्दुर्या५ अभ्येहि मामनुव्रता न्यु
शीरुपाणि मृदुमिड एह्यदित एहि

पातु । सविता । अघश५सादित्यघ—श५सान्
यः । मे । अन्ति । दूरे । अरातीयति । तम
एतेन । जेपम् । सुरूपवर्षवर्ण इति सुरूप-वृ-
वर्ण । एति । इहि । इमान् । भद्रान् । दुर्यान्
अभि । एति । इहि । माम् । अनुव्रतेत्यनु-व्रता
नीति । उ । शीरुपाणि । मृदुम् । इडे । एति

गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । किञ्च—दुरिष्टं असुक्तरूपं प्रयाजा
तनो मां पातु । यद्वा—दुरिष्टं यथा न भवति तथा मां प
दुरिष्टाद्विनिवार्य मां रक्षतु । सविता चाघशंसात्पापरुणे रक्ष
प्रभृतेश्च पातु ॥

२यजमानोऽवदीयमाने जपति—यो म इति ॥ यो मे मर्मा
अन्तिके दूरे वारातीयति अरातित्वमिच्छति, अरातिमात्मनो वाग्मा
मिच्छति तं राक्षसादिमेतेन जेपं जयेयम् । जयतेलेटि 'मिच्छते
लेटि' शपो लुक्, 'लेटोडाथे' 'इतश्च लोपः' । 'कादिले
बहुलम्' इत्यन्तिकस्य कलोपः ॥

३इडामाद्वियमाणामनुमन्त्रयते—सुरूपवर्षवर्ण इति ॥ शोभनरू
शोभनस्वभावो वर्षवर्णो यस्यास्मा तथोक्ता । 'पशवो

मरस्वन्येहि रन्तिरमि रमतिरमि
मूनर्यमि जुष्टे जुष्टिं तेर्गीयोपहूत
उपहवम् ॥ ८ ॥ तेर्गीय सा मे
मृत्यागीरस्य यज्ञस्य भूयादरेडता

इहि । अदिते । एति । इहि । मरस्वति । एति ।
इहि । रन्तिः । अमि । रमतिः । अमि । मूनर्गी ।
अमि । जुष्टे । जुष्टिम् । ते । अर्गीय । उपहूत
इत्युप-हूते । उपहवमित्युप-हवम् ॥ ८ ॥ ते ।
अर्गीय । सा । मे । मृत्या । आर्गीरित्या-र्गीः ।
अस्य । यज्ञस्य । भूयान् । अरेडता । मनसा ।
इडा * वृष्टिर्वा इडा इति पशूवृष्टिहेतुत्वादिवाया एवमुच्यते ।
पूर्वपदस्याकृदान्तत्वं छान्दोगम् । ईदृशी एहि आगच्छ इमान्मदी-
यान्मद्वान् कदमाणान् भजनीयान् दुर्याम् यज्ञगृहान् ; 'मृहा वै
दुर्याः' इत्युक्तम् । किञ्च—माभनुव्रता अनुगुणा अभिप्रेतानि
माधयन्त्यभ्येहाभिमुख्येतागच्छ । अममानपदेऽपि रुद्धश्यते । अ-
स्माकं दीर्घाणि निमृद्धं निर्दोषानस्मान् कुरुष्वमिति यावत्, यथा-
स्माकं शिरः शालितमनेनेति दोषाशङ्कायां वक्तारो भवन्ति ।
निमृद्धमिति च एकवचनस्य स्थाने द्यत्ययेन बहुवचनम्, पूजार्थं
वा वक्ष्यमाणगोभेदपक्षम् । उ इति समुच्चयेवधारणार्थं वा ।
इडादयश्शब्दा गवां नामानि, यथा—'इहे रन्तेदिते मरन्त्यति
प्रिये प्रियमि महि विश्रुत्येतामि ते अग्निमे नामानि 'इ' इति ।

मनसा तच्छकेयं यज्ञो दिवः रोहतु
यज्ञो दिवं गच्छतु यो देवयानः

तत् । शकेयम् । यज्ञः । दिवम् । रोहतु । यज्ञः
दिवम् । गच्छतु । यः । देवयान इति देव-यानः

ताच्छब्देनेडा स्तूयते । तत्र गवां भेदान्निमृद्वमिति बहुवचः
मुपपद्यते, हे इडादयो यूयमागत्य मां निमृद्वमिति । य
तु गोभिरभेदेनेडोच्यते हे इडादिरूपे इड इति तदा त्वेकवचन
मेव न्याय्यम् । इडा पशुसाधनीज्या वा । अग्निनिरुदीना अग
ण्डीया । सरस्वती सरणवती सरस्वतीसदृशा वा । रन्ति
रतिहेतुरसीहामुत्र च । क्तिचि 'न क्तिचि दीर्घश्च' इति द्विवे
पाभावः, वृषादिर्द्रष्टव्यः । रमतिः रमणीया । 'रमेभिन्' इत्
तिप्रत्ययः । सूनरी शोभनमनुष्या, मनुष्याणां सुखहेतुत्वात्
षषोदरादिः । यद्वा—सुष्ठु नेत्री सूनरी । नू नये, सुपूर्वात् 'अ
इः' इतीप्रत्ययः, 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीप्, उपसर्गवि
कारश्छान्दसः, सर्वधानवधारणान्नावगृह्यते । यद्वा—रन्त्यादीन्या
त्रीणि गवां नामधेयानि । हे जुष्टे प्रिये सर्वस्य सर्वेण व
सेविते ते जुष्टि त्वया दत्तां प्रीतिं अशीय व्याधुयाम् । अक्षो
तेर्लिङि शपो लुङ् । हे उपहूते अनुज्ञाते ते नव उपहवमनु
ज्ञामशीय । 'इस्मम्प्रसारणं च न्यभ्युपविपु' इत्यप्, याया
दिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । माऽस्य यज्ञस्याशीः अस्य यज्ञम्
फलं मम सत्या यथाश्रुतिसिद्धिः भूयान् । 'ऊडिदम्' इतीदम्
षष्ठ्या विभक्तेरुदात्तत्वम् । अरेडेतत्येकपदा त्रिष्टुप् यमुरादि
यमुरन्ता—उत्तेर्वश्यमाणेश्च अरेडता अनादरमकुर्वता मनसा

पन्थास्तेन यज्ञो देवाः अन्येत्व-
स्मास्विन्द्र इन्द्रियं वधात्वस्मात्राय
उत यज्ञास्मचन्तामस्मासु सन्त्वा-
शिषस्सा नः प्रिया सुप्रतूर्तिर्म-

पन्थाः । तेन । यज्ञः । देवान् । अपीति । एतु ।
अस्मासु । इन्द्रः । इन्द्रियम् । वधातु । अस्मान् ।
रायः । उत । यज्ञाः । सचन्ताम् । अस्मासु ।
सन्तु । आशिष इत्या-शिषः । सा । नः । प्रिया ।

रेहृ अनादरे । तत्फलं शक्यं त्वत्प्रसादात्साधयितुं शक्तो भूया-
मस्य । 'विहचाशिष्यहृ' यज्ञोयमस्मदीयो दिवं रोहतु रियौकसां
नृत्तये भवतु । किञ्च—अयं यज्ञोऽस्मानपि दिवं गच्छतु गम-
यतु देहपतित्तत्कालमस्मान् दिवमारोहयतु । 'वहृळमन्यभ्रापि'
इति णिलुक् । यद्वा—हेतुकर्मावृत्तुर्निर्देशः, पद्धिर्हेतुः कृपतीति
यया । सामर्थ्यात्तत्रेति चेदिहापि पूर्वेण गतत्वात् आनर्थक्याच्चेतुः प्रत्ये-
ष्यते । इदानीं यज्ञस्य मार्ग उपदिश्यते—यो देवयानः पन्थाः
येन पथा देवान् गच्छति देयत्वं वा प्राप्स्यते तेन पथायं
यज्ञो देवानप्येतु तेन मार्गेण गत्वा देवाननुप्रविशतु ॥

अस्मास्विनि त्रिपदोष्णिक् । त्रिपुस्तनः परा । यद्वा—मध्ये-
ज्योतिस्त्रिपुस्तनः ॥ अस्मासु त्वत्प्रसादमाशु इन्द्र इन्द्रियं वीर्यं वधातु ।
अस्मान् रायो वनाति पथादीनि अपि च यज्ञाः उत्तरे च कृतवः
सचन्ताम् । पच समवाये । अस्माभ्याशिषः अभिप्रेतान्यपि फलानि
सन्तु भूतानि सन्तु । मा च त्वमस्माकं प्रिया नृप्तिहेतुः सुप्र-

घोनी जुष्टिरसि जुषस्व नो जुष्टा
 नः ॥ १ ॥ असि जुष्टि ते गमेयं
 मनो ज्योतिर्जुपतामाज्यं विच्छिन्नं
 यज्ञं समिमं दधातु । बृहस्पतिस्त-
 नुतामिमं नो विश्वे देवा इह माद-
 सुप्रतूर्तिरिति सु-प्रतूर्तिः । मघोनी । 'जुष्टिः
 असि । जुषस्व । नः । जुष्टा । नः ॥ १ ॥ अमि
 जुष्टिम् । ते । गमेयम् । 'मनः । ज्योतिः । जुप-
 ताम् । आज्यम् । विच्छिन्नमिति वि-च्छिन्नम्
 यज्ञम् । समिति । इमम् । दधातु । बृहस्पतिः
 तनुताम् । इमम् । नः । विश्वे । देवाः । इह
 तूर्तिः सुष्टु प्रतरणिर्दुःखानाम् । यद्वा—सुष्टु प्रकर्षण
 हिमिका शत्रूणाम् । 'नसत्तनिपत्त' इति निपातनं निष्ठावद्भाव
 न्क्तिनोपि भवति, 'क्रत्वादयश्च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । म
 घोनी धनवती । 'छन्दसीवनिषो' इति मत्वर्थीयो ननि
 'ऋन्नेभ्यः' इति ङीप्, 'श्वयुवमघोनाम्' इति सम्प्रसारणम्
 एवङ्गुणोस्माकं भव ॥

^१—अवान्तरेडां प्राश्यमानामनुमन्त्रयते

*अत्र 'अनुमन्त्रयते' इति तमानशब्ददर्शनजोऽल्लेखकानां पाङ्क्तिभ्रमेण प्रत्यो गलित द
 भाति, अतो मायसीयमाध्यमश्च द्रष्टव्ये—

^२जुष्टिर्गभीति ॥ ११ अवान्तरेडे त्वं जुष्टिर्मम प्रीतिरूपासि । नः अस्मान् जुषस्व प्री
 णय । नोऽस्मानिजुष्टामि रोषितासि । ते जुष्टि त्वदीयां प्रीतिं गमेये प्राप्नुयाम् ॥

^३अन्तर्वदद्विमाज्यते—मनो ज्योतिरिति ॥ [व्याख्यातः, सं. १-५-३१].

यन्ताम् । ब्रध् पिन्वस्व ददतो मे
मा क्षायि कुर्वतो मे मोषं दसन्प्र-
जार्पतेभृगोस्यूजस्वान्पर्यस्वान्प्रा-
णापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे

मादुयन्ताम् । ब्रध् । पिन्वस्व । ददतोः । मे ।
मा । क्षायि । कुर्वतोः । मे । मा । उपेति । दसन् ।
प्रजार्पतेरिति प्रजा-पतेः । भृगः । अग्नि ।
ऊजस्वान् । पर्यस्वान् । प्राणापानाविति प्राण-
अपानौ । मे । पाहि । समानव्यानाविति समान-
व्यानौ । मे । पाहि । उदानव्यानावित्युदान-

* * * बोधेति ॥ हे ब्रध्
वन्त्यक मनसां, त्वयेव हि मनोऽस्माकं सर्वज्ञ ब्रह्म । 'वन्धे-
र्बोधिवुधी च' इति तत्प्रत्ययः । परिवृद्धर्मेवेयं संज्ञा । पि-
न्वस्व प्रीणय अस्मानृन्विजश्च । ददतो मे मा क्षायि देयेन
धनेन भयो गा गामि, अपि वृषवीयताम् । कुर्वतो मे मोषदमन्
भामर्ष्यं श्रद्धा वा मोषधर्मं गमन्, अपि तु पुनःपुनर्वैधेताम् । इत्सु
उपक्षेपे, कृदि पुषादित्वादत् ॥

“अन्वाहार्येमानश्चमभिमन्त्रयते—प्रजार्पतेरिति ॥ प्रजार्पतेर्भृगोमि ।
'म वा एष प्राजापत्यो यदन्वाहार्यः' * इति । 'पत्यवैश्वर्यं'
इति पतिशब्दे पूर्वपदप्रकृतिस्वरन्वम् । 'कर्पन्वितः' इति भाग-
* वाहिपदं पुरुराशन्नुपसंभ्रमे.

पाह्युदानव्यानौ मे पाह्यक्षितोस्य-
क्षित्यै त्वा मा मे क्षेष्टा अमुत्रामु-
ष्मिन्लोके ॥ १० ॥

व्यानौ । मे । पाहि । अक्षितः । अस्मि । अक्षित्यै
त्वा । मा । मे । क्षेष्टाः । अमुत्र । अमुष्मिन्
लोके ॥ १० ॥

उपह्वं जुष्टा नस्तद्वा पद् ॥ ३ ॥

शब्दोन्तोदात्तः, 'स्वरितो धानुदात्ते पदादौ' इत्येकदेश-
संहितायां स्वरितत्वम् । ऊर्जस्वानन्नवान् पयस्वान् रभवान्
त्वं प्राणापानौ गम पाहि । मुखनासिकाभ्यां यो वायुर्निर्गच्छां
स प्राणः, स च वायोस्तिर्यग्गमनशीलस्योर्ध्वगमनहेतुः जीवव्याप-
विशेषो वेदितव्यः । अपानो नामावागमनो वायुः । गमनं
नाम सर्वसाधारणो हृदये स्थितो वायुः । व्यानो नाम म-
व्याप्य स्थितो नाडीभिरन्नादिरमस्य नेता । उदान ऊर्ध्वगम-
शब्दस्योत्पादयिता । पुनर्व्यनिग्रहणमनुक्तजीववृत्तिप्रकारोपमङ्ग-
र्थम्, विविधाननात्मकत्वात्तेषाम् । अक्षितः अक्षीणोऽभि । अक्षितं
इह चामुत्र चाक्षयाय त्वां ददामीति सामर्थ्यात् । स त्वममु-
परलोके अस्मि[मुष्मि]न्नेन्द्रे ब्राह्मे प्राजापत्ये वा मा क्षेष्टाः परलो-
क्षयं मा गमः । यद्वा—मे ममामुष्मिन् लोके यदाहं परलो-
भविष्यामि तदा तत्र ममोपभोगार्थम् । इह हि कृत्वा पर-
भुञ्जेते । 'क्षीयेते वा अमुष्मिन्लोके' * इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

इति पष्ठे तृतीयोऽनुवाकः.

व॒र्हिषो॑हं॒ दे॒वय॒ज्यया॑ प्र॒जावा॑न्भू-
यासुं॒ नरा॑श॒मस्य॑ाहं॒ दे॒वय॒ज्यया॑
पशु॑मान्भूयासम॒ग्नेस्त्विष्ट॑कृतोहं॒ दे॒व-
य॒ज्यया॑युष्मान् य॒ज्ञेन॑ प्र॒तिष्ठां॑ ग॒मेय-
म॒ग्नेर॒हमु॑ज्जि॒जति॑मनू॒ज्जेषु॒॑ सोमं॑-

व॒र्हिषः॑ । अ॒हम् । दे॒वय॒ज्ययेति॑ दे॒व-य॒ज्यया॑ ।
प्र॒जावा॑निति॒ प्र॒जा-वा॑न् । भू॒यास॑म् । 'नरा॑श॒-
मस्य॑ । अ॒हम् । दे॒वय॒ज्ययेति॑ दे॒व-य॒ज्यया॑ ।
पशु॑मानिति॒ पशु॑-मान् । भू॒यास॑म् । 'अ॒ग्नेः ।
स्विष्ट॑कृत॒ इति॑ स्विष्ट-कृतः । अ॒हम् । दे॒वय॒ज्य-
येति॑ दे॒व-य॒ज्यया॑ । आ॒युष्मा॑न् । य॒ज्ञेन॑ । प्र॒ति-
ष्ठा॒मिति॑ प्र॒ति-स्था॑म् । ग॒मेय॑म् । 'अ॒ग्नेः ।

^१अनूयाजान् क्रमेणानुमन्त्रयते—वर्हिष इति ॥ वर्हिषो देव-
ताया देवयज्यया देवाहेण यागताहं प्रजावान् बहुपत्यो जीव-
दपत्यश्च भूयासम् ॥

^२नराशमस्य नरैश्शमनीयस्य । मनुष्यम् । पशुमान् बहुपशुः ।
दस्यमृच्छ्या मनुष्यम् इति मनुष्य उदात्तत्वम् ॥

^३अग्नेस्त्विष्टकृत इति ॥ व्याख्यातमेव* ॥

^{४-११}मृक्तवाके • अग्निरिदं हविरनुपत' इत्यादिक्रमेण उज्जिनी-

स्याहभुजितिभनूजेषमग्नेरहमुजिति-
मनूजेषमग्नीषोमयोरहमुजितिमनू-
जेषमिन्द्राग्नियोरहमुजितिमनूजेष-
मिन्द्रस्याहम् ॥ ११ ॥ उज्जिति-

अहम् । उज्जितिमित्युत्-जितिम् । अनु । उदिति
जेपम् । 'सोमस्य । अहम् । उज्जितिमित्युत्
जितिम् । अनु । उदिति । जेपम् । 'अग्नेः
अहम् । उज्जितिमित्युत्-जितिम् । अनु । उदिति
जेपम् । 'अग्नीषोमयोरित्यग्नी-सोमयोः । अहम्
उज्जितिमित्युत्-जितिम् । अनु । उदिति । जेपम्
इन्द्राग्नियोरितिन्द्र-अग्नियोः । अहम् । उज्जिति
मित्युत्-जितिम् । अनु । उदिति । जेपम्
इन्द्रस्य । अहम् ॥ ११ ॥ उज्जितिमित्युत्-

वाचयति—अग्नेरहमित्याद्याः ॥ दर्शपूर्णमासाभ्यां पूर्ववद्देवता इ-
तयोरुज्जितिमुच्छ्रितमूर्ध्वलोकविषयं वा जयं नः अनूदजयन तद्धेतुक
मुज्जितिमलभन्त । 'दर्शपूर्णमासयोर्वै देवाः' * इत्यादि ब्राह्मणम्
तत्राग्नेर्या उज्जितिरभूत् पूर्वं तामहमनूजेषम् ; यथाग्निरुदजय-
तद्वदहमप्यनेनाग्नेर्यागेन उज्जेषमुज्जयेयं तादृशमैश्वर्यममामुत्र भूय-
दिति । 'दर्शपूर्णमासयोरेव देवतानां यजमान उज्जितिमनुज-
यति' * इत्यादि ब्राह्मणम् । जयतेर्लेटि 'सिञ्च्यहुलं' लेटि

मनूज्जैषं महेन्द्रस्याहमुज्जिति-
 मनूज्जैषमग्नेस्स्विष्टकृतोहमुज्जिति-
 मनूज्जैषं वाजस्य मा प्रसवेनो-
 द्राभेणोदग्रभीत् । अथा सपत्नाः
 इन्द्रो मे निग्राभेणाधराः अकः ।

जितिम् । अनु । उदिति । जेषम् । ¹⁰महेन्द्रस्येति
 महा-इन्द्रस्य । अहम् । उज्जितिमित्युत्-जितिम् ।
 अनु । उदिति । जेषम् । ¹¹अग्नेः । स्विष्टकृत इति
 स्विष्ट-कृतः । अहम् । उज्जितिमित्युत्-जितिम् ।
 अनु । उदिति । जेषम् । ¹²वाजस्य । मा ।
 प्रसवेनेति प्र-सवेन । उद्राभेणेत्युत्-ग्राभेण ।
 उदिति । अग्रभीत् । अथ । सपत्नान् । इन्द्रः ।
 मे । निग्राभेणेति नि-ग्राभेण । अधरान् । अकः ।

अडागमः, 'इतश्च लोपः' शपो लुक्, 'तादौ च' इत्युज्जि-
 तिशब्दे गतेः प्रकृतिस्वरत्वं, लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । एतेन
 सर्वा उज्जितयो व्याख्याताः ॥

¹²⁻¹³सुगव्यूहनमन्त्रौ वाजस्येत्यनुष्ठुभौ ॥ व्याख्याते चैते* । वाज-
 स्यान्नस्य प्रसूतिनिमित्तेन सुच उद्रहणेन मामुदग्रहीदिन्द्रः । अथ
 मे सपत्नान् सुचो निग्राभेण अधरानकार्षीत्, तस्मादुद्राभं निग्राभं

उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अ-
वीवृधन् । अथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे-
विषूचीनान्व्यस्यताम् । एमा अ-
ग्मन्नाशिषो दोहकामा इन्द्रवन्तः

¹³उद्ग्राभमित्युत्-ग्राभम् । च । निग्राभमिति नि-
ग्राभम् । च । ब्रह्म । देवाः । अवीवृधन् । अथ
सपत्नान् । इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । मे । विषूचि-
नान् । वीति । अस्यताम् । ¹⁴एति । इमाः
अगमन् । आशिष इत्या-शिषः । दोहकामा इ

च ब्रह्म परिवृढं कर्म देवा वर्धयन्तु । अथ मम सपत्नानिन्द्रा
विषूचीनान् विष्वगतीन् व्यस्यतां विनाशयतामिति ॥

¹⁴यज्ञस्य दोहं वाचयति—एमा इति । इयं पुरउष्णिक्
प्रथमस्य द्वादशाक्षरत्वात् ॥ अत्र 'यर्हि होता यजमानस्य न
गृहीयात्तर्हि ब्रूयादेमा अग्मन्नाशिषो दोहकामाः'* इति ब्राह्म-
दर्शनात् । 'आशास्तेयं यजमानोऽसौ'† इत्यत्र यजमानेनाशा-
नीयाः 'आयुराशास्ते'‡ इत्यायुरादय इमा आशिष उच्यन्ते
इमा आशिष आग्मन्नागच्छन्तु । छान्दसे लुङि 'मन्त्रे मम
इत्यादिना च्लेर्लुक्, 'गमहन' इत्युपधात्लोपः । लङि वा शं
लुक् । दोहकामाः मया दुह्यमानं कामयमानाः । 'शीलिकाभि-
भिक्षाचरिभ्यो णः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इत्यणोपवादो णः

॥१२॥ वनामहे धुक्षीमहि प्रजामि-
पम् । रोहितेन त्वाग्निर्वेवतां गम-
यतु हरिभ्यां त्वेन्द्रो देवतां गमय-
त्वैतशेन त्वा सूर्यां देवतां गमयतु

दोह—कामाः । इन्द्रवन्त इतीन्द्र—वन्तः ॥ १२ ॥
वनामहे । धुक्षीमहि । प्रजामिति प्र—जाम् ।
इपम् । "रोहितेन । त्वा । अग्निः । देवताम् ।
गमयतु । "हरिभ्यामिति हरि—भ्याम् । त्वा ।
इन्द्रः । देवताम् । गमयतु । "एतशेन । त्वा ।

अत आगता वयमपीन्द्रवन्तः इन्द्रेण स्यामिना सहिता वनामहे ।
वन पण सम्भक्तौ, व्यत्ययेनात्मनेपदम् । यद्वा—वनु यास्मि,
अनुदात्तेत् तानादिकः, विकरणव्यत्ययेन शप् । इन्द्रवन्तो वयं
याचामहे प्रजामिपमशं च धौ धुक्षीमहि । यद्वा—दोहकामा
वयं वनामहे प्रजामिपं च धुक्षीमहीति । 'लिङ्गिणावात्मनेपदेषु'
इति. मित्रः कित्तम् । पादादि*त्वाच्च निहन्यते ॥

॥—प्रस्तरं प्रहियमाणमनुमन्त्रयते—रोहितेनेति ॥ देवतामि-
त्यादि अग्न्यादीनां सामान्येन अभिधानम् । अभिस्त्यामात्मीयेम रोहि-
तेमाश्वेन देवतां गमयतु । याभ्यस्त्यं स्युमे ता अग्न्यादिवेवता
गमयत्वित्यर्थः । हरिभ्यामान्नीयाभ्यामश्वाभ्यामिन्द्रस्त्वां देवतां
मकाशं प्रापयतु । सूर्याश्चात्मीयैनेतशेनाश्वेन त्यां देवतापार्श्वं

वि ते मुञ्चामि रश्ना वि रश्मीन्
 वि योक्त्रा यानि परिचर्तनानि धृत्ता-
 सूर्यः । देवताम् । गृमयतु । ^{१३}वीति । ते । मुञ्चामि
 रश्नाः । वीति । रश्मीन् । वीति । योक्त्रा
 यानि । परिचर्तनानीति परिचर्तनानि । धृत्तात्
 अस्मात् । द्रविणम् । यत् । च । भद्रम् । प्रेति

प्रापयतु । रोहितादयोग्यादीनामश्वाः, ' एते ये देवाश्वाः
 इति च ब्राह्मणम् ॥

^{१३}परिधीन् विमुच्यमानाननुमन्त्रयते—वि ते मुञ्चामीति त्रिष्टुभा
 अश्वत्वेनाभिस्तूयते । हे अग्ने अनेन परिधिं विमोकेन ते न
 यानि यन्त्रणानि तानि सर्वाण्यपि विमुञ्चामीति प्रतिपाद्यते
 तत्रैकश्वेनाहं रश्नास्तव विमुञ्चामि । रश्ना व्यापिकाः । ' अशे
 रुद्' इति युच् । कस्यावस्थिताश्शरीरपरिकर्मविशेषा उच्यन्ते
 रश्मीन् प्रग्रहांश्च विमुञ्चामि, योक्त्राणि योजनोपयुक्ता रज्जु
 विशेषाः तानि विमुञ्चामि । यानि चान्यानि तव परिचर्तनानि
 उरोवध्रादीनि परितो देहस्य पीडनानि । चृती हिंसादौ । तानि
 च मुञ्चामि यथाऽश्व एतैर्युक्तः कार्यं करोति, तथा त्वं परिधिभि
 परिहित एतैरेव युक्तः कार्यमकार्षीः । अधुना कार्यं समाप्ते परि
 धिविमोकेन एतैरेव विमुक्तो निर्यन्त्रणो भव यथाऽश्वः कार्यममात्रं
 विमुक्तरश्नादिकस्त्वेवं धावति । ततश्च त्वमस्मात् द्रविणं व
 यच्चान्यद्द्रव्यं कल्याणमभीष्टं तत्तत्सर्वं धृत्वा धेहि स्थापय
 किञ्च—नः अस्मान्देवानामु प्रब्रूतान्प्रब्रूहि । भागधानमगस्य धातुन्

दृस्मासु द्रविणं यच्च भद्रं प्रणो ब्रू-
ताद्भागधान्देवतासु । विष्णोश्शंयो-
रहं देवयज्यया यज्ञेन प्रतिष्ठां गमे-
यः सोमस्याहं देवयज्यया ॥ १३ ॥

नः । ब्रूतात् । भागधानिति भाग—धान । देवतासु ।
¹⁹विष्णोः । शंयोरिति शं—योः । अहम् । देवय-
ज्ययेति देव—यज्यया । यज्ञेन । प्रतिष्ठामिति प्रति-
स्थाम् । गमेयम् । ²⁰सोमस्य । अहम् । देवयज्य-
येति देव—यज्यया ॥ १३ ॥ सुरेता इति सु—रेताः ।
रेतः । धिषीय । ²¹त्वष्टुः । अहम् । देवयज्ययेति

दातुन् युष्मभ्यमेतैर्भागा दत्ता भुङ्क्ष्विति देवतासु ख्यापयेति ।
'उपसर्गाद्वहुलम्' इति नसो णत्वम् ॥

¹⁹शंयुवाकमुक्तमनुमन्त्रयते—विष्णोरिति ॥ विष्णुर्व्यापनवान्
शमनयावनकृद्भोगमयानाम् । शाम्यतियौतिभ्यां गुणाभावश्छान्दसः ।
'कम्दाभ्याम्' इति वा मत्वर्थीयो युस्प्रत्ययः । बृहस्पतेः पुत्र
उच्यते । 'देवा वै यज्ञस्य स्वगाकर्तारं नाविन्दन्ते शं युं
बार्हस्पत्यम्'* इत्यादि ब्राह्मणम् । विष्णुत्वेन वा बार्हस्पत्य-
स्तूयते । 'यज्ञो वै विष्णुः'† इति ब्राह्मणम् । तस्याहं
देवयज्यया यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयम् । गतम् ॥

²⁰⁻²¹पत्नीसंयाजाननुमन्त्रयते—सोमस्याहमित्यादिभिः ॥ सुरेता

सुरेता रेतो धिपीय त्वष्टुरहं देवय-
ज्यया पशूनां रूपं पुषेयं देवानां
पत्नीरग्निगृहपतिर्यज्ञस्य मिथुनं तयो-
रहं देवयज्यया मिथुनेन प्र भूयासं

देव-यज्यया । पशूनाम् । रूपम् । पुषेयम्
²¹देवानाम् । पत्नीः । अग्निः । गृहपतिरिति गृह-
पतिः । यज्ञस्य । मिथुनम् । तयोः । अहम्
देवयज्ययोति देव-यज्यया । मिथुनेन । प्रेति

अमोघवीजः । 'सोमनसी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । रेतो धि-
यात्मनि धारयेयम् । 'सुधितवसुधित' इत्यादौ दधतिरिकागं
निपात्यते । 'सोमो वै रेतोधाः' * इत्यादि ब्राह्मणम्
त्वष्टुरहमिति । 'त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकम्' * इ
ब्राह्मणम् । पशूनां रूपं पुषेयं पोषयेयम् । 'लिङ्चाशिष्यइ
' नामन्यतरस्याम् ' इति नाम उदात्तत्वम् ॥

²²अथान्ययोस्सहानुमन्त्रणम्—देवानामिति ॥ देवानां पदं
पत्न्यः अग्निश्च गृहपतिरिति यज्ञस्य मिथुनमेव तत् । तयो
देवयज्यया मिथुनेन पुत्रादिमिथुनेन प्रभूयासं प्रकर्षेण युत्
भूयासम् । मिथुनापेक्षया तयोरिति द्विवचनम् । 'एतस्मा
मिथुनात्प्रजापतिः' * इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

वेदोमि विचिगमि विदेय कर्मामि
 करुणममि क्रियासं सनिरमि स-
 नितामि सनेयं घृतवन्तं कुलायिनं

भूयामम् । वेदः । अमि । विचिः । अमि ।
 विदेयं । कर्म । अमि । करुणम् । अमि । क्रिया-
 मम् । सनिः । अमि । सनितम् । अमि । सनेयम् ।
 घृतवन्तमिति घृत-वन्तम् । कुलायिनम् । रायः ।

वेदेन्नर्वादि निधीयमाने यजमानं वाचयति—वेदोमीति
 पदद्वया शक्त्या ॥ विदेय क्रियासं सनेयमिति त्रयाणां
 पादानामन्ताः : एते च निङः परव्याप्त निहन्यन्ते । हे वेद
 वेदोमि यद्विचिं वेद्यात्मकं वेत्तव्यं लब्धव्यं धनं तदेव त्वममि
 तच्छाभहेतुत्वात् । वेदेन वै देवा असुराणां चितं वेद्यम् *
 इत्यादि ब्राह्मणम् । विन्देः कर्मणि यच् । विचिर्लाम्,
 लाभमाधनं वा त्वममि धनस्य । तस्मादेव भावे करणे
 या चिन् । तादृशेन त्वयाऽहं विदेयाभिमतं धनं लप्सीय ।
 विन्दतिस्त्रग्निने, 'लिङ्चाशिष्यह' । कर्म अनुष्ठानं त्वममि ;
 त्वदधीनत्वात् । करुणमनुष्ठापकश्चासि । करोतिरुनन्प्रत्ययः ।
 तादृशेन त्वयाहं क्रियासं कर्ता भूयामम् । सनिस्संविभागः त्वममि
 सनितामि संविभक्ता चासि, तादृशेन त्वयाहं सनेयं विन्देयं
 संविभजेयम् । अथुना परोक्षमुच्यते—घृतवन्तमाज्यवन्तं कुलायिनं
 नीडवन्तं गृहवन्तं महस्त्रिणं महस्त्वन्तं भूयिष्ठवन्तं पृत्रपश्वादिभिः

रायस्पोषं सहस्रिणं वेदो ददातु
वाजिनम् ॥ १४ ॥

आ प्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञयज्ञं
प्रति देवयज्यः । सूर्याया ऊधोदित्या

पोषम् । सहस्रिणम् । वेदः । ददातु । वाजिनम् ॥ १४ ॥

इन्द्रस्याहमिन्द्रवन्तस्सोमस्याहं देवयज्यया
चतुश्चत्वारिंशच्च ॥ ४ ॥

‘एति । प्यायताम् । ध्रुवा । घृतेन । यज्ञयज्ञ-
मिति यज्ञ-यज्ञम् । प्रतीति । देवयज्य इति
देवयज-भ्यः । सूर्यायाः । ऊधः । अदित्याः ।

वाजिनमज्ञवन्तं रायस्पोषं क्षेत्रपश्वादिर्धनस्य पुष्टिमस्मभ्यं वेदो ददातु
रायस्पोषं धनपुष्टिं वाजिनमज्ञं च ददातु ॥

इति पष्ठे चतुर्थोऽनुयाकः.

‘ध्रुवाः आप्यायमानाः मनुमन्त्रयते—आ प्यायतामिति । इयं विग-
ट्त्रिष्टुप् ॥ आप्यायतां वर्धतां सदा पूर्यतां घृतेन ध्रुवा । यज्ञ-
यज्ञं प्रति सर्वेषु यज्ञेषु । वीप्सायां प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वम् ।
देवयज्यः देवानात्मनः इच्छाकृचः । ‘न छन्दस्यपुत्रस्य’ इती-
त्वा देवान्वा देवयज्यः तृप्तान् क्रीडयज्यः श्रुतिगम्यः ।
गण भवति तथा आप्यायताम् । द्वितीयपक्षे

उपस्थं उरुधारा पृथिवी यज्ञे अ-
स्मिन् । प्रजापतेर्विभान्नामं लोक-
स्तस्मिंस्त्वा दधामि सह यजमा-

उपस्थ इत्युप-स्थे । उरुधारेत्युरु-धारा ।
पृथिवी । यज्ञे । अस्मिन् । प्रजापतेरिति प्रजा-
पतेः । विभानिति वि-भान् । नामं । लोकः ।
तस्मिन् । त्वा । दधामि । सह । यजमानेन ।

लसार्वाधातुकानुदात्तत्वाभावश्छान्दसः । सैव ध्रुवा विशेष्यते—सूर्या-
यास्मूर्यवत्याः द्योस्तिष्ठद्रोस्थानीयायाः ऊधः अधोगतापीनभाग*-
स्थानीया । ‘सूर्याद्देवतायां चाप्’ । अदित्या अदीनायाः पृथिव्या
उत्तानायाः उत्सङ्गस्थाना ;† सर्वोपजीव्यत्वात् । देवमातुरेव वोपस्थ
उत्सङ्गः, देवानामुपलालनस्थानत्वात् । किञ्च—उरुधारा महाधारा
सन्ततप्रस्रवनी पृथिवी विस्तीर्णा । यद्वा—उरुधारा पृथिवी महा-
र्थसाधनपृथिवीस्थानीया । तादृशी ध्रुवास्मिन् यज्ञे सर्वयज्ञार्थमा-
प्यायतामिति ॥

यजमानभागं प्राश्नाति—प्रजापतेरिति ॥ प्रजापतेर्लोको विभान्
सूर्यादिभिर्यो विविधं भाति, सूर्यादिरहितं स्वतेजसा वा, स
पुनरयं लोकः । ‘अयं वै प्रजापतेः’‡ इत्यादि ब्राह्मणम् ।
तस्मिन् लोके त्वां दधामि स्थापयामि यजमानेन मया सह हे
यजमानभाग ॥

नेन सदसि सन्मे भूयास्सर्वमग्नि
सर्वं मे भूयाः पूर्णमसि पूर्णं मे
भूया अक्षितमसि मा मे क्षेष्टाः
प्राच्या दिशि देवा ऋत्विजो मार्ज-

^१सत् । असि । सत् । मे । भूयाः । सर्वम् । अग्नि
सर्वम् । मे । भूयाः । पूर्णम् । असि । पूर्णम्
मे । भूयाः । अक्षितम् । असि । मा । मे । क्षेष्टाः
^२प्राच्याम् । दिशि । देवाः । ऋत्विजः । मार्जय

^३पूर्णपात्र आनीयमाने यजमानं वाचयति—सदसीत्यादि । म
सत्ताविष्टं यावत्किञ्चित्तत्सर्वं त्वमसि । तस्मात्त्वं सत्ताविष्टं म
मे मम भूयाः भव, सर्वस्य सत्तासाधनं भूयाः, न किञ्चि
प्यसन्मे भूयात् । यद्वा—सत् शोभनमसि; तस्माद्यावत्किञ्चि
च्छोभनं नः तत्सर्वं मे भूयाः, सर्वं सर्वात्मकमग्नि, त्वत्तोऽन्य
किञ्चिदस्ति; तस्मात्सर्वमिष्टं मम त्वं भूयाः, पूर्णं पर्याप्तं न
समृद्धिभिः आप्यायितमसि । 'वा दान्तशान्त' इति निष्ठानं
निपात्यते । तस्मात्त्वं मम पर्याप्तमभिमतं भूयाः । शोभनं
कृत्स्नं च पर्याप्तं च ममाभिमतं सम्पादयेति भावः । अक्षितमद्
पक्षीणमसि; तस्मान्मद्विषये मा क्षेष्टाः क्षयं मा गाः, मित्रमि
वर्तस्वेति ॥

^{४-६}दिशो व्युत्तिश्चति—प्राच्यामित्यादि ॥ अत्र ब्राह्मणम्
'सर्वाणि वै भूतानि व्रतमुपयन्तमनूपयन्ति' * इति । न

यन्तां दक्षिणायाम् ॥ १५ ॥ दिशि
 मासाः पितरो मार्जयन्तां प्रतीच्यां
 दिशि गृहाः पशवो मार्जयन्तामु-
 दीच्यां दिश्याप् ओषधयो वनस्प-
 तयो मार्जयन्तामूर्ध्व्यां दिशि
 यज्ञस्संवत्सरो यज्ञपतिर्मार्जयन्तां
 न्ताम् । दक्षिणायाम् ॥ १५ ॥ दिशि । मासाः ।
 पितरः । मार्जयन्ताम् । प्रतीच्याम् । दिशि ।
 गृहाः । पशवः । मार्जयन्ताम् । उदीच्याम् ।
 दिशि । आपः । ओषधयः । वनस्पतयः । मार्ज-
 यन्ताम् । ऊर्ध्व्याम् । दिशि । यज्ञः । संवत्सर
 इति सं-वत्सरः । यज्ञपतिरिति यज्ञ-पतिः ।
 प्राच्यां दिशि व्यवस्थिताः ये देवा ऋत्विजश्च ते इदानीं मार्ज-
 यन्तां आत्मानं मां च शोधयन्ताम् । एष वै दर्शपूर्णमासयो-
 र्वत्सराः* इत्यादि ब्राह्मणम् । एतेन दक्षिणायामित्यादेशो व्या-
 ख्याताः । मासास्त्रिंशद्द्वयोः त्रयस्त्रिंशद्वयोः पितरस्त्वपित्रादयः सोमपि
 तृमदादयश्च । गृहा आवसथाः येषु निवसन्ति जन्तवः ।
 पशवः द्विविधाः ग्राम्या आरण्याश्च द्वित्र्यनुष्पदात्मकाः दोहेन-
 वहनादिकार्यक्षमाः । यज्ञो दर्शपूर्णमासादिः । संवत्सरो द्वाद-
 शमासान्वकः । यज्ञपतिर्यजमानः, सृष्ट्यादिकृत्प्रेक्षापतिर्वा ।
 शिष्टं स्पष्टम् ॥

विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा गायत्रेण
छन्दसा पृथिवीमनु वि क्रमे निर्भक्त-
स्स यं द्विष्मो विष्णोः क्रमोऽस्यभि-
शस्तिहा त्रैष्टुभेन छन्दसान्तरिक्षम-

मार्जयन्ताम् । ^९विष्णोः । क्रमः । असि । अभि-
मातिहेत्यभिमाति-हा । गायत्रेण । छन्दसा ।
पृथिवीम् । अनु । वीति । क्रमे । निर्भक्त इति निः-
भक्तः । सः । यम् । द्विष्मः । ^{१०}विष्णोः । क्रमः ।
असि । अभिशस्तिहेत्यभिशस्ति-हा । त्रैष्टुभेन ।

^{९-१२}विष्णुक्रमान् क्रामति—विष्णोः क्रमोसीति ॥ ‘विष्णुमुखा
वै देवाः’* इत्यादि ब्राह्मणम् । विष्णोर्भगवत्स्त्रीन् लोकान्
क्रामतः यः क्रमः पदविक्षेपः स एव त्वमसि यो ममासि ।
विष्णोरात्मनश्चाभेदोपचारादेवमुच्यते । ब्राह्मणं च भवति ‘विष्णु-
रेव भूत्वा यजमानः’* इत्यादि । ‘नोदात्तोपदेशस्य’ इति
वृद्ध्यभावः । क्रमो विशेष्यते—अभिमातिहा अभिमातिः पाप्मा
तस्य हन्ता त्वमसि, यतो विष्णोः क्रमोसि । यद्वा—यो
विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा त्रिविक्रमरूपस्य भगवतः विष्णोः
सर्वलोकाक्रमणक्षमः क्रमः पदविक्षेपः सर्वानिष्टहन्ता स एव त्वमसि
यो मदीयः क्रमः ; अतस्तादृशेन त्वयानुक्रमेण विक्रमणेनाभिज-
यामि सर्वमप्रतिबन्धेन । ‘वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः’ इत्यात्मने-

नू वि क्रमे निर्भक्तस्म यं द्विष्मो
विष्णोः क्रमोऽस्यरातीयतो हन्ता
जागतेन छन्दसा दिवमनू वि क्रमे
निर्भक्तस्म यं द्विष्मो विष्णोः क्र-

छन्दसा । अन्तरिक्षम् । अनु । वीति । क्रमे ।
निर्भक्त इति निः-भक्तः । सः । यम् । द्विष्मः ।
विष्णोः । क्रमः । अस्मि । अरातीयतः । हन्ता ।
जागतेन । छन्दसा । दिवम् । अनु । वीति । क्रमे ।
निर्भक्त इति निः-भक्तः । सः । यम् । द्विष्मः ।
विष्णोः । क्रमः । अस्मि । शत्रूयत इति शत्रु-

पदम् । पूर्वं देवा गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिः प्रथिव्यादीन् लोका-
न्भ्यजयन्तः । अत इदमुच्यते—गायत्रेण छन्दमेति । गायत्र्या
द्यात्मकत्वाच्च प्रथिव्यादीनाम् । यथोक्तं—‘गायत्री वै प्रथिवी’*
इत्यादि । तद्वदहमपि गायत्रेण छन्दसा प्रथिवीमनुविक्रम इति ।
गायत्र्येव गायत्रम् । ‘छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसके स्वार्थे
उपसङ्गश्चानम्’ इत्यणप्रत्ययः । पूर्वं विष्णुना क्रान्तां प्रथिवीं
पश्चादिदानीमहं विक्रम इत्यनोर्गर्थः । इत्थं यस्माद्विष्णुरेव भूत्वाहं
विक्रमे त्वं च यथा विष्णोः क्रमोऽस्मि अतो निर्भक्तः स मया
क्रान्तया इतः प्रथिव्या स निर्भक्तः निर्वामितो विनाशितोऽस्तु
यं द्विष्मः । उपक्रमे श्रुत्वाऽभिमातिर्गम्यते । ‘गतिरनन्तरः’

मोसि शत्रूयतो हन्तानुष्टुभेन छन्द-
सा दिशोनु वि क्रमे निर्भक्तस्त
यं द्विष्मः ॥ १६ ॥

अगन्म सुवस्सुवरगन्म सन्द्शस्ते

यतः । हन्ता । आनुष्टुभेनेत्यानु-स्तुभेन । छन्दसा
विशः । अनु । वीति । क्रमे । निर्भक्त इति निः
भक्तः । सः । यम् । द्विष्मः ॥ १६ ॥

दक्षिणायामन्तरिक्षमनु वि क्रमे निर्भक्तस्त
यं द्विष्मो विष्णोरेकान्न त्रिंशच्च ॥५॥

^१अगन्म । सुवः । सुवः । अगन्म । सन्द्शः
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । एतेनोत्तरं व्याख्याताः । अभि-
स्तरभिशंसनं अकृतगर्होक्तिः । त्रिष्टुब्नगत्यनुष्टुप्शब्देभ्य उन्
दित्वाद्भ्य, 'छन्दसः प्रत्ययविधाने' इत्यस्य प्राग्दीव्यता
त्वात् । अरातीयतः अरातित्वमस्माकमिच्छतः, अरातिं वा
इच्छतः हन्ता हन्तुमर्हः । 'अर्हे कृत्यवृत्तश्च' इति गृह
'शतुरनुमः' इति पष्ठ्या उदात्तत्वम् । हननशीलो वा हन्
ताच्छ्रील्लिखस्तृन्, छन्दसमन्तोदात्तत्वम् । अरातीयत इति द्वि-
याबहुवचनम् । एवं शत्रूयत इत्यत्रापि वेदितव्यम् ॥

इति पष्ठे पञ्चमोऽनुवाकः.

^१आहवनीयमुपतिष्ठते—अगन्मेति ॥ सुवस्स्वर्गमगन्म गमिष्याम
गम्याम वा, सर्वेपि वयं सगुत्रपौत्राः । छन्दसो लुङ्, 'म

मा छित्सि यत्ते तपस्तस्मै ते मा
वृक्षि सुभूरसि श्रेष्ठो रश्मीनामा-

इति सं-दृशः । ते । मा । छित्सि । यत् । ते ।
तपः । तस्मै । ते । मा । एति । वृक्षि । सुभूरिति
सु-भूः । असि । श्रेष्ठः । रश्मीनाम् । आयुर्धा

घस ' इति च्छेर्लुक् । स्वर्गे भोक्तव्यानि भुक्त्वा पश्चात्सुवः सुष्ठु
अरणीयं आदित्यान्तरपुरुषं मुक्तिस्थानमगन्म गमिष्यामः गम्यास्म
वा । स एव लुङ् । पूर्वाभिधानेन पूर्वस्मादस्याभ्यर्हितत्वं द्योतयति ।
तदर्थमहं तव सन्दृशः सन्दर्शनात् अनुध्यानलक्षणात् मा छित्सि
आछेद्यो मा भूवम् । आत्माभिप्रायमेकवचनम् । आत्मनोऽच्छेदनस्य
सर्वार्थसाधनत्वात् । किञ्च—यत्ते त्वदर्थं तपः कर्म यागादि तस्मै
तदर्थं ते तव प्रसादात् तत एव वा सन्दृशः मा वृक्षि मा
विवर्ज्यो भूयासम् । वृजी वर्जने । यद्वा—व्रश्चनीयो मा भूवं,
त्वत्परिचरणव्यापारो यथा मा विच्छेदि तथानुध्यातुमर्हसीति ॥

^२आदित्यमुपतिष्ठते—सुभूरिति ॥ सुष्ठु भवति उदेतीति सुभूः
शोभनभवनोसि सर्वबोधकामाभिमतत्वात् । सुष्ठु भावयतीति वा सुभूः ।
'बहुलं संज्ञाछन्दसोः' इति णिलुक्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्,
बहुव्रीहिवेन 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ईदृशोसि
हे भगवन्निति । किञ्च—श्रेष्ठः प्रशस्यतरः श्रेष्ठो रश्मीनां रश्मि-
मतामत्रिचन्द्रतारादीनां मध्ये, तेषामपि वा, प्रशस्यतमः । 'नाम-
न्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् । आयुर्धाः आयुषो धाता

यु॒र्धा अ॒स्यायु॑र्मे॒ धेहि॑ व॒र्चो॒धा अ॒सि
व॒र्चो॒ मयि॑ धे॒हीद॑म॒हम॑मुं॒ भ्रातृ॑व्य-
मा॒भ्यो दिग्भ्यो॑स्यै दि॒वो॒स्माद॑न्त-
रि॒क्षाव॑स्यै पृ॒थि॒व्या अ॒स्माद॑न्नाद्या-

इत्या॒युः—धाः । अ॒सि । आ॒युः । मे । धे॒हि । व॒र्चो॒ध
इति॑ व॒र्चः—धाः । अ॒सि । व॒र्चः । मयि॑ । धे॒हि
१इ॒वम् । अ॒हम् । अ॒मुम् । भ्रातृ॑व्यम् । आ॒भ्यः
दिग्भ्य॑ इति॑ दिक्—भ्यः । अ॒स्यै । दि॒वः । अ॒स्मा
त् । अ॒न्तरि॑क्षात् । अ॒स्यै । पृ॒थि॒व्याः । अ॒स्मात्

दातासि । स त्वं मे मम आयुर्धेहि देहि । वर्चोधाः वर्चं
बलस्य धाता स्थापयिता चासि त्वं मयि वर्चो धेहि स्थापय ॥

१सर्वतो भ्रातृव्यं निर्भजति—इदमहमिति ॥ इदमिति क्रिया
विशेषणम् । इदं निर्भजामि । अमुमिति भ्रातृव्याणां मामान्ये
निर्देशः । विशेषणामानि च तान्भुदन्तादीन्यत्र निर्दिष्टव्यानि
अमुं भ्रातृव्यं सपत्नम् । ‘व्यन् सपत्ने’ । आभ्यस्म
र्वाभ्योपि दिग्भ्यो निर्भजामीति भविष्यति । ‘ऊडिदम्’ इतीदम्
पञ्चम्युदात्ता । ‘मावेकाचः’ इति दिग्भ्यः, अस्यास्तु ‘स्वरितं
वानुदात्ते पदानौ’ इति संहितायामेकादेशस्य स्वरितत्वम् । अमे
अस्मा दिवः द्युलोकात् । पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । पूर्ववद्विभक्तेरुदा
त्तत्वं ; अन्वादेशाभावात् । पूर्वत्र इदमो विभक्त्युदात्तत्वमेव । अस्मा
न्तरिक्षात् । गतम् । अस्यै पृथिव्या इति । ‘उदात्तयणः

निर्भजामि निर्भक्तस्स यं द्विष्मः

॥ १७ ॥ मं ज्योतिषाभूवमैन्द्रीमा-

अत्राद्यादित्यत्र-अद्यात् । निरिति । भजामि ।
निर्भक्त इति निः-भक्तः । सः । यम् । द्विष्मः
॥ १७ ॥ 'समिति । ज्योतिषा । अभूवम् । 'ऐन्द्री-
म् । आवृतमित्या-वृतम् । अन्वावर्त इत्यनु-

इति पञ्चमुदात्ता । अस्मान्निमिष्ठादन्नाद्यात्, अन्नमग्रादनमन्नाद्यं ।
अन्नमेव यातव्यमन्नाद्यम् । अन्नदो यत् । निर्भजामि निर्भज-
यामि । तत्रश्च न निर्भक्तः दूरीकृतः यं च वयं द्विष्म इति ।
यत्तम् ॥

'आत्मानमभिमुशति—मं ज्योतिषेति ॥ ज्योतिषा दीप्याहं
समभूवमेकीभूतोऽस्मीति । अन्नदो वा लुङ् । कृतकर्माहमादित्यस्य
परमं वा ज्योतिषा एकीभूयाममिति । यद्वा—' आशमायां
भूतवच्च ' इति भविष्याति लुङ् । इदानीमेव ज्योतिषा भूमन्निप्यामीति ॥

'उद्धृष्यावर्तते—ऐन्द्रीमिति ॥ ऐन्द्रीमावृतमावृत्तिं पर्यावृत्तिं अहम-
न्वावर्तेनुगन्तामि । इन्द्रेण पूर्वकृतमनु पश्चादहमनुवर्ते । यद्वा—
लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम्, ऐन्द्र्यावृत्या इयमावृत्तिर्लक्ष्यत इति ।
इन्द्र आदित्यः । 'अनो वा आदित्य इन्द्रः' * इत्यादि
ब्राह्मणम् ॥

वृत्तमन्वावर्ते समहं प्रजया सं मया
प्रजा समह* रायस्पोषेण सं मया
रायस्पोषस्समिद्धो अग्ने मे दीदिहि

आवर्ते । 'समिति । अहम् । प्रजयेति प्र-जया
समिति । मया । प्रजेति प्र-जा । समिति
अहम् । रायः । पोषेण । समिति । मया । रायः
पोषः । 'समिद्ध इति सं-इद्धः । अग्ने मे । दीदिहि
समेद्धेति सं-एद्धा । ते । अग्ने । दीद्यासम्

^१उपतिष्ठते—समहमिति ॥ ससाधनां क्रियापुनर्ग आह
सा 'सं ज्योतिषाभूयम्'* इति मन्त्रान्तरेऽनन्तरप्रकृतत्वाद्भवतिक्रियां
विज्ञायते, गमनक्रिया वा । अहं प्रजया सम्भूयासन्, मद्
सीय वा । प्रजा च मया सह सम्भूयात्, सङ्गंसीष्ट वा
रायो धनस्य क्षेत्रपश्वादेः पोषेण पृष्टचाहं सम्भूयासं, सङ्गंसी
वा । रायस्पोषश्च मया सह सम्भूयात्, सङ्गंसीष्ट वा ॥

^२समिधमादधाति—समिद्ध इति ॥ हे अग्ने समिद्धः अनया समि
धा सम्यग्दीपितः । कर्मणि निष्ठा, 'श्रीदितो निठायाम्' इ
द्वितीयेषां, 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । म च
मदर्थं दीदिहि दीप्यस्व । दीदितिर्दीप्तिकर्मा छान्दसः । अहं
ते समेद्धा मन्दीपयिता । इडभावानुनामिकलोपं छान्दसो । सो
त्वर्थमेव दीद्यासं दीधिषीय । धातोरन्तलोपश्छान्दसः ॥

समेद्धा ते अग्ने दीद्यासुं वसुमान्
यज्ञो वर्सीयान्भूयासमग्र आयूँषि
पवस आ सुवोर्जनिषं च नः । अरे
वाधस्व दुच्छुनाम् । अग्ने पवस्व

“वसुमानिति वसु—मान् । यज्ञः । वर्सीयान् । भूया-
सम् । “अग्ने । आयूँषि । पवसे । एति । सुव ।
ऊर्जम् । इषम् । च । नः । अरे । वाधस्व ।
दुच्छुनाम् । “अग्ने । पवस्व । स्वपा इति सु—अपाः ।

‘उपनिषत्ते—वसुमानिते ॥ अयं यज्ञः त्वत्प्रभादाद्वसुमान्धनवान्
प्रशम्नेरेव बहुभिर्धनेस्तद्वान् । प्रमिच्छामिदम् । अहमपि त्वत्प्रभादाद्व-
सीयान् ततोपि वसुमत्तरोहं भूयामम् । वसुमच्छब्दादीयमृनि
‘विन्मनोर्लुक्’ ‘देः’ इति श्लोपः ॥

“—“गार्हपत्यमुपनिषत्ते—अग्र आयूँषिति गायत्रीभ्याम् ॥ व्याख्या-
ने चैवे ‘त्वमग्ने रुद्रः’ इत्यत्र । हे अग्ने आयूँषि अन्नानि
जीवनानि वा अस्मदीयानि त्वं खलु पवसे शोधय । यथा वर्धन्ते
न क्षीयन्ते तथा कुर्विति भावः । नोस्माकमन्नमदनीयं भक्ष्यभोज्या-
दिकं ऊर्जं क्षीराज्यादिकं रसं चानुजानीह्याभिमुख्येन प्रेरय उत्पादय,
मर्वदा देहीनि भावः । दुच्छुनां दौर्गत्यादिभर्षापद्रवान् तूरे नीत्वा
वाधस्व विनाशय । हे अग्ने शोभनकर्मा त्वमसि अस्मान् शोभ-
नानुष्ठानान् कुरु । अस्मदर्थं शोभनं दीर्य तेजो दीप्तिं च वलं

स्वपा अस्मे वर्चस्सुवीर्यम् ॥ १८ ॥
 दधत्पोष॑ रयि॑ मयि॑ । अग्ने॑ गृह-
 पते सुगृहपतिरु॑हं त्वया॑ गृहपतिना
 भूयास॑ सुगृहपतिर्मया॑ त्वं गृहप-
 तिना भूयाश्शत॑ हिमास्तामाशि-
 षमा॑ शसि॑ तन्तवे॑ ज्योतिष्मती॑

अस्मे इति । वर्चः । सुवीर्यमिति सु-वीर्यम् ॥ १८
 दधत् । पोषम् । रयिम् । मयि । "अग्ने । गृहपः
 इति गृह-पते । सुगृहपतिरिति सु-गृहपतिः
 अहम् । त्वया । गृहपतिनेति गृह-पतिना । भूया
 सुम् । सुगृहपतिरिति सु-गृहपतिः । मया । त्वम्
 गृहपतिनेति गृह-पतिना । भूयाः । शतम् । हिमाः

वा शोधय प्रापय । पोषं वृद्धियुक्तं रयिं धनं च मयि दध
 स्थापयन्निनि ॥

"अत्रैव 'अग्ने गृहपते' इत्यादि यजुर्व्याख्यातं अग्न्युपस्थां
 'सं पश्यामि' * इत्यत्र ॥ हे अग्ने गृहकर्मणां पातः अहं त्वम्
 गृहपतिना गृहकर्मणां पात्रा सह सुगृहपतिः मुष्णु गृहकर्मणां पात
 भूयामम् । मया च गृहपतिना त्वं सुगृहपतिः भूयाः । श
 षषीणि तां ज्योतिष्मतीं ब्रह्मवर्चसप्रधानामाशिषम् । अप्राप्ता

तामाशिपुमा शामेमुष्मै ज्योति-
ष्मतीं कस्त्वा युनक्ति स त्वा वि-
मुञ्चत्वग्रे व्रतपते व्रतमचारिपुं तद-
शकं तन्मेगधि यज्ञो वैभूव स

ताम् । आशिपुमित्यां-शिपम् । एति । शामे । तन्तवे ।
ज्योतिष्मतीम् । ताम् । आशिपुमित्यां-शिपम् ।
एति । शामे । अमुष्मै । ज्योतिष्मतीम् । ^१कः ।
त्वा । युनक्ति । सः । त्वा । वीति । मुञ्चतु । ^२अग्रे ।
व्रतपत इति व्रत-पते । व्रतम् । अचारिपम् ।
तन् । अशकम् । तन् । मे । अगधि । ^३यज्ञः ।

भिमताथेनमाशीः । तन्तवे मन्तानायाजायाय पुत्रादये आशामे
प्रार्थये । अमुष्मै च जानाय देवदत्तादये तां ज्योतिष्मतीमाशिपमाशामे
इति ॥

^१यज्ञं विगुञ्जति—कस्त्विति ॥ कः प्रजापतिस्त्वां युनक्ति, अतस्म
एव त्वां विमुञ्चतु हे यज्ञ म एव त्वां विमोक्तुं चार्हतीति ॥

^२ममिध आदधाति, व्रतं च विमुञ्जति—अग्रे व्रतपत इति ॥ हे
अग्रे व्रतानां पातः त्वत्प्रभादाद्ब्रतमचारिपं यथाशक्त्यनुष्ठितवानस्मि ।
त्वत्प्रभादात्तदशकं त्वत्प्रसाधयितुं शक्त एवामूवम् । एतेन वैगुण्या-
भावः प्रतिपादितः । प्रभावितत्वदेव तन्मे व्रतमराधि मिद्धमभूत् ।
एतेन फलमम्पत्तिरुक्ता ॥

^३यज्ञस्य पुनरागमं जपति—यज्ञो वैभूवेति । इयं पञ्चपदा

आ ॥ ११ ॥ ब॒भूव॒ स प्र॒ ज॒ज्ञे स
वा॒वृधे । स दे॒वाना॒मधि॑पतिर्ब॒भूव॒
सो अ॒स्माꣳ अधि॑पतीन्करोतु व॒यꣳ
स्या॒म॒ पत॑यो र॒यिणा॑म् । गोमाꣳ

ब॒भूव॒ । सः । एति॑ ॥ ११ ॥ ब॒भूव॒ । सः । प्रेति॑ ।
ज॒ज्ञे । सः । वा॒वृधे॒ । सः । दे॒वाना॑म् । अधि॑पति-
रित्यधि॑-प॒तिः । ब॒भूव॒ । सः । अ॒स्मान् । अधि॑पतीनि-
त्यधि॑-प॒तीन् । क॒रोतु । व॒यम् । स्या॒म॒ । पत॑यः ।
र॒यिणा॑म् । ¹⁵ गोमा॒निति॑ गो-मा॒न् । अ॒ग्ने । अवि॑-
मा॒नित्यवि॑-मा॒न् । अ॒श्वी । य॒ज्ञः । नृव॑त्स॒खेति॑

जगती ॥ यज्ञोयं बभूव निवृत्तोभूत् । स आबभूव स निर्वृत्तो-
स्माकमावृत्त्या भवतु पुनःपुनर्भवतु । छान्दसो लिट् । स प्रजज्ञे
प्रजातः प्रज्ञातो वास्तु प्रसिद्धोस्तु । स वावृधे स प्रसिद्धो वर्ध-
ताम् । 'तुजादीनाम्' इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् । स च प्रसिद्धो
देवानामधिपतिहेतुत्वादधिपतिः अधिकं पालयिता भवतु । स तादृ-
शस्सन्नस्मानप्यधिपतीन् मनुष्याणामधिकं पालयितृन् करोतु । तदर्थं
वयं रयीणां धनानां पतयस्स्वामिनस्स्याम भवेम । पूर्ववन्नाम उदा-
त्तत्वम् ॥

¹⁵प्राङ्मुक्तम्य गोमतीं जपति—गोमानिति त्रिष्टुभा ॥ यज्ञः
पुनराभवत्वित्युक्तं, कीदृशः स आभवत्विति स विशेष्यते—हे
अग्ने गोभिर्बहुभिः अविभिरश्वैश्च तद्वान् नृवत्सखा मनुष्यवन्तो

अग्नेविमा५ अर्थी यज्ञो नृवत्सग्या
मदमिदंप्रमृष्यः । इडावा५ एषो
अमुर प्रजावान्दीर्घो रयिः पृथुवृध्न-
स्सुभावान् ॥ २० ॥

नृवत्-सग्या । मदम् । इन् । अप्रमृष्य इत्यप्र-
मृष्यः । इडावानिति इडा-वान् । एषः । अमुर ।
प्रजावानिति प्रजा-वान् । दीर्घः । रयिः । पृथुवृध्न
इति पृथु-वृध्नः । सुभावानिति सुभा-वान् ॥ २० ॥

द्विष्मस्सुवर्षीर्ये५ म आ यञ्चन्त्रि५ शञ्च ॥ ६ ॥

देवाग्मयायो यम्य नदशः । छान्दसश्मनुषो वत्सम् । मदमि-
त्सदेवाप्रमृष्यः अनमिमपनीयः । ' ऋषिपञ्चाक्षाकृषिचूनेः ' इति
क्यप् । ' ययतोश्चानर्धे ' इत्युत्तरपदान्तात्तत्त्वम् । इडावा-
नन्नवान् । ' दीर्घादिति सभानपारे ' इति नकारस्य संहितायां
स्त्वम् । प्रजावान् दीर्घः सन्ततिमान् अनिच्छितः पृथुवृध्नः
विस्तीर्णमृदः रयिः सभाह्वनं च सभावान् गृहवान् एष ईदृशो
यज्ञः पुनःपुनर्गभवतु आगच्छतु कालेकाले अमुर अमुमान्
प्रागवान् । मत्वर्थीयो रः, गुटुक ॥

इति पठे पठोनुवाकः.

यथा वै समृतसोमा एवं वा एते
 समृतयज्ञा यद्वरशपूर्णमासौ कस्य
 वाहं देवा यज्ञमागच्छन्ति कस्य वा
 न बहूनां यजमानानां यो वै देवताः
 पूर्वः परिगृह्णाति स एनादश्वो भूते

'यथा । वै । समृतसोमा इति समृत-सोमाः
 एवम् । वै । एते । समृतयज्ञा इति समृत-यज्ञा
 यत् । वरशपूर्णमासाविति वरश-पूर्णमासौ
 कस्य । वा । अहं । देवाः । यज्ञम् । आगच्छन्
 त्या-गच्छन्ति । कस्य । वा । न । बहूनाम्
 यजमानानाम् । यः । वै । देवताः । पूर्वः । परि
 गृह्णातीति परि-गृह्णाति । सः । एनाः । श्वः

^१अतः परं दर्शपूर्णमासयोर्याजमानब्राह्मणं प्राजापत्यमेव काण्ड
 तत्रान्यन्वाधानं विधातुमाह—यथा वा इत्यादि ॥ यथा म
 तानां सम्प्राप्तानां पूर्वपरिगृहीतानां सोमास्मोमयागाः, केचित्भवा
 योपि भवन्ति । यथा 'पूर्वो वाचं पूर्णो देवताः पूर्वश्छन्दां
 वृक्षे' * इति । एवमेते दर्शपूर्णमासयाजिनः समृतयज्ञाः सम्
 यज्ञाः पूर्वपरिगृहीतानां देवानां भवन्ति । उभयत्रापि शा
 पार्थिवत्वात्ममानः । कारणमाह—कस्य वेत्यादि । यजमाना
 बहुत्वे कस्य यज्ञं देवा देवादय आगच्छेयुः कस्य न ? न

यंजत एतद्वे देवानांमायतनं यदा-
हवनीयोन्त॒राग्नी पशूनां गार्हपत्यो
मनुष्याणामन्वाहार्यपचनः पितॄणा-
मग्निं गृह्णाति स्व एवायतने देवताः
परि ॥ २९ ॥ गृह्णाति तादृशो भूते

भूते । यजते । एतत् । वै । देवानांम् । आयतन-
मित्या-यतनम् । यत् । आहवनीय इत्या-हव-
नीयः । अन्तरा । अग्नी इति । पशूनाम् । गार्हप-
त्य इति गार्ह-पत्यः । मनुष्याणाम् । अन्वाहा-
र्यपचन इत्यन्वाहार्य-पचनः । पितॄणाम् । अग्निम् ।
गृह्णाति । स्वे । एव । आयतन इत्या-यतने ।
देवताः । परिति ॥ २९ ॥ गृह्णाति । ताः । श्वः ।

प्रथमपरिगृहीतादन्ते नियमकारणं किञ्चिदग्निं तदेवाह—यो वा
इत्यादि । पश्चाद्गीतां देवतान्वगम्यैवः तस्मात्पूर्वसुखं देवता-
परिग्रहार्थमन्वाधानं कर्तव्यमिति । मन्त्रदिङ्गं च 'ताः पूर्वाः परि-
गृह्णामि * इति । अथ कुत्र का देवता परिगृह्यते इत्याह—
एतद्वा इत्यादि । आहवनीयगार्हपत्ययोर्मध्यं पशूनामायतनम् । 'अन्त-
रान्तरेण युक्ते' इति द्वितीया । गार्हपत्य इति । 'गृहपतिना
यंयुक्ते ज्यः' इति ज्यः । अन्वाहार्य ओदनः पचयेतामिति

यजते व्रतेन वै मेध्योऽग्निर्व्रतपतिर्ब्रा-
ह्मणो व्रतभृद्व्रतमुपैष्यन्ब्रूयादग्ने व्रत-
पते व्रतं चरिष्यामीत्यग्निर्वै देवानां
व्रतपतिस्तस्मा एव प्रतिप्रोच्य व्रत-
मा लभते बर्हिषा पूर्णमासे व्रतमु-

भूते । यजते । व्रतेन । वै । मेध्यः । अग्निः ।
व्रतपतिरिति व्रत-पतिः । ब्राह्मणः । व्रतभृदिति
व्रत-भृत् । व्रतम् । उपैष्यन्नित्युप-एष्यन् । ब्रूया-
त् । अग्ने । व्रतपत इति व्रत-पते । व्रतम् ।
चरिष्यामि । इति । अग्निः । वै । देवानाम् ।
व्रतपतिरिति व्रत-पतिः । तस्मै । एव । प्रतिप्रो-
च्येति प्रति-प्रोच्य । व्रतम् । एति । लभते । वर-

अन्वाहार्यपचनो दक्षिणाग्निः । पितॄणामिति । ' नामन्यतर-
स्याम् ' इति पठ्या उदात्तत्वम् । अग्निं गृह्णातीत्यादि गतम् ॥

अथ व्रतोपनयनं विधातुमाह—व्रतेन वा इत्यादि ॥ यदि
व्रतचारी यजमानस्स्यात्तदा अग्निर्व्रतपतिः व्रतस्य पाता मेध्यो
मेधाहो भवति । स्वयं च ब्राह्मणो व्रतभृत् व्रतचारी भवति ।
तस्माद्व्रतमुपैष्यादिति । व्रतमुपैष्यन्नित्यादि । व्रतपतिमग्निमामन्त्र्य
तस्मै निवेद्य व्रतमारभते इति । ' एत्येवन्सूक्तु ' इति वृद्धिः । बर्हि-
पेत्यादि । बर्हिराहरणेन तत्कालेन सह, बर्हिराहरणानन्तरमिति

पैति वृत्तैरमावास्यायामेतद्व्येतयो-
 रायतनमुपस्तीर्यः पूर्वश्चाग्निर्परश्चे-
 त्याहुर्मनुष्याः ॥ २२ ॥ इत्या उप-
 स्तीर्णमिच्छन्ति किमु देवा येषां

हिपा । पूर्णमास इति पूर्ण-मासे । वृत्तम् । उपैति ।
 एति । वृत्तैः । अमावास्यायामित्यमा-वास्या-
 याम् । एतत् । हि । एतयोः । आयतनमित्या-
 यतनम् । उपस्तीर्य इत्युप-स्तीर्यः । पूर्वः ।
 च । अग्निः । अपरः । च । इति । आहुः । मनु-
 ष्याः ॥ २२ ॥ इत् । नु । वै । उपस्तीर्णमित्युप-
 स्तीर्णम् । इच्छन्ति । किम् । उ । देवाः । येषाम् ।

यावत् । वृत्तैर्वर्तमानामपाकरणेन नक्षत्रात् मह वृत्तपवपाकृतव्य-
 त्तर्यः । उक्तञ्च—'वृत्तं संयोगे व्रतचोदना ग्यात्' * । अथ
 मन्त्रयतोमन्त्रयतश्च कालः । 'कादम्भमन्त्रयतश्चे तल्लिङ्गसंयोगात्' *
 इति ॥

*अयोपस्मरणं विधानुमाह—उपस्तीर्ये इत्यादि ॥ उपस्तीर्यः
 उपस्तरितव्यः । इच्छन्ति इत्यप । ईर्ष्यः पूर्वसंयोगोभावग्री उप-
 स्तृणुयात् तयोस्ममीपे पस्तिभ्भृणुयात् । मनुष्या अपि खलूप-
 स्तीर्णं समन्तादाच्छादितं निवासं गृहमिच्छन्ति किमुर्देवाः,
 येषामायतनं नवावसानं नृत्नाध्यवसायन । यद्वा अवसानं गृहम् । तेन

नवावसानमुपास्मिन्द्यो यक्ष्यमाणे
 देवता वसन्ति य एवं विद्वानग्निमुप
 स्तृणाति यजमानेन ग्राम्याश्च पशु-
 वोवरुध्या आरण्याश्चेत्याहुयद्ग्राम्या-
 नुप वसति तेन ग्राम्यान्व रन्ध्रे
 यदारण्यस्याश्राति तेनारण्यान् यद-

नवावसानमिति नव—अवसानम् । उपेति । अ-
 स्मिन् । श्वः । यक्ष्यमाणे । देवताः । वसन्ति ।
 यः । एवम् । विद्वान् । अग्निम् । उपस्तृणार्ता-
 त्युप—स्तृणाति । यजमानेन । ग्राम्याः । च ।
 पशवः । अवरुध्या इत्यव—रुध्याः । आरण्याः ।
 च । इति । आहुः । यत् । ग्राम्यान् । उपवसती-
 त्युप—वसति । तेन । ग्राम्यान् । अवेति । रन्ध्रे ।
 यत् । आरण्यस्य । अश्राति । तेन । आरण्यान् ।

कर्मधारये दासीभारादिद्वेष्टव्यः । उपास्मिन्नित्यादि । उपवसन्ति
 उपेत्य वसन्ति देवा अस्मिन्निति । विद्वान्वेदार्थविन् ॥

अथ मायमाशविपये विकल्पभेदानाह—यजमानेनेत्यादि ॥
 ग्राम्याणामनशनेन अवरोधः आरण्यानां तन्मांमाद्यशनेन । तत्र गो-
 श्वानाविपुरुषगर्दभोष्ट्राः सप्त ग्राम्याः पशवः । द्विस्तुरश्वापक्षि-
 त्सचसरीसृपहस्तिमर्कटादयः सप्तरण्याः । यदनाश्वानित्यादि । यदि

नाश्वानुपवसेदित्युप-वसेत् पितृ-
 ण्यस्याश्नातिन्द्रियम् ॥ २३ ॥ वा
 आरण्यमिन्द्रियमेवात्मन्धत्ते यदना-
 श्वानुपवसेत्क्षोभुकस्याद्यदश्रीयाद्-
 द्रोस्य पशून्भि मन्येतापेश्नाति
 तन्नेवाशितं नेवानशितं न क्षोभुको

यत् । अनाश्वान् । उपवसेदित्युप-वसेत् । पितृ-
 देवत्य इति पितृ-देवत्यः । स्यात् । आरण्यस्य । अ-
 श्नाति । इन्द्रियम् ॥ २३ ॥ वै । आरण्यम् । इन्द्रियम् ।
 एव । आत्मन् । धत्ते । यत् । अनाश्वान् । उप-
 वसेदित्युप-वसेत् । क्षोभुकः । स्यात् । यत् ।
 अश्रीयान् । रुद्रः । अस्य । पशून् । अभीति ।
 मन्येत् । अपः । अश्नाति । तत् । न । इव ।

मायं किञ्चिदण्यनशित्वाग्निमर्षे वसेत् । 'उपश्वान' इत्यादौ
 निपातिनः । पितृदेवत्यस्याद्यासः । नेषामनशनप्रियत्वात् । 'देवता-
 न्नात्तादर्शं यत्' । आरण्यमिन्द्रियमावनत्वात्तदशनेन तद्धाम इत्या-
 ण्यशनकल्पः प्रथमः ॥

अथ द्वितीयोऽपामशनकल्पः—यादित्यादि ॥ क्षोभुको बुभुक्षा-
 शीलः इन्द्रो वा । शब्दम् उक्तम् । अभिमन्येताभिक्रुध्येत् । नेवाशित-

भवति नास्य रुद्रः पशून्भि मन्यते
 वज्रो वै यज्ञः क्षुत्खलु वै मनुष्यस्य
 भ्रातृव्यो यदनाश्वानुपवसति वज्रे-
 णैव साक्षात्क्षुधं भ्रातृव्यश्च ह-
 न्ति ॥ २४ ॥

अशितम् । न । इव । अनशितम् । न । क्षोधुकः ।
 भवति । न । अस्य । रुद्रः । पशून् । अभीति ।
 मन्यते । 'वज्रः' । वै । यज्ञः । क्षुत् । खलु । वै ।
 मनुष्यस्य । भ्रातृव्यः । यत् । अनाश्वान् । उप-
 सतीत्युप-वसति । वज्रेण । एव । साक्षादिति
 स-अक्षात् । क्षुधम् । भ्रातृव्यश्च । हन्ति ॥ २४ ॥

परि मनुष्या इन्द्रियश्च साक्षात्क्षीणि च ॥ ७ ॥

मिति । नभावः । पीतवन्तमशितवन्तमाहुः । नेयानशितं, अपा-
 मशितत्वान् ॥

^०अथानशनकल्पः तृतीयः—वज्र इति ॥ क्षुद्धक्षणमनशनव्य-
 णेन यज्ञात्मना वज्रेण हन्तीति क्षोधुकत्वदोषाप्तसङ्गः । 'व्यन
 सपन्ने' इति व्यन् ॥

इति पष्ठे सप्तमोऽनुवाकः.

यो वै श्रद्धामनोरभ्य यज्ञेन यजते
 नास्येष्टाय श्रद्धधतेऽपः प्रणयति
 श्रद्धा वा आपश्श्रद्धामेवाग्भ्यं यज्ञे-
 नं यजत उभयस्य देवमनुष्या इष्टा-
 य श्रद्धधते तदाहुति वा एता वर्त्रं
 नेदन्त्यति वाचं मनो वावैता नाति

यः । वै । श्रद्धामिति श्रत्-धाम् । अनोरभ्ये-
 त्यना-ग्भ्य । यज्ञेन । यजते । न । अस्य । इष्टा-
 यं । श्रत् । धधते । अपः । प्रेति । नयति । श्रद्धेति
 श्रत्-धा । वै । आपः । श्रद्धामिति श्रत्-धाम् ।
 एव । आरभ्येत्या-ग्भ्यं । यज्ञेनं । यजते । उभयं ।
 अस्य । देवमनुष्या इति देव-मनुष्याः । इष्टायं ।
 श्रत् । धधते । तत् । आहुः । अतीति । वै । एताः ।
 वर्त्रम् । नेदन्ति । अतीति । वाचम् । मनः । वाव ।

‘अपां प्रणयनं विधातुमाह—यो वा इत्यादि ॥ ‘श्रद्धन्तगे-
 रूपसर्गवद्वृत्तिः’ इति दधानेः ‘आतश्चोपसर्गे’ इत्यङ् । अनार-
 भ्यामन्निवाप्य न श्रद्धधते देवा मनुष्याश्च । विशिष्टदेशमन्त्रक-
 मवाट्-माधनं प्रणयनम् । ‘श्रद्धा वा आपः’ इति शोध-
 कत्वेन श्रद्धाजनकत्वात् । तदाहुर्गित्यादि । वर्त्रं शरीरेन्द्रियवृत्तिः ।

नेदन्तीति मनसा प्रणयतीयं वै मनः

॥ २५ ॥ अनयैवैनाः प्रणयत्यस्क-

न्नहविर्भवति य एव वेदं यज्ञायुधा-

नि सं भरति यज्ञो वै यज्ञायुधानि

एताः । न । अतीति । नेदन्ति । इति । मनसा । प्रेति ।

नयति । इयम् । वै । मनः ॥ २५ ॥ अनया ।

एव । एनाः । प्रेति । नयति । अस्कन्नहविरित्य-

स्कन्न-हविः । भवति । यः । एवम् । वेदं ।

यज्ञायुधानीति यज्ञ-आयुधानि । समिति । भरति ।

यज्ञः । वै । यज्ञायुधानीति यज्ञ-आयुधानि । यज्ञम् ।

एव । तत् । समिति । भरति । यत् । एकमेकमि-

त्येकं-एकम् । सम्भरेदिति सं-भरेत् । पितृदेव-

एता आपस्तदनिनेदन्ति अतिगच्छन्ति अतिव्याप्य वर्तन्ते । णिट्

णेट् गतादिषु । वागिन्द्रियं चातिनेदन्ति, मनश्चन्द्रियं तु नातिनेदन्ति

नातिवर्तन्ते, तस्मान्मनसा प्रणयतीत्याहुः । इयं वा इत्यादि ।

मनसो व्यापकत्वान् । अस्कन्नहविरिति । अथिव्यात्मना व्यापकेन

मनसा धृतत्वादेषाम् ॥

यज्ञायुधानीत्यादि ॥ तदधीनत्वाद्यज्ञनिवृत्तेस्ताच्छब्दाम् । एतै-

कप्रयोगे पितृदेवत्वानि पात्राणि स्युः । सर्वेषां सह प्रयोगे मानु-

पाणि स्युः । तस्माद्भेदे प्रयुनक्ति । द्वित्वान्वयाद्याज्यानुवाक्यारू-

पलाभः । अथो अपि न । द्वित्वान्वयेन मिथुनत्वमेव सम्पद्यते ।

यज्ञमेव तत्त्वं भर्गति यदेकमेकः
 सम्भर्गोऽपितृदेवत्यानि स्युर्यत्सह स-
 र्वाणि मानुषाणि देहे सम्भर्गति या-
 ज्यानुवाक्ययोगेन रूपं करोत्यर्थो मि-
 थूनमेव यो वै दशं यज्ञायुधानि वेदं
 मुखतोऽस्य यज्ञः कल्पते स्फयः ॥ २६ ॥
 च कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च

त्यानीति पितृ-देवत्यानि । स्युः । यत् । सह ।
 सर्वाणि । मानुषाणि । देहे इति दे-हे । समिति ।
 भर्गति । याज्यानुवाक्ययोगेति याज्या-अनुवा-
 क्ययोः । एव । रूपम् । करोति । अथो इति ।
 मिथूनम् । एव । यः । वै । दशं । यज्ञायुधानीति
 यज्ञ-आयुधानि । वेदं । मुखतः । अस्य । यज्ञः ।
 कल्पते । स्फयः ॥ २६ ॥ च । कपालानि । च ।
 अग्निहोत्रहवणीत्यग्निहोत्र-हवणी । च । शूर्पम् ।

यो वै दशेत्यादि । स्फयादयो दश । यज्ञायुधानि वागाग्ने यो
 वेदः, अस्य यज्ञाग्ने एव यज्ञस्य स्फयतेतः तदात्मकत्वाद्यजस्य ।
 'आद्यादिभ्यस्तमिः' । कानि पुनस्तानीत्याह—स्फयश्चेदनादिकृत ।
 कपालानि हविर्गन्धिश्रमणाधीनि । अग्निहोत्रहवणी हविर्निर्वपणाद्यर्थः ।
 शूर्पं परावपनार्थम् । कृष्णाजिनं कृष्णमृगचर्म उद्धृत्याद्यधिकर-

शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्या चो-
लूखलं च मुसलं च हृषच्चोपला
चैतानि वै दश यज्ञायुधानि य एवं
वेदं मुखतोस्य यज्ञः कल्पते यो
वै देवेभ्यः प्रतिप्रोच्य यज्ञेन यजते
जुषन्तेस्य देवा हव्यं हविर्निरुप्य-

च । कृष्णाजिनमिति कृष्ण-अजिनम् । च । शम्या ।
च । उलूखलम् । च । मुसलम् । च । हृषत् । च । उप-
ला । च । एतानि । वै । दश । यज्ञायुधानीति यज्ञ-
आयुधानि । यः । एवम् । वेदं । मुखतः । अस्य ।
यज्ञः । कल्पते । यः । वै । देवेभ्यः । प्रतिप्रोच्येति
प्रति-प्रोच्य । यज्ञेन । यजते । जुषन्ते । अस्य ।
देवाः । हव्यम् । हविः । निरुप्यमाणमिति निः-
उप्यमानम् । अभीति । मन्त्रयेत् । अग्निम् ।

णम् । शम्या समाहननाद्यर्था । उलूखलमवहनतव्याधिकरणम् ।
मुसलमवहननकृत् । हृषत्पेपणाधिकरणम् । उपला पेपणी ॥

अथ हविर्निर्वपणे कञ्चिद्विशेषमाह—यो वा इत्यादि ॥
प्रतिप्रोच्य प्रत्यावेद्य जुषन्ते सेवन्ते अस्य हव्यं देवाः । हवि-
निरुप्यमाणमिन्यादि । एष वा इत्यादि । एष मन्त्रो यज्ञस्य ग्रहः
गृह्यतेनेन यज्ञ इति । तस्माद्गृहीत्वेन यज्ञमनेनाभिमन्त्रणेन; ततो

माणमभि सन्त्रयंताग्निः होताग्-
 मिह तः हुव इति ॥ २७ ॥ देवे-
 भ्य एव प्रतिप्रोच्य यज्ञेन यजते
 जुपन्तेस्य देवा हव्यमेव वै यज्ञस्य
 ग्रहो गृहीत्वैव यज्ञेन यजते तदुद्दि-
 त्वा वाचं यच्छति यज्ञस्य धृत्या
 अथो मनसा वै प्रजापतिर्यज्ञमते-
 नुत मनसैव तद्यज्ञं तनुते रक्षमा-

होताग्म् । इह । तम् । हुवे । इति ॥ २७ ॥ देवे-
 भ्यः । एव । प्रतिप्रोच्येति प्रति-प्रोच्य । यज्ञेन ।
 यजते । जुपन्ते । अस्य । देवाः । हव्यम् । एव ।
 वै । यज्ञस्य । ग्रहः । गृहीत्वा । एव । यज्ञेन ।
 यजते । तत् । उद्दित्वा । वाचम् । यच्छति । य-
 ज्ञस्य । धृत्यै । अथो इति । मनसा । वै । प्रजाप-
 तिरिति प्रजा-पतिः । यज्ञम् । अतनुत । मनसा ।
 एव । तत् । यज्ञम् । तनुते । रक्षमा- । अनन्व-

यागमारभते । तदुद्दित्वा तद्वचनात्तन्मन्त्रं वाचं यच्छत्यवचनो
 भवति यज्ञस्य धृत्यै गृहीतव्यं यज्ञस्याभिस्वमनाय । *अथो अपि
 च प्रजापतिरिव मनसायं यज्ञं वनितुमर्हति किं वाचा । एवं
 हि क्रियमाणं रक्षमां अनन्ववचारायाननुपवेशाय भवति ॥

मनन्ववचाराय यो वै यज्ञं योग आ-
गते युनक्ति युक्ते युञ्जानेषु कस्त्वा
युनक्ति स त्वा युनक्तिवत्याह प्रजा-
पतिर्वै कः प्रजापतिर्नैवैनं युनक्ति
युक्ते युञ्जानेषु ॥ २८ ॥

वचारायेत्यननु-अवचाराय । 'यः । वै । यज्ञम् ।
योगे । आगत इत्या-गते । युनक्ति । युक्ते । यु-
ञ्जानेषु । कः । त्वा । युनक्ति । सः । त्वा । युन-
क्तु । इति । आह । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः ।
वै । कः । प्रजापतिर्नेति प्रजा-पतिना । एव ।
एनम् । युनक्ति । युक्ते । युञ्जानेषु ॥ २८ ॥

वै मनस्स्फ्य इति युनक्तवेकादश च ॥८॥

अथ यज्ञयोगं विदधाति—यो वा इत्यादि ॥ योगे याग-
काल आगते यज्ञं यो युनक्ति बध्नाति, अयमेव युञ्जानेषु यज्ञ-
मानेषु मध्ये युक्ते युक्ते इति व्यपदेशमर्हति । यद्वा—युञ्जानेष्व-
त्मानं योजयति । मन्त्रपदभिधानी व्याचष्टे—कस्त्वेति । गतम्* ॥

इति णष्टमोऽनुवाकः.

प्रजापतिर्यज्ञानमृजताग्निहोत्रं चा-
ग्निष्टोमं च पौर्णमासीं चोक्थ्यं चा-
मावास्यां चातिशत्रं च तानुदमि-
मीत यावदग्निहोत्रमाप्तीतावानग्नि-
ष्टोमो यावती पौर्णमासी तावानु-

‘प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । यज्ञान् । अमृ-
जत् । अग्निहोत्रमित्यग्नि-होत्रम् । च । अग्निष्टो-
ममित्यग्नि-स्तोमम् । च । पौर्णमासीमिति पौ-
र्ण-मासीम् । च । उक्थ्यम् । च । अमावास्या-
मित्यमा-वास्याम् । च । अतिशत्रमित्यति-श-
त्रम् । च । तान् । उदिति । अमिमीत् । यावत् ।
अग्निहोत्रमित्यग्नि-होत्रम् । आप्तीन् । तावान् ।
अग्निष्टोम इत्यग्नि-स्तोमः । यावती । पौर्णमा-

अथ दर्शपूर्णमासयोर्महाफलत्वं व्यापयितुमाह—प्रजापतिरित्या-
दि ॥ अग्निहोत्रं व्याख्यातयत् । अग्निष्टोम एकाहानां प्रकृ-
तिभूतं कर्म । अत्रैस्त्वोमः प्रजापदीयं सामाग्निष्टोमः । तत्प्र-
धानत्वात्तत्त्वमपि कर्माग्निष्टोम उच्यते । ‘अग्नेस्तुष्टोमसोमाः’
इति पत्वम् । पूर्णश्रद्धः पूर्णमाः, तस्मिन्निधनी तिथिः शुक्ल-
पञ्चदशी पौर्णमासी, तस्यां क्रियमाणमपि कर्मभेदेन पौर्णमासीत्यु-

कथ्यो यावत्त्यमावास्या तावानति-
रात्रो य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति
यावदग्निष्टोमेनोपाप्नोति तावदुपा-
प्नोति य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते
यावदुक्थ्येनोपाप्नोति ॥२९॥ ताव-

सीति पौर्ण-मासी । तावान् । उक्थ्यः । यावती ।
अमावास्येत्यमा-वास्या । तावान् । अतिरात्र इत्य-
ति-रात्रः । यः । एवम् । विद्वान् । अग्निहोत्रमित्यग्नि-
होत्रम् । जुहोति । यावत् । अग्निष्टोमेनेत्यग्नि-
स्तोमेन । उपाप्नोतीत्युप-आप्नोति । तावत् । उपे-
ति । आप्नोति । यः । एवं । विद्वान् । पौर्णमासी-
मिति पौर्ण-मासीम् । यजते । यावत् । उक्थ्येन ।
उपाप्नोतीत्युप-आप्नोति ॥ २९ ॥ तावत् । उपेति ।
आप्नोति । यः । एवम् । विद्वान् । अमावास्या-

च्यते । उक्थ्यः क्रतुः अग्निष्टोमविकारः पञ्चदशस्तोत्रः । अमा
मह मूर्याचन्द्रमावास्यां वस्त इत्यमावास्या । 'अमावस्यदन्यतर-
स्याम्' इति निपात्यते । कृष्णपञ्चदशुच्यते । पूर्ववत्कर्मण्यभे-
देन वर्तते । अतिरात्रोप्यग्निष्टोमविकारः एकोनत्रिंशत्स्तोत्रः,
रात्रिपर्यायातिरेकादतिरात्रः । 'अहस्मैवैक' इत्यच्यमासान्तः ।
तानित्यादि । ऊर्ध्वमानमुन्मानं तुलापरिच्छेदः । तत्राग्निहोत्रादिभि-

दुषाप्नोति य एवं विद्वानमावास्यां
 यजते यावदतिरात्रेणोपाप्नोति ताव-
 दुषाप्नोति परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽग्रे
 आसीत्तेन स परमां काष्ठांमगच्छ-
 तेन प्रजापतिं निरवासाययत्तेन प्र-

मित्यमा-वास्याम् । यजते । यावत् । अतिरात्रे-
 णेत्यति-रात्रेण । उपाप्नोतीत्युप-आप्नोति । ताव-
 त् । उपेति । आप्नोति । परमेष्ठिनः । वै । एषः । यज्ञः ।
 अग्रे । आसीत् । तेन । सः । परमाम् । काष्ठाम् ।
 अगच्छत् । तेन । प्रजापतिमिति प्रजा-पतिम् ।
 निरवासाययदिति निः-अवासाययत् । तेन । प्र-

स्तुत्यगोस्वात् अग्निष्टोमादयो दृश्यन्ते । तस्मादेवं विदित्वाग्नि-
 होत्रादिकं कुर्वन्त अग्निष्टोमादिफलमाप्नोति । प्राप्तं हि कमग्निहोत्रग्र-
 हणम्, उन्मानेन महभावात् ॥

पुनरपि दर्शपूर्णमासयोऽस्तुतिः—परमेष्ठिन इत्यादि ॥ परमे-
 महिम्नि निष्ठतीति परमेष्ठी । उणाद्विषु निपात्यते । सर्वदेवता-
 ममष्टिः परमात्मोच्यते । तस्यैष यज्ञो दर्शश्च पूर्णमासश्च अग्रे
 आवासीत् । तेन स परमां काष्ठां परमेश्वर्यकाष्ठांमगच्छत् ।
 तेन यज्ञेन स परमेष्ठी प्रजापतिं जगतां स्वष्टारं निरवासाययत्
 देवतान्तरेभ्यो व्यावृत्तमुत्कर्षिणमकरोत् । निरवसानमुत्कर्षः । यथा—

जापतिः परमां काष्ठांमगच्छतेनेन्द्रं
 निरवासाययत्तेनेन्द्रः परमां काष्ठा-
 मगच्छतेनाग्नीषोमौ निरवासायय-
 तेनाग्नीषोमौ परमां काष्ठांमग-
 च्छतां यः ॥ ३० ॥ एवं विद्वा-
 न्दर्शपूर्णमासौ यजते परमामेव

जापतिरिति प्रजा-पतिः । परमाम् । काष्ठाम् ।
 अगच्छत् । तेन । इन्द्रम् । निरवासाययदिति
 निः-अवासाययत् । तेन । इन्द्रः । परमाम् ।
 काष्ठाम् । अगच्छत् । तेन । अग्नीषोमावित्यग्नी-
 सोमौ । निरवासाययदिति निः-अवासाययत् ।
 तेन । अग्नीषोमावित्यग्नी-सोमौ । परमाम् । का-
 ष्ठाम् । अगच्छताम् । यः ॥ ३० ॥ एवम् । विद्वान् ।
 दृष्टपूर्णमासाविति दर्श-पूर्णमासौ । यजते । पर-

‘तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययन्ति’* इति । निरव-
 वत्स्यतेर्णिचि ‘शाच्छासाङ्गा’ इति युक्, गतिद्वयमप्याख्यातेन
 समस्यते, ‘गतिर्गती’ इति प्रथमोऽनुदात्तः, ‘उदात्तवता च
 तिङा सह’ इति समान(निषेधः) । एवं सर्वत्र । या प्राणिनां
 सदा निरतिशयानन्दनिर्वृत्तिदायिनी शाश्वती पुनर्जन्मच्छेदिनी सा
 परमा काष्ठा तां गच्छति प्राप्नोत्येव । यो वा इत्यादि । प्रजातो

काष्ठां गच्छति यो वै प्रजनेन यज्ञेन
यजते प्र प्रजया पशुभिमिथुनैर्जायते
द्वादश मासास्संवत्सुरे द्वादश ह-
न्धानि दृशीपूर्णमासयोस्तानि सम्पा-
द्यानीत्याहुर्वत्सं नोपावमृजत्युखां
चाधि श्रयन्त्यव च हन्ति हृषदौ च

साम् । एव । काष्ठां । गच्छति । यः । वै । प्र-
जातेनेति प्र-जातेन । यज्ञेन । यजते । प्रेति ।
प्रजयेति प्र-जया । पशुभिरिति पशु-भिः । मि-
थुनैः । जायते । द्वादश । मासाः । संवत्सर इति
संवत्सरः । द्वादश । हन्धानीति द्वं-द्धानि । दृशी-
पूर्णमासयोरिति दृशी-पूर्णमासयोः । तानि । स-
म्पाद्यानीति सं-पाद्यानि । इति । आहुः । वत्सम् ।
च । उपावमृजतीत्युप-अवमृजति । उखाम् ।

जातप्रजः । यथा संवत्समस्य द्वादश मासाः एव द्वादश हन्धानि
दृशीपूर्णमासयोस्त्वन्ति, तानि सम्पाद्यानि क्रियाविशेषेभ्योऽहः । द्वे
संवत्सरे हन्द्वा गजपात्रप्रयोगे निपात्यते ॥

^३अथ तानि दृशयति—वत्सं चेत्यादि ॥ एतैः क्रियाविशेषैः
हन्धानि सम्पद्यन्ते ; तेन हन्द्वावत्सुपि हन्द्वावत्सुपि क्रियापक्षं
द्वादशत्वं वेदितव्यम् । वत्समुपावमृजति नानुसंकाशं प्रापयति ।

स॒माह॒न्त्यधि॑ च॒ व॒प॒ते क॒पालानि॑
 चो॒प॒ दधा॑ति पुरोडाशं च ॥ ३१ ॥
 अ॒धि॒श्रय॑त्याज्यं च स्त॒म्बय॑जुश्च
 ह॒र॒त्य॒भि च॑ गृ॒ह्णाति॑ वे॒दिं च॑ परि-
 गृ॒ह्णाति॑ प॒त्नीं च॒ सं न॒ह्यति॑ प्रोक्ष॑णी-

च । अधीति । श्रयति । अवेति । च । हन्ति ।
 दृषदौ । च । समाहन्तीति सं—आहन्ति । अधीति ।
 च । वपते । कपालानि । च । उपेति । दधानि ।
 पुरोडाशम् । च ॥ ३१ ॥ अधिश्रयतीत्यधि—श्र-
 यति । आज्यम् । च । स्तम्बयजुरिति स्तम्ब-
 यजुः । च । हरति । अभीति । च । गृह्णाति ।
 वेदिम् । च । परिगृह्णातीति परि—गृह्णाति । पत्नीम् ।
 च । समिति । नह्यति । प्रोक्षणीरिति प्र—उक्षणीः ।
 च । आसादयतीत्या—सादयति । आज्यम् । च ।

अनेनोपावसर्जनेन मातृवत्सयोः द्वन्द्वभावसम्पद्यते । एवं सर्वत्र
 द्रष्टव्यम् । एतानि याजमानप्रकरणागतान्यपि अध्वर्युर्गैव कर्तव्यानि ।
 उक्तं च—‘याजमाने समाख्यानात्कर्माणि याजमानं स्युः’* इत्यत्र ।
 उखामधिश्रयति, अङ्गारेषु कुम्भीं स्थापयति । अवहन्ति व्रीहीनु-
 लूखले । दृषदौ च समाहन्ति शम्यया । अभिवपति दृषदि
 तण्डुलान् । कपालान्युपदधात्यङ्गारेषु । पुरोडाशं चाधिश्रयति कपा-

श्रामादयत्याज्यं 'चैतानि वै द्वादश
द्वन्द्वानि दर्शपूर्णमासयोस्तानि य
एव* सम्पाद्य यजते प्रजातेनैव
यज्ञेन यजते प्र प्रजया पशुभिर्मि-
थुनैर्जायते ॥ ३२ ॥

'एतानि । वै । द्वादश । द्वन्द्वानीति द्वं-द्वानि ।
दर्शपूर्णमासयोरिति दर्श-पूर्णमासयोः । तानि ।
यः । एवम् । सम्पाद्येति सं-पाद्य । यजते । प्र-
जातेनेति प्र-जातेन । एव । यज्ञेन । यजते ।
प्रेति । प्रजयेति प्र-जया । पशुभिर्गिति पशु-
भिः । मिथुनैः । जायते ॥ ३२ ॥

उक्थ्येनोपाप्तोत्यगच्छतां यः पुरोडाशं च
चत्वारिंशच्च ॥ १ ॥

लेपु । आज्यं चाविश्रयतीत्येव । स्वययजुर्हन्ति । सतृणं
पुरीषमभिष्टुतानि । न्युप्तमभ्रन्दिनास्त्रीघ्नः वेदिं परिगृह्णन्ति स्फ्येनो-
त्तरं परिग्राह्य । पर्वां मन्त्रयन्ति योक्त्रेण । प्रोक्षणीय आमा-
दयति । आज्यं चावमादयतीत्येव, स्तुगृहीतमित्यर्थः ॥

'एतानि वा इत्यादि ॥ गतम्* ॥

इति पठे नवमोऽनुवाकः.

ध्रुवोसिध्रुवोह*संजातेषु भूयासमि-
त्याह ध्रुवानेवैनान्कुरुत उग्रोस्युग्रो-
ह* संजातेषु भूयासमित्याहाप्रति-
वादिनएवैनान्कुरुतेभिभूरस्यभिभूर-
ह* संजातेषु भूयासमित्याह यएवैनं

¹ध्रुवः । असि । ध्रुवः । अहम् । सजातेष्विति
सं-जातेषु । भूयासम् । इति । आह । ध्रुवान् ।
एव । एनान् । कुरुते । उग्रः । असि । उग्रः ।
अहम् । सजातेष्विति स-जातेषु । भूयासम् ।
इति । आह । अप्रतिवादिन इत्यप्रति-वादिनः ।
एव । एनान् । कुरुते । अभिभूरित्यभि-भूः ।
असि । अभिभूरित्यभि-भूः । अहम् । सजाते-
ष्विति स-जातेषु । भूयासम् । इति । आह । यः ।
एव । एनम् । प्रत्युत्पिपीते इति प्रति-उत्पिपीते ।

¹ध्रुवोसीत्यादीनां याजमानमन्त्राणां ब्राह्मणम् । तत्र परिधीना-
मनुमन्त्रणमन्त्राः ध्रुवोसीत्यादयः ॥ एनान् सजातानविनष्टान्
करोति । तथा हि सति तेष्वयं ध्रुवतरो भवति । एनानप्रति-
वादिनः कुरुते सजातान् । उग्रः उद्गूः । यस्याग्रे न काश्चित्प्रति-
वदतीति । प्रत्युत्पिपीते सजातेषु मध्ये य एनं प्रातिकूल्येन उप-
जीवति तमुपास्यते उपक्षिपति । पीड् पाने, देवादिकः, व्यत्य-

प्रत्युत्पिपीतेनमुपास्यते युनज्मि त्वा
ब्रह्मणा देव्येनत्याह्वेय वा अग्नेयोग-
स्तेन ॥ ३३ ॥ एवेन युनक्ति य-
ज्ञस्य वै समृद्धेन देवास्सुवर्गं लोक-
मायन् यज्ञस्य व्यृद्धेनामुगान्परा-

तम् । उपैति । अस्येत । युनज्मि । त्वा । ब्रह्मणा ।
देव्येन । इति । आह । एवः । वै । अग्नेः । योगः ।
तेन ॥ ३३ ॥ एव । एनम् । युनक्ति । यज्ञस्य । वै । स-
मृद्धेनेति सं-क्रद्धेन । देवाः । सुवर्गमिति सुवः-गम् ।
लोकम् । आयन् । यज्ञस्य । व्यृद्धेनेति वि-क्रद्धेन ।
अमुगान् । पगिति । अभावयन् । यन् । मे । अग्ने । अस्य ।
यज्ञस्य । रिप्यान् । इति । आह । यज्ञस्य । एव ।
तन् । समृद्धेनेति सं-क्रद्धेन । यजमानः । सुवर्ग-
येन शपश्शुः । 'उपमगदिस्यव्यूहोर्वा वचनम्' इत्यभ्येतेरात्मनेप-
दम् । 'अनुदात्ते च' इत्यभ्यग्नस्यानुदात्तत्वम्, 'तिङि चोदा-
त्तवति' इति द्वितीयस्य गतेः अनुदात्तत्वम्, 'गतिर्गन्तो' इति
प्रथमस्य ॥

युनक्ति त्वेत्वभियोगः ॥ एष मन्त्रोऽग्नेयोगः । अग्निर्गुज्यते बहव-
तेऽनेनेति करणे वच् ॥

यज्ञस्येत्यादि ॥ यज्ञस्य यन्समृद्धं हविरादीनामन्युतत्वम्,
अन्युतं वा हविरादि, तत्स्वर्गप्राप्तिहेतु । यत्पुनर्व्यूढं स्कन्नादि-
वैकल्यं तेनामुगान् पराभावयन्देवाः । 'यन्मे अग्ने' इत्यनेना

भावयन् यन्मे अग्ने अस्य यज्ञस्य-
 रिष्यादित्याह यज्ञस्यैव तत्समृद्धेन
 यजमानस्सुवर्गं लोकमेति यज्ञस्य
 व्यृद्धेन भ्रातृव्यान्पराभावयत्यग्नि-
 होत्रमेताभिव्याहृतीभिरुप सादयेद्य-
 ज्ञमुखं वा अग्निहोत्रं ब्रह्मेता व्याहृ-
 तयो यज्ञमुख एव ब्रह्म ॥ ३४ ॥

मिति सुवः-गम् । लोकम् । एति । यज्ञस्य ।
 व्यृद्धेनेति वि-ऋद्धेन । भ्रातृव्यान् । परेति । भाव-
 यति । 'अग्निहोत्रमित्यग्नि-होत्रम् । एताभिः ।
 व्याहृतीभिरिति व्याहृति-भिः । उपेति । सादयेत् ।
 यज्ञमुखमिति यज्ञ-मुखम् । वै । अग्निहोत्रमित्य-
 ग्नि-होत्रम् । ब्रह्म । एताः । व्याहृतय इति वि-
 आहृतयः । यज्ञमुख इति यज्ञ-मुखे । एव ।

सप्तहविरभिमन्त्रणेन तद्वैकल्यं प्रति पराभवनेहेतुः क्रियत इत्यर्थः ।
 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

'हविरामादिन्यो व्याहृतयः ॥ विविधमाद्वियन्ते आनीयन्त इति
 व्याहृतयः । लोकत्रयात्मिकाः, विविधफलाहरणहेतुभूता वा । अनन्त-
 रगतेः 'तादौ च' इति प्रकृतिस्वरत्वम् । एताभिरग्निहोत्रहवि-

कुरुते संवत्सरे पर्यागंत एताभिरेवो-
प मादयेद्ब्रह्मणैवोभयतस्संवत्सरं
परि गृह्णाति दर्शपूर्णमासौ चातु-
र्मास्यान्यालभमान एताभिर्व्याहृ-
तीभिर्हवींश्या मादयेद्यज्ञमुखं वै
दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि ब्रह्मे-

ब्रह्म ॥ ३४ ॥ कुरुते । संवत्सर इति सं-वत्सरे ।
पर्यागंत इति परि-आगते । एताभिः । एव ।
उपेति । मादयेत् । ब्रह्मणा । एव । उभयतः ।
संवत्सरमिति सं-वत्सरश्च । परीति । गृह्णाति ।
दर्शपूर्णमासाविति दर्श-पूर्णमासौ । चातुर्मास्या-
नीति चातुः-मास्यानि । आलभमान इत्या-ल-
भमानः । एताभिः । व्याहृतीभिरिति व्याहृति-
भिः । हवींशि । एति । मादयेत् । यज्ञमुखमिति
यज्ञ-मुखम् । वै । दर्शपूर्णमासाविति दर्श-पूर्ण-

रूपमादयेत् । यज्ञमुखं वा अग्निहोत्रं, प्राधान्यात् । ब्रह्मेणा
इति, लोकत्रयात्मकत्वात् । पर्यागते पर्यावृत्ते । पूर्णपदप्रकृतिसं-
ख्यम् । उभयतः, सार्वविभक्तिकस्तमित् ॥

दर्शपूर्णमासावित्यादि ॥ गतं* प्रथमप्रयोग इदम् ॥

ता व्याहृतयो यज्ञमुख एव ब्रह्म
कुरुते संवत्सरे पुर्यागित एताभिरेवा
सादयेद्ब्रह्मणैवोभयतस्संवत्सरं परि
गृह्णाति यद्वै यज्ञस्य साम्ना क्रियते

मासौ । चातुर्भास्यानीति चातुः—भास्यानि ।
ब्रह्म । एताः । व्याहृतय इति वि-आहृतयः ।
यज्ञमुख इति यज्ञ-मुखे । एव । ब्रह्म । कुरुते ।
संवत्सर इति सं-वत्सरे । पुर्यागित इति परि-
आगते । एताभिः । एव । एति । सादयेत् ।
ब्रह्मणा । एव । उभयतः । संवत्सरमिति
सं-वत्सरम् । परीति । गृह्णाति । यत् । वै ।
यज्ञस्य । साम्ना । क्रियते । राष्ट्रम् ॥ ३५० ॥

यद्वा इत्यादि ॥ यज्ञस्य या आशीः साम्ना क्रियते सा
सामस्थाशीः आशमनीयं फलं राष्ट्रं गच्छति यत्रायं वसति
तद्वाष्ट्रवासिनां तन्केवलं स्यात् । अथ यद्वा क्रियते सा यज्ञ-
स्थाशीः विशं गच्छति सर्वान्मनुष्यान् । जातवैकवचनम् ।
अथेदानीमयं ब्राह्मणो वराकोऽनाशीर्केणाफलेन यज्ञेन यजेत,
किमेतद्युज्यते ? यद्वा—तिष्ठन्त्वन्ये ; ब्राह्मणः किमनाशीर्केण
यजेत यः प्रयोजनमन्तरेणाहितं निमेषमात्रमपि न करोतीति प्रवि-
पादनार्थं ब्राह्मणग्रहणम् । यजुषां प्रायेण करण(क)मन्त्रत्वान्न

राष्ट्रम् ॥ ३५ ॥ य॒ज्ञस्या॒शीर्गिच्छ॑ति
यद्वा॒ वि॒शं य॒ज्ञस्या॒शीर्गिच्छ॑त्यथ
ब्राह्म॑णो॒नाशीर्के॑ण य॒ज्ञेन॑ यजते
मा॒मि॒वे॒नीरि॑नु॒वक्ष्य॑न्नेता॒ व्याह॑तीः
पु॒रस्ता॑द॒ध्या॒ह्नैव॑ प्रति॒पदं॑ कुरुते

य॒ज्ञस्य॑ । आ॒शीरि॒त्या-शीः । ग॒च्छ॑ति । यन् ।
क्वा । वि॒शं । य॒ज्ञस्य॑ । आ॒शीरि॒त्या-शीः ।
ग॒च्छ॑ति । अथ॑ । ब्राह्म॑णः । अ॒नाशीर्के॑ण । य॒ज्ञे-
न॑ । य॒ज्ञेते॑ । मा॒मि॒वे॒नीरि॑ति सां-॒ध्वेनीः॑ । अ॒नु-
व॒क्ष्यन्ति॑त्यनु॒वक्ष्य॑न् । ए॒ताः । व्याह॑नीरिति वि-
आह॑तीः । पु॒रस्ता॑न् । द॒ध्या॒न् । ब्रह्म॑ । ए॒व । प्रति॒-
प॒दमि॑ति प्रति-॒पदम् । कुरु॑ते । तथा॑ । ब्राह्म॑णः ।

तत्र कर्तृनिर्वाहीरिति कर्ममात्रेण ग्रहणम् । नाम्यादीरभ्येति बहुव्रीहौ कप् । अयमयाहितेन परावाङ्मयम्, भवाङ्मये- नीयमात्रम्, 'ननुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तेनाक्षतम् । मामि- वेनीरित्यादि । समिधामाधानमन्त्राम्भामिवेत्यः 'प्र वो वाजाः' इत्याद्याः । 'समिधामाधाने व्यग्रम्', 'हलन्तहितस्य' इति श्लेषः । प्रतिपदं प्राग्भवं कुरुते । प्रथमतः पश्यत इति प्रतिपत् । सम्पदमित्याह्विकम् ॥

तथा ब्राह्मणस्साशीर्केण यज्ञेन य-
जते यं कामयेत् यजमानं भ्रातृव्य-
मस्य यज्ञस्याशीर्गच्छेदिति तस्यैता
व्याहृतीः पुरोनुवाक्यायां दध्याद्वा-
तृव्यदेवत्या वै पुरोनुवाक्या भ्रातृ-
व्यमेवास्य यज्ञस्य ॥३६॥ आशी-
र्गच्छति यान्कामयेत् यजमाना-

साशीर्केणेति स-आशीर्केण । यज्ञेन । यजते ।
'यम् । कामयेत् । यजमानम् । भ्रातृव्यम् । अस्य ।
यज्ञस्य । आशीरित्या-शीः । गच्छेत् । इति ।
तस्य । एताः । व्याहृतीरिति वि-आहृतीः । पुरो-
नुवाक्यायामिति पुरः-अनुवाक्यायाम् । दध्यात् ।
भ्रातृव्यदेवत्येति भ्रातृव्य-देवत्या । वै । पुरोनुवा-
क्येति पुरः-अनुवाक्या । भ्रातृव्यम् । एव ।
अस्य । यज्ञस्य ॥ ३६ ॥ आशीरित्या-शीः ।
गच्छति । ^८यान् । कामयेत् । यजमानान् । समा-

^७यं कामयेतेत्यादि ॥ पुरस्तादयदानकालेनूच्यत इति पुरोनुवा-
क्या । गतमन्यत्* ॥

^८यानित्यादि ॥ समावती समा सर्वेषां तुल्या न कदाचिदपि
तः । यद्वा—समा अविषमा सदा यजमानगामिनी ।

न्यसुमावत्येनान् यज्ञस्याशीर्गच्छे-
दिति तेषामेता व्याहृतीः पुरोनु-
वाक्याया अर्धर्च एकां दध्याद्याज्या-
यै पुरस्तोदेकां याज्याया अर्धर्च
एकां तथैनान्यसुमावती यज्ञस्या-
शीर्गच्छति यथा वै पर्जन्यस्सुवृष्टं
वर्षत्येवं यज्ञो यज्ञमानाय वर्षति

वती । एनान् । यज्ञस्य । आशीरित्या-शीः ।
गच्छेन । इति । तेषाम् । एताः । व्याहृतीरिति
वि-आहृतीः । पुरोनुवाक्याया इति पुरः-अनुवा-
क्यायाः । अर्धर्च इत्यर्ध-ऋचे । एकां । दध्यान् ।
याज्यायै । पुरस्तात् । एकां । याज्यायाः । अर्ध-
र्च इत्यर्ध-ऋचे । एकां । तथा । एनान् । सुमा-
वती । यज्ञस्य । आशीरित्या-शीः । गच्छति ।
यथा । वै । पर्जन्यः । सुवृष्टमिति सु-वृष्टम् । वर्षति ।

समादावतुम्* । ऋचोर्धमर्धर्चः । ' अर्धं तपुंसकम् ' इति
सामः, ' ऋक्पूर्वः ' इत्यादिना अप्रत्ययस्समामान्तः ।
इज्येतयेति याज्या । ' यज्ञ याच ' इति कृत्वाभावः । यथेति ।

*समदावतुम्, हन्मि आवतुमिति कश्चित्प्रत्ययः कल्पनीय इति भावः.

स्थलयोदकं परिगृह्णन्त्याशिषा यज्ञं
यजमानः परि गृह्णाति मनोसि
प्राजापत्यम् ॥ ३७ ॥ मनसा मा
भूतेना विशेत्याह मनो वै प्राजा-
पत्यं प्राजापत्यो यज्ञो मन एव
यज्ञमात्मन्धत्ते वागस्यैन्द्री संपत्त-

एवम् । यज्ञः । यजमानाय । वर्धति । स्थलया । उद-
कम् । परिगृह्णन्तीति परि—गृह्णन्ति । आशिषेत्या-
शिषा । यज्ञम् । यजमानः । परीति । गृह्णाति ।
‘मनः’ । अस्ति । प्राजापत्यमिति प्राजा—पत्यम् ॥ ३७ ॥
मनसा । मा । भूतेन । एति । विश । इति । आह ।
मनः । वै । प्राजापत्यमिति प्राजा—पत्यम् । प्राजा-
पत्य इति प्राजा—पत्यः । यज्ञः । मनः । एव ।

स्थलया कूलेन उदकं परिगृह्णन्ति निरुहन्ति । एवमाशिषा
यज्ञं यजमानः परिगृह्णाति फलप्रदानेकव्यापारयन्त्रितमिव करोति,
यथा न कदाचिदपि फलमददानस्तिष्ठति, दत्ते चेदं न याचते
यजमानः, याचितेयाचिते ददाति यज्ञ इति* ॥

‘मनोसीति ॥ स्त्रीवाचाराभिमन्त्रणम् । प्राजापत्याविशेषान्मन इति
यज्ञ उच्यते ॥

*क—इति याचते यजमानः, याचते ददाति यज्ञ इति.

क्षयणी वाचा मन्दित्रेणा विशेषे-
त्याह्नेन्द्नी वै वाग्वाचमेवैन्द्नीमात्म-
न्वये ॥ ३८ ॥

यो वै सप्तदशं प्रजापतिं यज्ञमन्वा-
यन्तं वेदं प्रति यज्ञेन तिष्ठति न

यज्ञम् । आत्मन् । धत्ते । 'वाक् । अग्नि । ऐन्द्नी ।
सप्तदक्षयणीति मधत्त-क्षयणी । वाचा । सा । इन्द्रि-
येण । एति । विश । इति । आह । ऐन्द्नी । वै ।
वाक् । वाचम् । एव । ऐन्द्नीम् । आत्मन् । धत्ते ॥ ३८ ॥

तेनैव ब्रह्म राष्ट्रमेवास्य यज्ञस्य प्राजाप-
त्यः पट्टिः शब्दः ॥ १० ॥

^१यः । वै । सप्तदशमिति सप्त-दशम् । प्रजा-
पतिमिति प्रजा-पतिम् । यज्ञम् । अन्वायन्तमि-

"वाग्मीति ॥ मृच्यवागमिन्त्रणम् । गतम्* ॥

इति पठे दशमोनुवाकः.

यो वा इत्यादि ॥ सप्तदशाक्षरमूलात्मा प्रजापतिः सप्तदशः ।
समूहे ज्ञान्दमो डः । परिमाणे वा 'तस्य पूर्णे' इति उद्ग.

यज्ञाद्भ्रशत आ श्रावयेति चतु-
 रक्षरमस्तु श्रौपडिति चतुरक्षरं
 यजेति द्व्यक्षरं ये यजामहे इति
 पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कार एव वै स-
 सद्दशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्तो य

त्यनु-आयत्तम् । वेद । प्रतीति । यज्ञेन । तिष्ठति । न ।
 यज्ञात् । भ्रशते । एति । श्रावय । इति । चतुर-
 क्षरमिति चतुः-अक्षरम् । अस्तु । श्रौपट् । इति ।
 चतुरक्षरमिति चतुः-अक्षरम् । यज । इति । द्व्यक्ष-
 रमिति द्वि-अक्षरम् । ये । यजामहे । इति । पञ्चा-
 क्षरमिति पञ्च-अक्षरम् । द्व्यक्षर इति द्वि-अक्षरः ।
 वषट्कार इति वषट्-कारः । एवः । वै । ससद्दश

अवयवधर्मेण समुदायो व्यपदिश्यते, सप्तदशमु प्रथमादीनामपि
 सप्तदशत्वात् । यज्ञमन्वायत्तमनुप्रविष्टम् ॥

^२आ श्रावयेत्यादि ॥ तुभ्यमिदं दीयत इति देवताविशेषमाभिमुख्येन
 आ श्रावयेति चतुरक्षरमध्वर्योः । अस्तु श्रौपट् एवमेतत्कर्तव्यमिति
 चतुरक्षरमधीधः । यज इमां देवतां यष्टुं याज्यां ब्रूहीति द्व्यक्षरं
 अध्वर्योरेव । ये यजामहे य एव वर्य*स्मः त एव यजामहे

एवं वेदं प्रति यज्ञेन तिष्ठति न य-
ज्ञाद्भक्षते यो वै यज्ञस्य प्रायेणं
प्रतिष्ठासु ॥३६॥ उदयनं वेदं प्रति-
ष्ठितेनाग्निनेन यज्ञेन सुस्थामिति सं-
स्था श्रावयास्तु श्रौच्यजं ये यजा-

इति मत-दृष्टः । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः ।
यज्ञस्य । अन्वायंत्तु इत्यनु-आयंत्तः । यः । एवम् ।
वेदं । प्रतीति । यज्ञेन । तिष्ठति । न । यज्ञात् ।
अभक्षते । यः । वै । यज्ञस्य । प्रायेणमिति प्र-
अयंनम् । प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् ॥३६॥ उदय-
नमित्यनु-आयंनम् । वेदं । प्रतिष्ठितेनेति प्रति-
स्थितेन । अग्निनेन । यज्ञेन । सुस्थामिति सं-
स्थाम् । गच्छति । एति । श्रावय । अस्तु । श्रौ-
च्यजं । यजं । ये । यजामहे । वषट्कार इति वषट्-

कस्मां यष्टुमर्हतीति यागमङ्कुराय पञ्चाक्षरं हेतुः । वषट्क्रियते हवि-
र्दीयतेनेनेति वषट्कारे वौषट्करो ह्यक्षरगे हेतुर्गो । एष वा इत्यादि ।
गतम् ॥

यो वै यज्ञस्येत्यादि ॥ प्रायेणं प्राग्भूतः प्रवेशनम् । प्रतिष्ठा
स्थितिः । उदयनं संस्था समाप्तिः । एतत्त्वयात्मकमाश्रावयादिकम् ।

महे वपङ्कार एतद्वै यज्ञस्य प्रायण-
 मेपा प्रतिष्ठैतदुदयनं य एवं वेद
 प्रतिष्ठितेनारिष्टेन यज्ञेन सुस्थानं
 गच्छति यो वै सूनृतायै दोहं वेद
 ब्रुह एवैनां यज्ञो वै सूनृता श्रावये-
 त्यैवैनामहदस्तु ॥ ४० ॥ श्रौण्डि-

कारः । एतत् । वै । यज्ञस्य । प्रायणमिति प्र-
 अयनम् । एपा । प्रतिष्ठेति प्रति-स्था । एतत् ।
 उदयनमित्युत्-अयनम् । यः । एवम् । वेदं ।
 प्रतिष्ठितेनेति प्रति-स्थितेन । अरिष्टेन । यज्ञेन
 सुस्थामिति सं-स्थाम् । गच्छति । यः । वै
 सूनृतायै । दोहम् । वेदं । ब्रुहे । एव । एनाम्
 यज्ञः । वै । सूनृता । एति । श्रावय । इति । एति
 तस्मादत्रैव समस्तो यागस्ममाप्तः, एतच्छेषतया सर्वमन्यत्क्रियत इति
 अरिष्टः हिंसारहितः ॥

‘यो वै सूनृताया इत्यादि ॥ प्रियमत्यात्मिका* वाक्सूनृता
 तत्तुल्यत्वात्तत्माधनत्वाद्वा अभेदेन यज्ञ उच्यते । ‘यज्ञो
 सूनृता’ इति गोत्रेण रूप्यते । एनां सूनृतां यज्ञं ब्रुहे कुं
 अभिमतं स्वर्गादिकम् । ‘लोपस्त आत्मनेपदेषु’ इति त्रयोपः

*म—अभिमतहितप्रियात्मिका.

तुपावात्राग्यजेत्युदैनैप्रीये यजाम-
ह इत्युपासद्वपङ्कारेण दोग्ध्येप वै
सूनृताये दोहो य एवं वेद इह ए-
वैनां देवा वै सूत्रमागतं तेषां दि-
शोदस्यन्त एतामाद्रीं पृक्लिमपश्यन्ना

एव । एनाम् । अहत् । अस्तु ॥ ४० ॥ श्रौषट् ।
इति । उपावात्रागित्युप-अवात्राक् । यज । इति ।
उदिति । अनैप्रीत । ये । यजामहे । इति । उपे-
ते । असदत् । वपङ्कारेणेति वपट्-कारेण । दोग्धि ।
रुपः । वै । सूनृताये । दोहः । यः । एवम् । वेद ।
इहे । एव । एनाम् । देवाः । वै । सूत्रम् । आ-
गतम् । तेषाम् । दिशः । अदस्यन् । ते । एताम् ।

एवेनामदत् एनामादयत् दोग्धुम् । छान्दसो लुङ्, 'लिपिमिचिद्धश्च'
इत्यङ् । उपावात्राक् उपमृजति वत्सम् । मृजेतेर्लुङि 'बहुलं
छन्दसि' इतीडभावः, 'मृजिदृशोः' इत्यमागमः, 'वदन्नन' इति
वृद्धिः । उदनेपीत् उन्नयति पात्रम् । उपामदत् उपसीदति दोग्धा ।
लदित्वादङ् । आश्रावयाद्युक्तिगभिमतसिद्धये सूनृताहानादिकृत् ॥

देवा वा इत्यादि ॥ मन्त्रासनं कतुविशेषः एकादशरात्रादिः,
तमकुर्वन् । आस्थानकर्मा वा इदानीमयमाप्तिः । दिशः प्रागाद्या

श्रावयेति पुरोवातमजनयन्नस्तु श्रौ-
 षडित्यध्र* समष्टावयन् यजेति वि-
 द्युतम् ॥४१॥ अजनयन् ये यजाम-
 मह इति प्रावर्षयन्नभ्यस्तनयन्वप-
 ष्टारेण ततो वै तेभ्यो दिशः प्राप्या-
 यन्त य एवं वेद प्रास्मै दिशः प्या-
 यन्ते प्रजापतिं त्वोवेदं प्रजापति-

आर्द्रम् । पङ्क्तिम् । अपश्यन् । एति । श्रावय ।
 इति । पुरोवातमिति पुरः-वातम् । अजनयन् ।
 अस्तु । श्रौषट् । इति । अध्रम् । समिति । अष्टा-
 वयन् । यज । इति । विद्युतमिति वि-द्युतम्
 ॥ ४१ ॥ अजनयन् । ये । यजामहे । इति ।
 प्रेति । अवर्षयन् । अभीति । अस्तनयन् । वपष्टारे-
 णेति वषट्-कारेण । ततः । वै । तेभ्यः । दिशः ।
 प्रेति । अप्यायन्त । यः । एवम् । वेद । प्रेति ।
 अस्मै । दिशः । प्यायन्ते । "प्रजापतिमिति प्रजा-

अदस्यन् उपक्षीणविभवा अभूवन् । दसु उपक्षये । आर्द्रमाद्रिगित्रीम्*
 आ समन्ताद्वात्रीं लोकानां वर्षहेतुं अक्षरपङ्क्तिमपश्यन् । गतमन्यन् । ॥

*न आपतिमित्यादि ॥ प्रजापतिं कश्चिद्वेद ज्ञातवान् । प्रजाप-

स्त्ववेदं यं प्रजापतिर्वेदं स पुण्यो भव-
त्येष वे छन्दस्यः प्रजापतिराश्रावया-
स्तु श्रौषड्यज ये यजामहे वषट्कारो

पतिम् । त्वेवेदेति त्वः—वेदं । प्रजापतिरिति प्रजा-
पतिः । त्वेवेदेति त्वं—वेद । यम् । प्रजापतिरिति
प्रजा—पतिः । वेदं । सः । पुण्यः । भवति । एषः ।
वे । छन्दस्यः । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । एति ।
श्रावय । अस्तु । श्रौषट् । यजं । ये । यजामहे ।
वषट्कार इति वषट्—कारः । यः । एवम् । वेदं ।

निरपि के चिद्वेद । 'त्यन्ममिदमेवेत्यनुजानि' इति त्वद्व-
स्यानुज्ञात्तत्वात्स्यात्प्राप्तेरेकपक्षं मन्यन्ते परादागः । तत्र 'चादि-
लोपे विभाषा' इति प्रथमा निक्षिप्तनिर्णयनिर्हन्त्ये । यमित्यादि ।
एवं प्रवर्त्तन् प्रजापतिर्वेदिति । छन्दस्य इति । 'अश्वत्थमृहे
छन्दस्य उगमकुचातम' इति यत् । आश्रावयादीनां छन्दसां वीर्य-
त्वान्ते यथोक्तम्—'य एवं छन्दसां वीर्यम्' इत्यादि । तत्रेणां
छन्दसां वीर्यत्वमुक्तम्, अत्र तु तत्त्वमूहस्य प्रजापतिव्यभिचि विवेकात्
एवंविदनुष्ठाना पुण्यो भवति, न चेत्पापकृत् । यन्निश्चिन्त्यापकृ-
त्पीति केचित् ॥

* 'त्यन्ममिदमेवेत्यनुजानि' इत्येव सिद्धये दर्शयन्.

विम. कोशे 'आश्रावयादिना' इत्येतद्वचनं कतिपयाक्षरेणैवप्रागेत्य-
मर्थेन विधाय 'छन्दसां वीर्यमित्यादि' इति स्थितम् । एतद्वचनं पा-
ठमनुसर्येन—'आश्रावयादीनां छन्दसां वीर्यत्वात् प्रजापतिव्यभिच-
रत्वात्.....विवेकाः' इति ॥ इति. ३-३-१५.

य एवं वेद पुण्यो भवति वसन्तम्
 ॥४२॥ ऋतूनां प्रीणामीत्याहर्तवो वै
 प्रयाजा ऋतूनेव प्रीणाति तेस्मै प्रीता
 यथापूर्वं कल्पन्ते कल्पन्तेस्मा ऋतवो
 य एवं वेदाग्नीषोमयोरहं देवयज्यया
 चक्षुष्मान्भूयास मित्याहाग्नीषोमा-

पुण्यः । भवति । वसन्तम् ॥ ४२ ॥ ऋतूनाम् ।
 प्रीणामि । इति । आह । ऋतवः । वै । प्रयाजा
 इति प्र-याजाः । ऋतून् । एव । प्रीणाति । ते ।
 अस्मै । प्रीताः । यथापूर्वमिति यथा-पूर्वम् ।
 कल्पन्ते । कल्पन्ते । अस्मै । ऋतवः । यः । एवम् ।
 वेदः । अग्नीषोमयोरित्यग्नी-सोमयोः । अहम् । देव-
 यज्ययेति देव-यज्यया । चक्षुष्मान् । भूयासम् ।
 इति । आह । अग्नीषोमाभ्यामित्यग्नी-सोमा-
 भ्याम् । वै । यज्ञः । चक्षुष्मान् । ताभ्याम् । एव ।

वसन्तमित्यादयः प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्राः ॥ पञ्चत्वान्वयाद्धोक्स्थि-
 तिहेतुत्वाच्च प्रयाजा ऋतवः । प्रथममिज्यन्त इति प्रयाजाः । 'प्रया-
 जनुयज्ञौ यज्ञाङ्गे' इति कुत्वाभावः, यथादिना उत्तरपदान्तो-
 दत्तत्वम् । कल्पन्ते अविपर्ययेन प्रवर्तन्ते ॥

^४अग्नीषोमयोरित्याज्यभागानुमन्त्रणम् ॥ 'इदमेः' इतीत्वम्, 'अग्ने-

भ्यां वै यज्ञश्चक्षुष्मान्ताभ्यामिव
चक्षुःशब्दमन्त्रेऽग्रेऽहं देवयज्ययात्रा-
दा भूयाम्मित्याह्मिर्वै देवानाम-
न्नादस्तेनैवा॥४३॥ अन्नाद्यमात्मन्वत्ते

चक्षुः । आत्मन् । वत्ते । अग्रेः । अहम् । देवय-
ज्ययेति देव-यज्यया । अन्नाद इत्यन्न-अदः ।
भूयाम् । इति । आह । अग्निः । वै । देवानाम् ।
अन्नाद इत्यन्न-अदः । तेन । एव ॥ ४३ ॥ अन्ना-
द्यमित्यन्न-अद्यम् । आत्मन् । वत्ते । अग्निः । अग्निः ।
अदव्यः । भूयाम् । अमुम् । दधेयम् । इति ।

स्तुम्भोममोमाः ' इति पत्यन्, 'देवतादृष्टे च' इति पूर्वोत्तर-
पदयोर्गुणपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

'अग्रेरहमित्याग्रेयस्य पुणेडाशस्यानुमन्त्रणम्—अग्निर्वा इत्यादि ॥
देवानाम्मध्येअग्निर्नादः अन्नस्यात्ता, हविषां भोक्तृत्वात् । अणप-
वादः, पचाद्यच् । अन्नाद्यं अन्नस्यादनमन्नाद्यं अन्नादनमामर्थ्यम् ।
छान्दसो भवे कथञ् [प्] । यद्वा—अन्नात्मकमदनीयमन्नाद्यम् । 'गद-
मदचरयमश्च' इति चकारस्यानुक्तममृच्चयार्थत्वाद्यत् ॥

'दधियग्मीत्युपांशुयाजस्यानुमन्त्रणम्—एतया वा इत्यादि ॥
दध्या इन्मेनेन शत्रूणां इन्मेनहेतुता । उपांशुयाजेन* देवा
अमुगानदभुवन् हिंसितवन्तः ॥

दब्धिरस्यदब्धो भूयासमुं देभेय-
मित्याहृतया वै दब्ध्या देवा असुरा-
नदभुवन्तयैव भ्रातृव्यं दभ्नोत्य-
ग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भू-
यासमित्याहृग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो
वृत्रमहन्ताभ्यामेव भ्रातृव्यं स्तृ-
णुत इन्द्राग्नियोरहं देवयज्ययेन्द्रि-
याव्यन्नादो भूयासमित्याहेन्द्रिया-

आह । एतया । वै । दब्ध्या । देवाः । असुरान् ।
अदभुवन् । तया । एव । भ्रातृव्यम् । दभ्नोति ।
"अग्नीषोमयोरित्यग्नी-सोमयोः । अहम् । देवय-
ज्ययेति देव-यज्यया । वृत्रहेति वृत्र-हा । भूया-
सम् । इति । आह । अग्नीषोमाभ्यामित्यग्नी-सो-
माभ्याम् । वै । इन्द्रः । वृत्रम् । अहन् । ताभ्याम् ।
एव । भ्रातृव्यम् । स्तृणुते । "इन्द्राग्नियोरितिन्द्र-
अग्नियोः । अहम् । देवयज्ययेति देव-यज्यया ।
इन्द्रियावी । अन्नाद इत्यन्न-अदः । भूयासम् । इति ।

"अग्नीषोमयोरित्यग्नीषोमीयस्यानुमन्त्रणम् ॥ स्तृणुते नाशयति ।

१२ इन्द्राग्नियोरहमित्येन्द्राग्रस्यानुमन्त्रणम्—इन्द्रियाव्येवेत्यादि ।

व्येवान्नादो भवतीन्द्रस्य ॥४४॥ अहं
देवयज्ययेन्द्रियावी भूयाममित्याहे-
न्द्रियाव्येव भवति महेन्द्रस्याहं देव-
यज्यया जेमानं महिमानं गमेयमि-
त्याह जेमानमेव महिमानं गच्छ-
त्यग्नेस्त्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययायु-

आह । इन्द्रियावी । एव । अन्नाद इत्यन्न-अदः ।
भवति । "इन्द्रस्य ॥ ४४ ॥ अहम् । देवयज्ययेति
देव-यज्यया । इन्द्रियावी । भूयामम् । इति । आह ।
इन्द्रियावी । एव । भवति । "महेन्द्रस्येति महा-
इन्द्रस्य । अहम् । देवयज्ययेति देव-यज्यया ।
जेमानम् । महिमानम् । गमेयम् । इति । आह ।
जेमानम् । एव । महिमानम् । गच्छति । "अग्नेः ।
स्विष्टकृत इति स्विष्ट-कृतः । अहम् । देवयज्य-

इन्द्रेणेन्द्रियावी, अन्नान्नादश्च भवति । 'बहुलं छन्दमि' इति
विनिः, 'अन्येभ्योपि दृश्यन्ते' इति दीर्घत्वम् ॥

¹³इन्द्रम्येत्येन्द्रस्य साक्षात्स्यानुमन्त्रणम् ॥

¹⁴महेन्द्रस्येति महेन्द्रस्य ॥ जेमा जेतृत्वं सर्वोक्तत्वम् ।
'तुश्छन्दमि' इति जेतृशब्दादिमनिच्, छान्दम इकारलोपः,
'तुरिष्टमेयसु' इति तृचोपः । जनयितृत्वं वा । जनेश्छान्दमो
जाभावः । 'अन्येभ्योपि दृश्यन्ते' इति वा व्यत्ययेन भावे
जयतेर्मनिन्प्रत्ययः, छान्दसमन्तोदात्तत्वम् । महिमानं महत्त्वम् ।
मह पूजायाम् । सर्वेषां पूजार्हत्वम् । पूर्वधन्मनिन्प्रत्ययस्वरश्च ॥

¹⁵अग्नेस्त्विष्टकृत इति स्विष्टकृतोनुमन्त्रणम् ॥ आयुष्मान्दीर्घायुः ।

ष्मान् यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमित्या-
हार्युरेवात्मन्धत्ते प्रति यज्ञेन तिष्ठ-
ति ॥ ४५ ॥

इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जने-
येति देव—युज्यया । आयुष्मान् । यज्ञेन । प्रति-
ष्ठामिति प्रति—स्थाम् । गमेयम् । इति । आह ।
आयुः । एव । आत्मन् । धत्ते । प्रतीति । यज्ञेन ।
तिष्ठति ॥ ४५ ॥

प्रतिष्ठामह्वस्तु विद्युतं वसन्तं तेनैवेन्द्र-
स्याष्टात्रिंशच्च ॥ ११ ॥

^१इन्द्रम् । वः । विश्वतः । परीति । हवामहे ।

आयुर्दीर्घमात्मनि स्थापयति । प्रतियज्ञेन तिष्ठतीति । यज्ञेन
या प्रतिष्ठा यजमानस्य भवति, 'प्रति तिष्ठति प्रजया पशुभिर्यज-
मानः' * इति, तामपि प्रतिष्ठां गच्छतीति । यद्वा—प्रतिष्ठेति
परमात्मोच्यते । यज्ञेन यजनेन तं प्रतितिष्ठति प्राप्नोतीति ॥

इति पष्ठे एकादशोनुवाकः.

^१ 'ऐन्द्रं चरुं निर्वपेत्पशुकामः'† इत्यस्य पुरोनुवाक्या—इन्द्रं
व इति गायत्री ॥ याजमानब्राह्मणमध्ये याज्याकाण्डं वैश्वदेवम् ।

भ्यः । अस्माकमस्तु केवलः । इन्द्रं
नरं नेमधिता हवन्ते यन्पायी युन-

जनेभ्यः । अस्माकम् । अस्तु । केवलः । ^१इन्द्रम् ।
नरः । नेमधितेति नेम-धिता । हवन्ते । यत् ।
पायीः । युनजते । धियः । ताः । शूरः । नृपातेति

हे कविभ्यजमाना वो सुष्माकं मम जनेभ्यः पुत्रादिभ्यः साम-
र्थ्याद्युष्मभ्यमभ्यं न सर्वार्थमिन्द्रं विश्वतस्परि विश्वस्मादुपरि हवा-
महे आश्रयामः । 'पञ्चग्याः परावर्त्ये' इति सत्वम् । यद्वा—
विश्वतो जनेभ्य उपनिस्थितमिन्द्रं वो सुष्मदर्थं हवामहे । किम-
र्थम् ? अस्माकमेव केवयोसाधारणोऽस्तु साधको नैन्धेयमिति ॥

नैत्रेव याव्या—इन्द्रं नर इति त्रिष्टुप् ॥ नरं मनुष्या
इन्द्रं हवन्ते आश्रयन्ति । कीदृशम् ? नेमधिता, नेम इत्यर्थस्य
नाम । 'यत्सर्वं पामर्थमिन्द्रः प्रवि' इति सर्वपां भार्गवेन इन्द्रो
धीर्यते धार्यते इति नेमधितः । निष्ठायां 'मुधितवमुधितनेमधित'
इति विभावो निपात्यते, 'युपां मुलृक्' इति द्वितीयैकवचन-
स्याकारः, 'नृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । कदा पुन-
रसौ नेमेन धार्यते इत्याह—यद्यदा । तैत्रेव सप्तम्या लृक् ।
पायीः परलोके साधयः । छान्दसो व्यः । यद्वा—दुःखानां
पारं समाप्तिः । तत्र साध्वीर्धियः कर्माणि ता यदर्थमिन्द्र-
माश्रयन्ति । ता यदा युनजते युजते अनुविष्टन्ति तदा नेमधि-
तेति । 'इन्द्रस्युभयथा' इत्यर्थेवातुकत्वेन श्रमो हिन्ताभावान्,

जते धियुस्ताः । शूरो नृपाता शर्व-
सश्वकान आ गोमति व्रजे भञ्जा त्वं
नः । इन्द्रियाणि शतक्रतो या ते

नृ-साता । शर्वसः । चकानः । एति । गोमतीति
गो-मति । व्रजे । भञ्ज । त्वम् । नः । 'इन्द्रियाणि ।
शतक्रतो इति शत-क्रतो । या । ते । जनेषु ।

‘शसोरछोपः’ इति न प्रवर्तते । अथेन्द्रः प्रत्यक्षमुच्यते—शूरः
वीरः । नृपाता नृभिर्मनुष्यैः साता सातः सम्भक्तः आश्रितः नृपानः ।
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं, ‘जनमनखनां मञ्जलोः’ इत्यात्वं, पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वं, सुगमादित्वात्पत्वम् । यद्वा—नरो मनुष्याः सनि-
तारसम्भक्तारः दातारो वा यस्य नृपाना । छान्दसमात्वं, ‘कन-
श्छन्दसि’ इति कषभावः । शर्वसो बलस्य तेनारो यस्य दातारो
यजमाना[यजना]धीनबलत्वात् । यद्वा—शर्वसो बलस्य नृभ्यो
दाता । छान्दसमात्वं, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । चकानस्तृप्ति-
शीलः । चक नृप्तौ, भौवादिकः उदात्तेन, ताच्छीलिकश्चानश्
‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । ईदृशत्वं नोम्मान् गोमति
व्रजे गोजाविमनृष्यादिमति सङ्गति । यद्वा—व्रजे गोष्ठे भूयिष्ठ
गोभिर्युक्ते आभज आभिमुख्येनास्मान्योनय पशुमन्तं मां कुरु
‘ह्यचचोतस्तिष्ठः’ इति संहितायां दीर्घत्वम् ॥

३६ ‘इन्द्रायेन्द्रियावते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत्’* इत्यं
पुरोनुवाक्या—इन्द्रियाणीति गायत्री ॥ हे इन्द्र शतक्रतो य

जनेषु पञ्चसु । इन्द्र तानि त आ वृ-
णे । अनु ते दायि म॒ह इन्द्रियाय
स॒त्रा ते विश्वमनु वृत्र॒हत्ये । अनु॥४६

पञ्चस्विति पञ्च—सु । इन्द्र । तानि । ते । एति ।
वृणे । अन्विति । ते । दायि । म॒हे । इन्द्रियाय ।
स॒त्रा । ते । विश्वम् । अन्विति । वृत्र॒हत्य इति
वृत्र—हत्ये । अन्विति ॥४६॥ क्षत्रम् । अन्विति ।

यानि ते त्वेन्द्रियाणि वीर्याणि पञ्चसु जनेषु निपादपञ्चमेषु ब्राह्म-
णादिषु देवमनुष्यपितृगणैर्गन्धर्वेषु वा त्वया दत्तानि तिष्ठन्ति ।
यद्वा—पञ्चसु जनेषु निमित्तभूतेषु पञ्चजनपङ्क्तिप्राक्तनार्थानि* यानि
त्वं वीर्याणि त्वयि तिष्ठन्ति तान्यहमावृणे अभिमुख्येन याचे ते
तत्रैव प्रमादान्मदभिमनान्यपि साधयन्त्विति प्रार्थये । त्वं च तथा-
नुज्ञातुमर्हसि, यथाहं पशुमान्स्यामिति । यद्वा—मय्यपि तानि
वीर्याणि मन्त्विति याचे, त्वं च तानि देहि । 'म एवास्मा
इन्द्रियं पशून्म यच्छति पशुमानेव भवति ' इति ब्राह्मणम् ॥

तत्रैव याज्या—अनु त इति त्रिष्टुप् ॥ हे इन्द्र यजत्रं यष्टव्य ।
यज्ञैरत्रः । ते तुभ्यं दायि दीयते देवेभिः ऋत्विग्भिः ; सामर्थ्याद्धिवि-
रिति गम्यति । विश्वं कृत्स्नमपि तुभ्यमेव दीयते, त्वत्प्रधानत्वाद्देवा-
नाम् । यद्वा—विश्वं हविस्तुभ्यमेव दीयतां किमन्येर्देवे । छान्दसो
लुङ् । 'अमाङ्घ्र्ये गोपि' इत्युडभावश्छान्दसः । सत्रा सत्रेषु मन्त्रव्येषु

क्षत्रमनु सहो यजत्रेन्द्र देवेभिरनु
ते नृपहो । आ यस्मिन्त्सुत वासवा-
स्तिष्ठन्ति स्वारुहो यथा । ऋषिरह

सहः । यजत्र । इन्द्र । देवेभिः । अन्विति । ते ।
नृपह्य इति नृ-सहो । 'एति' । यस्मिन् । सुत ।
वासवाः । तिष्ठन्ति । स्वारुह इति स्व-रुहः ।
यथा । ऋषिः । ह । दीर्घश्रुत्तम् इति दीर्घश्रुत-

यज्ञेषु सर्वेष्वपि । सप्तम्या आकारः । देवतान्तरस्य इन्द्रस्य
विशेषानाचष्टे—महे महते इन्द्रियाय वीर्याय अनु । द्विती-
यार्थे चतुर्थी । महदिन्द्रियहेतुभावमनुशब्दो योतयति । महते
न्द्रियेण तद्धानयमिति कृत्वा तुभ्यमेव दीयते । अनु वृत्रहते
वृत्रहत्याम् । 'सुपां सुलुक्' इति द्वितीयाया एकारः । वृ-
हतवानयमिति कृत्वा । क्षत्रं धनं, धनवानिति कृत्वा । मह-
बलं, बलवानिति कृत्वा । अनु नृपहो, नृपह्यं नृणां शत्रूणां
मभिभवितृत्वम्, सर्वेषां नृणामयमभिभवितेति कृत्वा । 'शक्तिमहोश्च'
इति भावे यत्, पूर्ववद्वितीयाया एकारः, सुपामादित्वात्पत्वम्

६ इन्द्राय धर्मवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चन-
कामः* इत्यस्य पुरोनुवाक्या—आ यस्मिन्नित्यनुष्टुप् ॥ सप्त
सृत्तारः सप्तसङ्ख्या वा । वासवाः जगतां वासहेतवः । वस
एव वासवाः प्रकाशोदकधारणाहरणवितरणकारिणो रश्मयोश्वा वा
रश्मिनां समूह एव वा वासवः सप्तशतानि^१ प्रधानां

दीर्घश्रुत्तम इन्द्रस्य घर्मो अतिथिः ।

आमासु पृक्कर्मैरय आ सूर्य रोह-

तमः । इन्द्रस्य । घर्मः । अतिथिः । आमासु ।
पृक्कर्म । ऐरयः । एति । सूर्यम् । रोहयः । दिवि ।

ने यमिन्नित्ति । स्वारुहस्वयमेव रोहन्ति विचरन्तीति
स्वारुहः । मांहितिको दीर्घश्छान्दसः । आदित्यपरतन्त्रा अपि
स्नेग्प्रवृत्तय इव चरन्तः भगवन्तमप्यास्थाय यस्मिन्वर्तन्ते । 'य-
थेति पादान्ते' इति सर्वानुदासो यथाशब्दः । पुनरप्यादित्यो
विशेष्ये—अपिर्द्रष्टा सर्वस्य त्रैकालिकस्य लोकमाक्षी । दीर्घश्रु-
त्तमः प्रथितकीर्तिवतः । ईदृशो महाभागो घर्मः आदित्योपीन्द्र-
स्यातिथिः अर्थित्वेन पार्श्वमागच्छति, इन्द्रनिमृष्टेनोदकेन वार्षी
भवति,* दीप्यते वा पूज्यते । ह्यशब्दः स्वत्वर्थे । तस्मादेवं
महानुभावः इन्द्रोऽस्मभ्यं ब्रह्मवर्त्तमानं ददाध्विनि ॥

तत्रैव याज्या—आमाशिविति पश्चावृहती, तृतीयपादस्य द्वादशा-
क्षत्वात् ॥ आमास्यतन्नामु भूमिष्ठास्वप्नु पकं परिणतं दिवि नवमास-
भूतं पक्वमुदकैरयः प्रेग्यमि हे इन्द्र त्वं सूर्यं च दिव्यारोहयः
आरोहयामि आसमन्तादारोप्य प्रकाशयामि । 'प्राणो वा इन्द्रः'
इति प्राणवृत्तिर्भगवानुदेति । इदानीं प्रत्यक्षवदिन्द्र उच्यते—घर्मं
न प्रवर्ग्यमिव नामन् सान्नि नामविषयाभिस्सुवृत्तिभिः, सुष्ठु शोभनं
वा आवृज्यते याभिस्सुतिभिस्तास्सुवृत्तयः । 'मन्क्तिन्व्याख्यान'

*म—...निमृष्टेन[...ष्टेनोदकेन]वाऽवति.

†म—...वृत्तिर्भवा.

यो द्विवि । घर्म न सामन्तपता सुवृ-
क्तिभिर्जुष्टं गिर्वणसे गिरः । इन्द्र-
मिद्राथिनो बृहादिन्द्रमर्कोभिर्किणः ।

घर्मम् । न । सामन् । तपत् । सुवृक्तिभिरिति सु-
वृक्ति-भिः । जुष्टम् । गिर्वणसे । गिरः । 'इन्द्रम् ।
इत् । गाथिनः । बृहत् । इन्द्रम् । अर्कोभिः । अर्कि-

इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा—सुवृक्तिभिश्शोभनभक्तिभिस्सामभिः ।
'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सामान्निति व्यत्ययेन
तृतीयाबहुवचनस्य सप्तम्येकवचनं, तस्य च 'सुपां सुलुक्' इति
लुक् । ननु तृतीयाबहुवचनस्यैव लुगस्तु ? नैवं शक्यते । 'न
डिसम्बुद्ध्योः' इति नलोपप्रतिषेधो न स्यात् । जुष्टमिन्द्रस्य प्रियं
भागं तपत् । तस्मै महानुभावाय इन्द्राय दातुं तद्योग्यं संस्कु-
रुत । सांहितिकोस्य दीर्घश्छान्दसः । जुष्टशब्दस्याद्युदात्तत्वमु-
क्तम् । किञ्च—गिर्वणसे गीर्भिर्वननीयाय भजनीयाय स्तोतव्या-
येन्द्राय इन्द्रार्थं गिरः वाचश्च स्तुतिरूपाः तपतेत्येव । गीर्भि-
र्वननीय इति 'गतिकारकयोरपि' इत्यसुन, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
च । स चास्मभ्यं ब्रह्मवर्चसं ददात्विति ॥

७५ इन्द्रायार्कवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदन्नकामः *
इत्यस्य पुरोनुवाक्या—इन्द्रमिदिति गायत्री ॥ इन्द्रमित् इन्द्रमेव
गाथिनो गाथावन्तः गायका उद्गातारः । ब्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः ।

इन्द्रं वाणीरनूपत । गायन्ति त्वा गा-
यत्रिणः ॥ ४७ ॥ अर्चन्त्यर्कमर्किणः ।
ब्रह्माणस्तत्वा शतक्रतुबुद्धः शमिव ये-

णः । इन्द्रम् । वाणीः । अनुपत । गायन्ति । त्वा ।
गायत्रिणः ॥ ४७ ॥ अर्चन्ति । अर्कम् । अर्किणः ।
ब्रह्माणः । त्वा । शतक्रतुविति शत-क्रतोः । उदिति ।

बृहन् बृहता साम्ना, अनूपतेति वक्ष्यते । 'सुपां मुलुक'
इति तृतीयाया लुक् । तथा अर्किणः अर्कवन्तः होतारः ।
अथ स्तुतो, यत्, 'चनोः कु विण्यतोः' इति कुत्वम् । अर्के-
भिरर्केः ऋग्भिः इन्द्रमेवानुपत अस्तुवन् । छान्दस ऐमभावः ।
तथा वाणीः वाण्यः ऋग्यजुस्सामलक्षणाः । 'वा छन्दसि'
इति पूर्वभवर्णदीर्घत्वम् । पाणिशेष्याद्ध्वर्यूणां वाण्यश्चेन्द्रमेव अनु-
पत नुवन्ति । ण् स्तवने, तोंशदिकः, छान्दसो लुङ्, व्यत्य-
येनात्मनेपदं, कुटादिच्चाद्गुणाभावः, छान्दस इडभावः । तथा स
इन्द्रोऽस्मभ्यमन्नं ददात्विति ॥

तत्रैव याज्या—गायन्तीत्यनुष्टुप् ॥ हे शतक्रतो बहुकर्मन्
शताश्वमेधिन्त्वा इन्द्र गायत्रिणः गायत्रेण साम्ना तद्वन्त उदातारः
त्वां गायन्ति । तथा अर्किणः अर्कवन्तः ऋशु माधवः होतारः
त्वामर्कं स्तोतव्यं अर्चयन्ति स्तुवन्ति । यद्वा—अर्चं पूजयाम,
अर्चयन्त्यर्कं पूजनीयं त्वामर्चयन्ति पूजयन्ति होतारः । तथा

मिरे । अ॒॒होमु॒चे प्र भ॒रेमा मनी॒-
षामो॑षिष्ठ॒दाव॒न्ने सु॒म॒तिं गृ॒णानाः ।

व॒॒शम् । इ॒व । ये॒मिरे । 'अ॒॒होमु॒च इत्य॒॑हः—
मु॒चे । प्रे॒ति । भ॒रे॒म् । मनी॒षाम् । ओ॒षिष्ठ॒दाव॒न्
इत्यो॑षिष्ठ—दाव॒न्ने । सु॒म॒तिमि॒ति सु—म॒तिम् । गृ॒णा-

ब्रह्माणः ब्रह्मादयः अध्वर्यवापि गृह्यन्ते* । ते त्वामुचेमिरे उद्य-
च्छन्ते उत्थापयन्ति वर्धयन्तीत्यर्थः । छान्दसो लिट् । कमिव?
वंशमिव । यथोत्तमसम्बन्धादिभिस्तत्पुरुषा वंशं स्वकुलमुत्कर्षं नयन्ति ।
यद्वा—वंशं ग्रामं† यथोदकादिभिश्शनैर्वर्धयन्ति तद्वत्स त्वमस्मम्यमन्नं
प्रयच्छेति । केचित्—अत्रोभयत्रार्कशब्दोन्नवचनः‡ । अर्किणः
अन्नवन्तः अर्कैर्हेविलक्षणेः र्कमर्च्यं पूज्यं त्वामर्चयन्ति यजन्ते ।
शेषं समानमिति ॥

१६ इन्द्रायांहोमुचे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यः पाप्मना
गृहीतस्स्यात् १७ इत्यस्य पुरोनुवाक्या—अहोमुच इति त्रिष्टुप् ॥
अंहसः पापाद्विमोक्ते, ओषिष्ठदात्रे दावेनोषिष्ठः दग्धृतमः आदित्यः
तस्मै उदकस्य दात्रे, वर्षार्थं वा तस्य दापयित्रे; यथा—‘आदि-
त्याज्जायते वृष्टिः’ १८ इति । उष दाहे, तृजन्तात् ‘तुश्छन्दसि’
इतीष्टन्प्रत्ययः, ‘तुरिष्ठेमेयस्सु’ इति तृशब्दस्य लोपः, ददातेः
‘आतो मनिन्’ इति वनिप्रत्ययः । हे इन्द्र ईदृशाय तुभ्यं

*तं—गायान्ति.

†म—वंशग्रामं शद्रुम [सद्रुमं?].

‡अस्यां पूर्वस्यां च ऋच्यर्कशब्दोन्नवचन इत्यर्थः. §सं. २-२-७.

¶मनुस्मृ. ३-७६.

इदमिन्द्र प्रति हव्यं गृभाय सत्यास्स-
न्तु यजमानस्य कामाः । विवेप य-
न्मा धिषणा जजान स्तवै पुरा पार्या-

नाः । इदम् । इन्द्र । प्रतीति । हव्यम् । गृभाय ।
सत्याः । सन्तु । यजमानस्य । कामाः । 'विवेप' ।
यत् । मा । धिषणा । जजान । स्तवै । पुरा ।

गृणानास्तुवन्तः वयं मनीषां बुद्धिं प्रभरेम त्वस्तुत्यर्थं प्रकर्षेण
स्वीकुर्मः । कीदृशी? सुमतिं शोभमानाम् । 'नञ्मुभ्याम्' इत्यु-
त्तरपदान्नोदात्तत्वम् । त्वां तोषयेमेत्येवंरूपाम् । त्वं न तया स्तुत्या
तुष्ट. इदं हव्यं प्रतिगृभाय प्रतिगृणीष्व । 'हृग्रहोभेः' इति भः,
'छन्दसि शायजपि' । यजमानस्य कामा मनोरथाः अंहसोः
मुच्येयेत्येवमादयः सत्या अमोघा भवन्तु ॥

¹⁰तत्रैव याज्या—विवेपेति त्रिष्टप् ॥ यद्यस्मान्मां धिषणा
तादृशी बुद्धिः विवेप व्याप्नवती तस्मादहं जजान जातवानस्मि;
नो चेदहमजातमम एव स्याम् । अपदात्परत्वाच्च निहन्यते । 'समा-
नवाक्ये निवातादयः' इति वचनाज्जजानेति न निहन्यते । का
पुनस्मा धिषणेत्याह—पार्यात्पारेभवान् अत्यन्तादहो दिवमात् पुरा
पूर्वं यावन्मरणदिवसं इन्द्रं स्तवै स्तुत्या तोषयामीतीत्यं धिषणा
जजान ममोदपादि, अतो जातवानस्मि । पुनश्च धिषणा विशे-
ष्यते—यत्र यस्यां धिषणायां सत्या इन्द्र अंहसः पावान् पीडर-
त्पारयति उत्तारयति; पुरुषम् । पार तीर कर्मसप्ताधौ, छन्दसो

विन्द्रमहः । अ२हंसो यत्र पीपर-
 यथा नो नावेव यान्तमुभये हव-
 न्ते । प्र स॒म्राजं प्रथ॒ममध्व॒राणाम्
 ॥ ४८ ॥ अ॒२होमुचं वृष॒भं य॒ज्ञि-

पार्यात् । इन्द्रम् । अहः । अ२हंसः । यत्र । पी-
 रत् । यथा । नः । नावा । इव । यान्तम् । उभये
 हवन्ते । "प्रेति । सम्राजमिति सं-राजम् । प्र-
 मम् । अध्वराणाम् ॥ ४८ ॥ अ॒२होमुचमित्य॒ह
 मुचम् । वृष॒भम् । य॒ज्ञिया॒नाम् । अ॒पाम् । न॒पातम्

लुङ्, 'चङचन्यतरस्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा
 यत्राङ्गि अस्मानिन्द्रोहंसः पारयति उत्तारयति तत्पार्यमह
 निर्वचनं क्रियते । आ तत इन्द्रं स्तवै, यावदंहोविमोचनमित्य
 अथ पारतरणं विशेष्यते—यथा अहम उत्तारितानस्मानुभये
 यकुलप्रभवा अपि हवन्ते आह्वयन्ति आत्मरक्षार्थं मां रक्ष
 रक्षेति । यथेति निपातो यद्वृत्तप्रतिरूपकः । यथा गणकाराः
 'मात्रायां वेळायां यथा पुरा हो अहो अथो मनो' इति
 तेनाख्यातं निहन्यते । यथा नदीमध्ये नावा यान्तमुभयतस्मि
 आह्वयन्ति भो मामुत्तारय मामुत्तारयेति, तथाहंस उत्तारिणी धि
 बुद्धिर्मा विवेक व्याप्ता भवतु, अतो जजानाहमिति । तस्मात्ता
 धिपणं मामिन्द्रोहंसो मुञ्चत्विति ॥

¹¹तत्रैव याज्या विकल्प्यते—प्र सम्राजमिति त्रिष्टुप् ॥ स

यांनाम् । अ॒पां न॒पात॑म॒श्विना॑ ह॒य-
 न्त॑म॒स्मिन्न॑र इन्द्रि॒यं ध॑त्त॒मो॒जः ।
 वि न इन्द्र॑ मृ॒धो ज॒हि नी॒चा य-

अ॒श्विना॑ । ह॒य॒न्त॑म् । अ॒स्मिन् । न॒रः । इन्द्रि॒यम् ।
 ध॑त्त॒म् । ओ॒जः । 'वी॒ति । नः । इन्द्र॑ । मृ॒धः ।
 ज॒हि । नी॒चा । य॒च्छ । पृ॒त॒न्य॒तः । अ॒ध॒स्प॒दमि-

सङ्गतदीप्तिम् । 'मो राजि समः कौ' । अश्वराणां यज्ञानां प्रथमं प्रधानम् । अंहोमुत्तमंहो मोक्तारं इन्द्रम्, स्थानादभ्यते । वृषभं वर्षितारं कामानां दातारम् । यज्ञियानां यज्ञार्हाणां मध्ये सम्राजं सम्यग्राजन्तं, यज्ञियानां वा सम्बन्धिनं स्वामित्वेन, यज्ञियानां वा वृषभम् । 'यज्ञार्थिभ्याम्' इति वा । अपां नपातमपां चतुर्थमिन्द्रं अग्रमान्मध्यमः ततो मेघः तत आप इति । न पानयति न च्यावयतीति नपात् । 'नाभ्राणपात्' इति निपात्यते । हयन्तं वर्धमानं अविच्छिन्नैश्वर्यं सर्वगम् । हय गतो । हे नरः मनुष्या श्रुत्विजः ईदृशमिन्द्रं प्रगच्छत प्रकर्षेण वन्धुत्वेन भजत, यथायं यजमानः अंहो मुञ्चतीति । यद्वा—प्रेत्यस्याख्यानापेक्षायां धत्तमिति वक्ष्यमाणत्वाच्च धत्तेति सामर्थ्याद्योग्यं लभ्यते । इदानीमश्विनावृत्त्येते—हे अश्विनो गुतामपि अभिम्न यजमाने इन्द्रियं चक्षुरादिशक्ती ओजः कलं च प्रधत्तं प्रकर्षेण स्थापयतम् । अत्रापि विशेषाः*काङ्क्षायां प्रेति प्रकृतं सम्बध्यते, अंहमश्रु मुक्तोऽभ्यति ॥

१२. इन्द्राय धैमथाय पुगेडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यम्भुधोभि प्रवे-

च्छ पृतन्यतः । अधस्पदं तमीं
 कृधि यो अस्मा* अभिदासति ।
 इन्द्रं क्षत्रमभि वाममोजोऽजायथा
 वृषभ चर्षणीनाम् । अपानुदो जन-

त्यधः—पदम् । तम् । ईम् । कृधि । यः । अस्मान् ।
 अभिदासतीत्यभि—दासति । ¹³ इन्द्रं । क्षत्रम् ।
 अभीति । वामम् । ओजः । अजायथाः । वृषभम् ।
 चर्षणीनाम् । अपेति । अनुदः । जनम् । अमित्र-

पेरचाष्ट्राणि चाभि समियुरिन्द्रमेव वैमृधम् * इत्यस्य पुरोनु-
 वाक्या—वि न इन्द्रेत्यनुष्टुप् ॥ हे इन्द्र नोस्माकं मृधः योद्धुन्
 अस्माभिर्युद्धचमानान् विजहि विविधं मारय । किञ्च—प्रतन्य-
 तस्सङ्ग्रामं कर्तुमिच्छतः पुरुषान् नीचान् न्यग्भूतान् यच्छ उपर-
 मय मारयेति यावत् । न्यक्शब्दाद्वितीयाबहुवचनस्य स्थाने
 व्यत्ययेन तृतीयैकवचनम्, ‘अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम्’ इति
 तस्या उदात्तत्वम् । प्रतनायाः क्यचि ‘कव्यध्वरप्रतनस्य’ इति
 लोपः, ‘शतुरनुमः’ इति शप् उदात्तत्वम् । किञ्च—योस्मा-
 नभिदासति अभिदासयति उपक्षयति । दसु उपक्षये, ण्यन्ता-
 छेद्, ‘छन्दस्युभयथा’ इति शप् आर्धधातुकत्वाणिलोपः,
 उदात्तनिवृत्तिस्वरो व्यत्ययेन न प्रवर्तते । तमुपक्षयकारिण-
 मधस्पदमेव कृधि कुरु । ईमित्यवधारणे । अस्मत्पादयोरधः
 प्रणिपतितशिरस्कं कुर्विति यावत् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो
 लुक्, ‘श्रुशृणुपृक्पृक्भ्यश्छन्दसि’ इति धिभावः । ‘अध-
 शिशरसी पदे’ इत्यधश्शब्दस्य संहितायां सत्वम् ॥

¹³ तत्रैव याज्या—इन्द्र क्षत्रमिति त्रिष्टुप् ॥ हे इन्द्र वामं वननीयं

ममित्रयन्तंमुरुं देवेभ्यो अकृणोरु
लोकम् । मृगो न भीमः कुचरो
गिरिष्ठाः परावतः ॥ ४९ ॥ आज-
गामा परस्याः । सूकं सुशायं

यन्तमित्यमित्र-यन्तम् । उरुम् । देवेभ्यः । अकृ-
णोः । उ । लोकम् । मृगः । न । भीमः । कुच-
रः । गिरिष्ठा इति गिरि-स्थाः । परावत इति
परा-वतः ॥ ४९ ॥ एति । जुगाम् । परस्याः ।
सूकम् । सुशायेति सं-शायं । पुविम् । इन्द्र ।

क्षत्रं क्षत्रियस्य भावे धनं वा ओजो बलं चाभ्यजायथाः अभिलक्ष्य जातो-
मि । वरिष्ठेन क्षत्रादिना लक्ष्यमाणजनन इत्यर्थः । चर्पणीनां मनुष्याणां
वृषभ कामानां वर्धितः अभिमनस्य दातव्यत्वर्थः । पूर्ववन्नाम उदात्तत्वम् ।
एवं सामर्थ्यमृपकारनस्त्वभावतश्च प्रतिपाद्य इदानीं स्वाभिमनं प्रार्थय-
ते—नाटशस्त्रमस्माभ्यमित्यन्तं शत्रुभावमिच्छन्तं जनमपानुदः अप-
नुद अपकृष्य*नाशय । छान्दसो लङ् । किञ्च—देवेभ्यो
हविःप्रदानादिव्यवहारिभ्य उरुं विस्तीर्णं लोकं स्थानमकृणोः†
कुरु । छान्दसो लङ्, 'धिविकृण्वोरच' इत्युप्रत्ययः ।
उ इति पादपूर्णे अवधारणे वा । देवेभ्य इति पष्ठचर्त्ते वा
चतुर्थी । देवानां विस्तीर्णं लोकमस्मभ्यं देहीति ॥

¹³याज्याविकल्पः—मृगो नेति त्रिष्टुप् ॥ मृगो न मृग इव

*म—अपनुद दूरं प्रेत्य आपगमयित्वा.

†म—...व्यवहारे जनार्थे.....चतुर्णां लोकानां स्थानमुरुं विशालं निरव-
धिकविस्तीर्णमकृणोः.

पविमिन्द्र तिग्मं वि शत्रून्ताडि वि
मृधो नुदस्व । वि शत्रून् वि मृधो
नुद वि वृत्रस्य हनू रुज । वि

तिग्मम् । ¹⁵ वीति । शत्रून् । ताडि । वीति । मृधः ।
नुदस्व । वीति । शत्रून् । वीति । मृधः । नुद ।
वीति । वृत्रस्य । हनू इति । रुज । वीति । मन्युम् ।

भीमः विभेत्यस्मादिति भीमः । 'भीमादयोपादाने' । भयहेतुः
व्याघ्रस्सिंहो वा । कुचरः कुत्सितं चरति । पचाद्यच् । हिंस्र-
स्वभावः । गिरिष्ठाः पर्वतवासी स इव शत्रून् ताडय । यद्वा—
गिरिर्मेघः गजो वा, तत्स्थः । सोर्जस् । परस्याः परावतः
महतो दूरादाजगाम आगच्छति यो भृत्यं रक्षितुम् । पुरुषव्य-
त्ययो वा, आजगामागच्छसि । 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' इति
वतिः । आख्यातस्य सांहितिको दीर्घश्छान्दसः । स त्वमित्थ-
मागत्य हे इन्द्र सृकं परशरीरादिषु सरणशीलं तिग्मं प्रागेव
तीक्ष्णं पविं वज्रं संशाय निशितीकृत्य तेनातितीक्ष्णेन शत्रून्वि-
ताडि विविधं ताडय । ताडयतेर्लोटि शपो लुक्, 'छन्दस्युभ-
यथा' इत्यार्धधातुकत्वाणिलोपः । मृधो योद्धृश्च विनुदस्व विविधं
नुद विनाशय ॥

¹⁵अतश्च विकल्पः—वि शत्रून्वित्यनुष्टुप् ॥ शत्रून् विविधं नाशय ।
मृधश्च योद्धृन्विनुद विशेषतो नाशय । वृत्रस्यासुरस्य हनू विरुज
विभिन्वि । वृत्रस्य वा मेघस्य हनुस्थानीये पार्श्वे विरुज विदा-

मन्युमिन्द्र भामितोऽमित्रस्याभिदा-
संतः । त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रः
हवेहवे सुहवः शूरमिन्द्रम् । हुवे

इन्द्र । भामितः । अमित्रस्य । अभिदासंत इत्य-
भि-दासंतः । त्रातारम् । इन्द्रम् । अवितारम् । इन्द्रम् ।
हवेहव इति हवे-हवे । सुहवमिति सु-हवम् ।
शूरम् । इन्द्रम् । हुवे । नु । शक्रम् । पुरुहूतमिति

ग्य तर्पार्थं गाम्यां वर्णन्ति मेवाः । हे इन्द्र अस्मानभिदामतः
उपशयतः अमित्रस्य शत्रोर्मन्युं क्रोधं विनुद विनाशय भामितः
अमित्रविषये क्रुद्धस्त्वम् ॥

१०० इन्द्राय त्रात्रे पुरेडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्वहो वा परि-
यत्तो वा * इत्यम्य पुरेनुवाक्या—त्रातारमिन्द्रमिति त्रिष्टुप् ॥
इति परमेश्वर्यं, इन्द्रः । ऐश्वर्यहेतुत्वहन्दर्शयति—त्रातारमवितारं
देवानाम् : तम्मदिन्द्रव्यपदेशमात्रं अवितारं सर्वेषामपि तर्प-
यितारं इन्द्रं इतोपीन्द्रव्यपदेशमात्रम्, हवेहवे सुहवं सर्वेष्वामिनेषु
मुखेनाहातव्यं निर्भयेः । 'भावेनुपमर्गम्य' इत्यम्यप्रमाणं च,
'बहुलं छन्दमि' इति मय्यप्रमाणं आकारान्तत्वाभावात्खलेव
भवति । शूरं महावहं सर्वजेतारं तथाप्याहृतमात्र एवागच्छन्तं
इन्द्रं इतोपीन्द्रशब्दाभिधेयं, शक्रं सर्वार्थमायनशक्तं पुरुहूतं बहुभि-
र्यजमानैराहृतं अतोप्यासादिनेन्द्रत्वं ऐश्वर्यं हुवे आह्वयामि । शपो

नु शक्रं पुरुहूतमिन्द्रः स्वस्ति नो
मघवां धात्विन्द्रः । मा ते अस्याम्
॥५०॥ सहसावन्परिष्ठावघायं भूम

पुरु—हूतम् । इन्द्रम् । स्वस्ति । नः । मघवेति म-
घ—वा । धातु । इन्द्रः । ^{१७}मा । ते । अस्याम् ॥५०॥
सहसावन्निति सहसा—वन् । परिष्ठौ । अघायं ।

लुक्, पूर्वत्वसम्प्रसारणम् । नु इति पादपूरणे । स मघवा
प्रशस्तैर्धेनैः अन्नादिभिर्हविरादिभिश्च तद्वान् अतश्चेन्द्रपदाभिधानार्हः
नोऽस्मभ्यं स्वस्ति अविनाशं धातु ददातु । शपो लुक् । ‘मघवा
बहुलम्’ इति निपात्यते । ‘इत्थम्भूतेन कृतमिति च’ इति
पुरुहूतशब्दोन्तोदात्तः । यद्वा—पुरुषु स्थानेषु हूतः पुरुहूतः ।
‘तृतीया कर्मणि’ इति प्राप्त्यभावात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वमेव
निपात्यते । अत्र पुनःपुनः इन्द्रोक्तिरस्माकं सर्वार्थेषु त्वमेव शरणं
नान्य इत्यादरसूचनार्था ॥

^{१७}तत्रैव याज्या—मा ते अस्यामिति त्रिष्टुप् ॥ हे सहसावन्
बलवन् इन्द्र । सह एव सहसं बलं तद्वान् । ‘अन्येषा-
मपि दृश्यते’ इति दीर्घत्वम् । यद्वा—अवतुप्रत्ययश्छान्दसः -
ते तवास्यां परिष्ठौ परितस्सर्वतस्सर्वस्यामिष्ठौ । छान्दसं ह्रस्व-
त्वम्, शकन्धादित्वाद्वा पररूपत्वम् । अघायं पापाय कर्मवैगु-
ण्यलक्षणाय मा भूम विगुणकारिणो न भवेम; सर्वेणापि प्रकारे-
णाविगुणो यज्ञोऽस्त्विति यावत् । हे हरिवः हरिवन् हरिभिर्हये-
स्तद्वान् । ‘मनुवसोः’ इति रुत्वम् । परादै परदानाय च

हरिवः परादै । त्रायस्व नोऽवृकेभि-
 वरुथैस्तव प्रियासस्सूरिषु स्याम ।
 अनवस्ते रथमश्वाय तक्षन्वष्टा

भूम । हरिव इति हरि-वः । परादा इति परा-
 दै । त्रायस्व । नः । अवृकेभिः । वरुथैः । तव ।
 प्रियासः । सूरिषु । स्याम । अनवः । ते । रथम् ।
 अश्वाय । तक्षन् । त्वष्टा । वज्रम् । पुरुहूतेति

मा भूम प्रत्याख्यानाय । अन्येभ्यो दानं परादाः । 'किप्' इति किप् । चतुर्थ्येकवचने आकारलोपाभावश्चान्दमः । यद्वा—
 तुमये केप्रत्ययः । यथा—'प्रथे' इति । परादानं च वयं मा
 भूम कदापि त्वया त्याज्या मा भूमेत्यर्थः । तस्माद्वोस्मान्वाय-
 स्व रक्ष अवृकेभिः अवृकेश्रोगदिहिंसकरहिनेः वरुथैर्गुप्तियुक्तै-
 र्गृहैः । ईदृशदुह्वामितः कृत्वा त्रायस्तेति । 'तस्सुभ्याम्' इत्य-
 वृकशब्देनोदात्तः । किम्बहुता—सूरिषु मेधाविषु मध्ये तस्मैव
 तव प्रियासः प्रियास्याम भवेम । आज्ञमेगमुक्त् । 'युष्मदमशो
 डेमि' इति तवशब्द आशुदात्तः ॥

19 इन्द्रायाकश्चिमेधवने पुरोडाशभेकादशकपालं निर्वपेयं महायज्ञो
 नोपनमेत्* इत्यस्य पुरोनुवाक्या—अनवस्त इति त्रिटुप् ॥
 हे पुरुहूत बहुभिगहूत इन्द्र ते तव रथमतवो मनुज्यास्तन् तक्षन्तु
 संसृजेन्तु । लङ् लोट्ये, अडभावश्चान्दमः । अश्वायाश्च चोक्तं

वज्रं पुरुहूत द्युमन्तम् । ब्रह्माण इन्द्रं
महयन्तो अर्कैरवर्धयन्नहये हन्तवा
उ । वृष्णे यत्ते वृषणो अर्कमर्चा-

पुरु-हूत । द्युमन्तमिति द्यु-मन्तम् । ब्रह्माणः ।
इन्द्रम् । महयन्तः । अर्कैः । अवर्धयन् । अहये ।
हन्तवै । उ । ¹⁹वृष्णे । यत् । ते । वृषणः । अर्कम् ।

यथा योग्यो भवति तथा संस्कुर्वन्तु । यद्वा—अश्वाय व्याप्ति-
मते तुभ्यं यथा पर्याप्तो भवति त्वष्टा देवानां शिल्पी वज्रं
तक्षतु तीक्ष्णीकरोतु । कीदृशम् ? द्युमन्तं दीप्तिमन्तम् । किञ्च—
ब्रह्माणः ब्राह्मणाश्च त्वामिन्द्रमीश्वरं अर्कैर्मन्त्रैः हविर्लक्षणैरन्नैर्वा
महयन्तः पूजयन्तः अवर्धयन् वर्धयन्तु यशसा । किमर्थं ?
अहये अघाय अहिंसनाय आगत्य हन्तीत्यहिस्सर्पादिः । ‘आङि
शृहनिभ्यां ह्रस्वश्च’ इतीप्प्रत्ययः । कर्मणि चतुर्थी । हन्तवै
हन्तुम् । ‘तुमर्थे सेसेन्’ इति तवैप्रत्ययः । ‘अन्तश्च तवै
युगपत्’ इत्याद्यन्तयोरुदात्तत्वम् । उः पादपूरणे । त्वं चास्माकं
महायज्ञमुपनयेति ॥

¹⁹तत्रैव याज्या—वृष्ण इति त्रिष्टुप् ॥ हे इन्द्र ते तुभ्यं
वृष्णे वर्षित्रे अभिमतदात्रे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तव वर्षितुः
अर्कमर्चनीयामाज्ञां अर्चनीयं वा ते तव यागमर्चानर्चयन्ति पूजयन्ति ।
लेख्याडागमः । के ? वृषणः ग्रावाणः वर्षितारो मेवाः वृष्टि कुर्व-
न्तस्तवार्कमर्चयन्ति मेवा इत्यर्थः । ‘वा षपूर्वस्य निगमे’ इति
दीर्घाभावः । अदितिः पृथिवी च सजोषाः समानप्रीतिः त्वया

निन्द्रावाणो अदितिस्सजोषाः ।
 अनश्वासो ये पवयोऽरथा इन्द्रेपिता
 अभ्यवर्तन्त दस्यून् ॥ ५१ ॥

अर्चान् । इन्द्र । ग्रावाणः । अदितिः । सजोषा
 इति स-जोषाः । अनश्वासः । ये । पवयः ।
 अरथाः । इन्द्रेपिता इतीन्द्र-इपिताः । अभ्यवर्त-
 न्तेत्यभि-अवर्तन्त । दस्यून् ॥ ५१ ॥

वृत्रहत्येनुं गायत्रिणोऽध्वराणां परावतोऽस्याम-
 टाचत्वारिंशश्च ॥ १२ ॥

सं त्वां सिञ्चामि ध्रुवोऽस्यग्निमी वह्निपोहमा
 प्यायतामगन्म यथा वै यो वै श्रद्धां प्रजापतिर्यज्ञा-
 न्ध्रुवोऽसीत्याह यो वै संस्तदृशमिन्द्रं वो द्वादश ॥ १२ ॥

तेषां मेघैरातुकृत्यं भजमाना सस्याद्युत्पादयतस्तव कर्मकर्मचर्यति ।
 यद्यदा एवमेते कुर्वन्ति, तदानीं तुष्टात्मानो दस्यवोऽपि त्वयेव
 हन्तव्या इति तत्प्रार्थयते—अनश्वासः अश्वरहिताः । 'आज्ज-
 भेग्मुक्' अरथाः रथरहिताः अश्वरथमनपे*समाणाः । 'नञ्मु-
 भ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ये पवयस्तवायुधविशेषाः
 इन्द्रेपितास्तवेन्द्रेणैव प्रेषिताः अन्येन प्रेषितुमशक्याः ; ते दस्यू-

सं त्वां वर्हिपोहं यथा वा एवं विद्वान्श्रौषह-
सावन्नेकपञ्चाशत् ॥ ५१ ॥

सं त्वां सिञ्चामि दस्यून् ॥
हरिः ॐ तत्सत् ॥

नभ्यवर्तन्त दस्यूनभिवर्तन्तां आभिमुख्येन हन्तुं वर्तन्ताम् । स्वर्णादि-
द्वारा अस्मदुपशपयितारो दस्यवः । नानभिभूय पराजितान्कृत्वा
सर्वदाऽऽस्माव्रजन्तो वर्तन्तामिति भावः । दान्दमो लङ् । एवं सर्वस्य
लोकस्य रक्षको महान्मा त्वम् ; अतोऽस्माकमपि महायज्ञमुपनयेति ॥

इति श्रीभट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये
ज्ञानयज्ञाख्ये प्रथमे काण्डे पठे
प्रपाठके द्वादशोऽनुपाठः
समाप्तश्च प्रपाठकः.

शुद्धाशुद्धपत्रिका.

श्लो.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
५	३	युष्माक-	युष्माक-
७	॥	जम्मे	जं मे
॥	६	हिंस्रसिषम्	हिंस्रसिषम्
८	३	हिंस्रसिष्टम्	हिंस्रसिष्टम्
१५	१	सुभव	सुभव
३०	४	त्वा । एषः ।	त्वा । एषः ।
॥	५	पाहि ॥	पाहि ॥१॥
३५	३	एषः ।	एषः ।
४१	४	ध्रुवः ।	ध्रुवः ।
४२	॥	एषः ।	एषः ।
५१	३	मित्यकंवा	मित्यकंवा
५२	४	एषः ।	एषः ।
५६	१	त्वा ॥२१॥	त्वा ॥२१॥ महानेका- न्न विंशतिः ॥२०॥
५९	७	महानुव	महानुव
६२	३	यज्ञः	यज्ञः ।
६४	॥	विंस्वः ।	विंस्वः ।

पृष्ठे.	पङ्क्तौ.	खशुद्धम्.	शुद्धम्.
६८	२	गयम्	गयम्
७९	८	उपयाम	^२ उपयाम
"	९	एषः ।	^३ एषः ।
८०	"	अभूत् ।	अभूत् ।
८९	१०	सर्वस्य महा	सर्वस्य महा
९८	८	धाता ।	धाता ।
१०४	३	तिष्ठतानु ।	तिष्ठतानु ।
१०७	"	अपदे ।	अपदे ।
११७	६	जतवेद	जातवेद
१२१	७	विभावंसु	विभावंसु
१२३	२	सुवीर्यम् ।	सुवीर्यम् ।
१२७	२०	दिवं	दिवं
१४५	११	यस्येति	यस्येति
१५२	८	इमम् ।	इमम् ।
१५३	१	सप्त ते	सप्त ते
१५५	९	आदित्याः ।	आदित्याः ।
१६४	३	अस्य ।	^२ अस्य ।
१६५	१	सामृषिम् ।	सामृषिम् ।
१६८	३	दुच्छुनाम् ।	दुच्छुनाम् ।

पृष्ठे.

पङ्क्तौ.

अशुद्धम्.

शुद्धम्.

२०८	३	विकृतं	विकृतं
२१५	१४	त ।	ते ।
२३३	२	नक्तम् ।	नक्तम् ।
२३७	१०	एनाहंसि	एनाहंसि
२५२	८	यन्त्राय ।	यन्त्राय ।
२७०	६	सुप्रतूर्ति	सुप्रतूर्ति
२८५	७	दक्षिणायम् ।	दक्षिणायाम् ।
२८९	२	श्रेष्ठो	श्रेष्ठो
२९०	७	आभ्यः ।	आभ्यः ।
२९३	४	दुच्छुनाम् ।	दुच्छुनाम् ।
३१३	॥	काष्ठा	काष्ठा
३१४	१	॥	॥
३१८	१४	पीते	पीतु
३२८	१२	कारः ।	कारः ।
३३३	३	वपुःशरो	वपुःशरो
३३६	८	हेन्द्रिया—	हेन्द्रिया—
३४३	३	आमासु	आमासु
३४६	५	इत्योपिष्ठ	इत्योपिष्ठ
३५१	७	गिरिष्ठा	गिरिष्ठा

भाष्यस्य शुद्धिपत्रम्.

पृष्ठाङ्काः.	पङ्क्त्यङ्काः.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
३	१२	किप्	किप्
१३	४	श्रुशृणु	श्रुशृणु
१८	६	यजमानन्य	यजमानस्य
२७	९	पुनरप्याश्विन	पुनरप्याश्विन
४३	२		* सं. ६-९-१०
"	६	*	†
"	७	†	‡
९६	२	लुङ्लिटः	लुङ्लिटः
९८	११	भवतेर्लुङि	भवतेर्लुङि
६३	"	स्वव	असिबन् (पा)
६४	४	अस्माना	अस्मास्वा (पा)
६६	१२	तादृश्या	तादृशं (पा)
६७	२	भाग्य	भवन (पा)
७०	९	त्रन्	वृन्
९३	७	अभ्यैःमि	अभ्यैमि
१००	२	विद्वद्भिः	विद्वद्भिः
१०८	१३	पराङ्मुखी	पराङ्मुखी
११७	"	सत्वेपु	सर्वेपु
१२९	८	रुद्धतो	रुद्धतो
१२६	१६	सं. १-२-१४.	सं. १-२-१४. ^{१७}
१२९	१६	द्विधेरव	त्स्तुतिरेव

पृष्ठाङ्काः.	पङ्क्त्यङ्काः.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
१४८	१	भूम्ना	भूम्ना
१५९	९	मलेखं	मलेखं
„	१३	सं. १-५-३. ^०	सं. १-५-३. ^०
१८२	१०	तत्सवितुरिति	तत्सवितुरिति
१९२	५	दुभ्रुनां	दुच्छ्रुनां
२२१	१५	लिङि	लुङि
२३९	११	„	„
२४२	५	धनाश्च	थनाश्च
२४८	३	आज्यमसीते	आज्यमसीति
२५५	४	रथादिर्वा	रधादिर्वा
२७०	८	शब्ददर्शनजेन	शब्ददर्शनजेन
३१८	५	मद्दे	मध्ये
३२३	„	प्येप्यण्	पेप्यण्
३२४	„	सं. १-६-१०६. ^०	सं. १-६-१०. ^०

